

ՄԻՔԱՅԵԼ ՄԱԼԻԱՍՅԱՆ

ՊԱՏՄԱԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԾՈՒԹՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՅ
2015

ՄԻԶԱՅԵԼ ՄԱԼԻԱՂԱՅԱՆ

**ՊԱՏՄԱԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

**ԳԻՏԱԿԱՆ ՅՈԴՎԱԾՆԵՐԻ
ԺՈՂՈՎՐԱԾՈՒ**

1

**ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
2015**

МИКАЭЛ МАЛХАСЯН

**ИСТОРИКО-
ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ**

СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

1

**ЕРЕВАН
ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕГУ
2015**

MIKAYEL MALKHASYAN

**HISTORICAL-DEMOGRAPHIC
RESEARCH**

COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES

1

**YEREVAN
YSU PRESS
2015**

ՀՏԴ 314.011(045)

ԳՄԴ 60.7 ց1

Ս 163

Տպագրվում է ԵՊՀ պատմության Փակուլտետի
գիտական խորհրդի Երաշխավորությամբ

Рекомендовано к печати Ученым советом
Исторического факультета ЕГУ

Published by the recommendation
of the Academic Council of the Faculty of History of YSU

Մալխասյան Միքայել

Ս 163 Պատմաժողովրդագրական ուսումնախրություններ. գիտական հոդ-
վածների ժողովածու, գիրք 1. – Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2015. – 248 էջ:

Ա. Մալխասյանի գիտական հոդվածների ժողովածուի առաջին գրքում
ներկայացվում են 2008-2013 թթ. հեղինակի հրատարակած մոտ 40 հոդված-
ներից և հոդվածաշարերից 21-ը, որոնք հիմնականում նվիրված են
պատմական ժողովրդագրության, հայ սփյուռքի պատմության ու
աշխարհագրության հիմնախնդիրներին:

Малхасян Микаэл

Историко-демографические исследования. Сборник научных статей,
книга 1. - Ереван, Изд. ЕГУ, 2015. – 248 с.

В первой книге сборника научных статей М. Малхасяна представлены 21 из
около 40 статей, опубликованных автором в 2008-2013 гг. Большая часть статей
посвящена проблемам исторической демографии, истории и географии ар-
мянской диаспоры.

Malkhasyan Mikayel

Historical-demographic research. Collection of scientific articles, book 1. -
Yerevan, YSU press, 2015. – 248.

In the first book of scientific articles by M. Malkhasyan are introduced 21 out of
40 articles published by the author in 2008-2013. Most of the articles are devoted to
the problems of historical demography, and history and geography of the Armenian
Diaspora.

ՀՏԴ 314.011(045)

ԳՄԴ 60.7 ց1

ISBN 978-5-8084-1985-8

© ԵՊՀ հրատ., 2015 թ.

© Ա. Մալխասյան, 2015 թ.

Խմբագրական խորհուրդ՝

**ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, պ. գ. դ., պրոֆ. Ա. Մելքոնյան
պ. գ. դ., պրոֆ. Ե. Մինասյան
ասիստ. Գ. Բադալյան
պ. գ. թ., դոց. Մ. Գաբրիելյան
ա. գ. թ., դոց. Գ. Հովհաննիսյան
ա. գ. թ., դոց. Ս. Սուվարյան**

Редакционная коллегия:

**академик НАН РА, д. и. н., проф. А. Мелконян
д. и. н., проф. Э. Минасян
асист. Г. Бадалян
к. и. н., доц. М. Габриелян
к. г. н., доц. Г. Оганесян
к. г. н., доц. С. Суварян**

Editorial board:

**Member of NAS RA, DSc, Prof. A. Melkonyan
DSc, Prof. E. Minasyan
Assist. G. Badalyan
PhD in History, Assoc. Prof. M. Gabrielyan
PhD in Geography, Assoc. Prof. G. Hovhannisyan
PhD in Geography, Assoc. Prof. S. Suvaryan**

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Սիրելի՝ ընթերցող, Ձեր դատին է Ներկայացվում 2008-2013 թթ.
Մեր կողմից հրատարակած հոդվածների մի մասն ամբողջացնող այս
ժողովածուն: Տպագրվելով գիտական ամսագրերում, հոդվածների ժողովածուներում և այլ հանդեսներում հոդվածները հիմնականում ընդ-
գրկում են պատմական ժողովրդագրության հիմնահարցերի շրջանա-
կը: Սա, ըստ Եւլյան, գիտական հոդվածների ժողովածուի առաջին
հատորն է, և հուսով ենք, որ իրենքանց կատարվող աշխատանքները
հիմք կդառնան հաջորդ հատորյակի հրատարակման համար:

Ամփոփելով ուսումնասիրությունների ուսանողական շրջանը՝
այս աշխատությունը մատնանշում է անցումը գիտական նոր մոտե-
ցումների շրջանակ՝ պարտավորեցնելով կատարելագործել գիտահե-
տազոտական մեր հմտությունները, ուստիև որոշակի լրամշակումներ
ենք կատարել հոդվածների մի մասում:

Ըստ բովանդակության՝ հատորյակը բաղկացած է հետևյալ բա-
ժիններից՝

1. Հայաստանի պատմական ժողովրդագրություն
2. Արդի ժողովրդագրական գործընթացներ
3. Հայ սփյուռքի պատմություն և աշխարհագրություն
4. Հավելված. personalia (պատմական անհատներ):

Հոդվածների մի փոքր մասը տպագրվել է այնպիսի հանդեսնե-
րում, որտեղ հղումներ կատարել չեն պահանջվում, ուստի այստեղ նշել
ենք համապատասխան հղումները կամ վերջում ավելացրել գրակա-
նության ցանկ:

Ամփոփելով Ներածական խոսքը՝ շնորհակալություն ենք հայո-
նում պրոֆեսորներ **Բարեկեն Յարությունյանին**, Աշոտ Մելքոնյանին,
Էդիկ Մինասյանին, Պետրոս Յովհաննիսիսին և Վաղիմիր Ղազա-
խեցյանին, սիրելի դասախոս Գեղամ Բադայյանին, դոցենտներ Գուր-
գեն Յովհաննիսիսին, Միհրար Գաբրիելյանին և Սեյրան Սուվարյա-
նին, սիրելի ուսուցիչ Եվգենյա Ղալումյանին, ովքեր ուսումնասիրու-
թյունները կատարելիս մշտապես աջակցել են իրենց խորհուրդներով:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ИСТОРИЧЕСКАЯ ДЕМОГРАФИЯ
АРМЕНИИ

HISTORICAL DEMOGRAPHY
OF ARMENIA

**ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍԵՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՍԵՖՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ
ԱՌԱՋԱՑՈՒՄ ՈՒ ՀՅՈՐԱՑՈՒՄ
ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԻ ԱՇԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
17-ՐԴ ԴԱՐԻ ՀԱՅ ԱՇՏԱԳՐԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ՎՐԱ**

15-րդ դ. Վերջին և 16-րդ դ. սկզբին Մերձավոր Արևելքի ռազմաքաղաքական դրության կիզակետը տարածաշրջանի երկու հզոր տերությունների՝ Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի՝ վճռականորեն հանդես գալի էր տարածաշրջանի վերաբաժնաման համար մղվող պայքարում։ Ինչպես ստացվեց, որ այս երկու տերությունները հզորացան և ստանձնեցին տարածաշրջանը վերաբաժնողի դերը։ Ինչո՞ւ տարածաշրջանի մյուս պետություններն ու Էթնիկական հանրություններն ի վիճակի չեղան՝ կանգնեցնելու այս տերությունների նվաճումները։

Այս հարցերի պատասխանները գտնելու համար նախևառաջ պարտավոր ենք Ետադարձ հայացք գցել Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան տերության առաջացման ու վաղ շրջանի պատմությանը։

Օսմանյան կայսրության առաջացումն ու հզորացումը: Օսմանյան ավանդության համաձայն՝ օսմանյան պետության հիմնադիրն է թուրքմենական (օղուզական կայք ցեղ) ցեղապետ Էրթողրուլ բեյը (13-րդ դ.) իր 400 մարտիկլերով։ 1228 թ. ընդունելով իր վասալական կախվածությունը Իկոնիայի (Օտոմի) սելջուկյան սուլթան Ալահեղին Զեյքուրադ 1-ինից (1219-1236 թթ.)¹ Էրթողրուլը վերջինիս կողմից ստացել է Բյուզանդական կայսրությանը սահմանամերձ որոշ տարածքներ Փոքր Ասիա թերակղզու արևմտյան մասում գտնվող Ղարաշաղադի քրիստոնեաբնակ շրջանում Սյողութ (բյուզ.)՝ Թերասիոն մինչև 1231 թ.) կենտրոնով¹։ Էրթողրուլ բեյի մահվանից հետո, համաձայն քոչվորական սովորույթի, իշխանությունն անցավ Նրա կրտսեր որդի Օսմանին (1281-1324 թթ.), որն ստացավ ուշբեյի (հայկ.՝ բղեշի), այսինքն՝ սահմանապահ բեյի տիտղոս։ Նրա խնդիրն էր կանգնեցնել

¹ Гребеников А., Курс лекций по истории мировых цивилизаций, ч. 3: цивилизации средневековой Европы, Москва, 2006, с. 205.

մոնղոլների հարձակումները սահմանի՝ իրեն վստահված հատվածում¹:

13-րդ դ. վերջին Իկոնիայի սուլթանությունը բավականին թուլացել էր թե՛ բազում ապստամբություններից, թե՛ մոնղոլների, մասնավորապես՝ Հուլաղյանների պետության հետ ընդհարումներից: Նման պայմաններում Օսմանը, շարունակելով ձևականորեն ընդունել Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանի սյուզերենությունը (գերազահությունը), նվաճողական քաղաքականություն սկսեց արևմտաԵվրոպական երկրների բնակչության գիտակցության մեջ Զրիստոնեական Արևելքի խորհրդանշից համարվող Բյուզանդական կայսրության նկատմամբ: Տիրելով բյուզանդական մի շարք սահմանամերձ ամրությունների ու բնակավայրերի՝ 1291 թ. Օսմանը գրավեց Մելանգիան (թուրք.՝ Ղարաջահիսար) և իրեն ինքնուրույն տիրակալ սկսեց համարել: 1299 թ. Իկոնիայի սուլթանությունում բռնկված հերթական ապստամբության ժամանակ սուլթան Ալահեղդին Զեյքուբադ 3-րդը (1298-1302 թթ.) փաստացիորեն կորցնում է իշխանությունը, և Օսմանը, ազատվելով Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանից վասալական կախվածությունից, փաստական անկախություն ձեռք բերեց՝ ձևականորեն ընդունելով տարածաշրջանի հղորագոյն պետության՝ մոնղոլական Հուլաղյան պետության գերազահությունը²: Դեռ ավելին, 1307 թ. Իկոնիայի սուլթանությունն առհասարակ դադարեց գոյություն ունենալուց, և Օսմանն աստիճանաբար սկսեց գերիշխող դիրք գրավել Փոքր Ասիայի թյուրքական ցեղերի քաղաքական գիտակցության մեջ:

Այսպիսով, 1299 թ. Փոքր Ասիայի քաղաքական քարտեզում հայտնվում է մի նոր պետություն, որը նրա փաստացի հիմնադիր Օսմանի անունով ստանում է Օսմանյան պետություն անվանումը: Այս նորաստեղծ պետությունը բավականին կարճ ժամանակամիջոցում վերածվում է խկական կայսրության՝ սպառնալով թե՛ Սերծավոր Արևելքի և թե՛ Հարավարևելյան Եվրոպայի երկրներին ու Եթուններին:

¹ Рансимен С., Падение Константинополя в 1453 году, Москва, 2008, с. 3-14.

² Քայլության Վ., Օսմանյան կայսրության պատմություն, Երևան, 2011, էջ 44-45: Դարկ ենք համարում նշել, որ հոդվածի հրատարակման ժամանակ այս գիրքը հրատարակված չի եղել, և հղվող հատվածն ավելացվել է սույն ժողովածուի հրատարակման շրջանակներում լրացնակումներ կատարելիս:

Օսմանյան պետությունն իր գոյության հենց առաջին տարիներից որդեգրում է բացահայտ նվաճողական քաղաքականություն, որի առաջին հարվածները, ինչպես արդեն նշել ենք, ուղղվում են Բյուզանդական կայսրության դեմ: Այսպես, 1320-1330-ական թթ. օսմանյան բանակը գրավում է բյուզանդական վերջին տիրույթները Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևելքում՝ Պրուսան (թուրք.՝ Բուրսա), Նիկեան (թուրք.՝ Իզմիր) և Նիկոմեդիան (թուրք.՝ Իզմիտ): Այս քաղաքներից առավել մեծ կարևորություն ուներ Բուրսան, որը Արևելքի և Վրևմուտքի միջև տարանցիկ առևտորի կարևորագույն կետերից էր: Եվ պատահական չէր, որ, 1326 թ. գրավելով Բուրսան, օսմանյան պետության առաջնորդ Օրհանը (1324-1362 թթ.) այն դարձրեց իր պետության առաջին մայրաքաղաքը¹:

Իր գոյության հենց սկզբից Օսմանյան կայսրությունը ռազմավատատիրական պետություն էր, որովհետև պետության հիմքն էին հանդիսանում սիպահիները, այսինքն՝ ավատատեր-զինվորականները: Պետական կառավարման նման համակարգը հնարավորություն էր տալիս՝ ավելի ու ավելի ընդարձակելու Օսմանյան կայսրության սահմանները, քանի որ սիպահիների հիմնական խնդիրն էր նորանոր տարածքների նվաճումն ու թալանը:

Օրհանը 1352 թ. Դարդանելի Նեղուցի Եվրոպական ափին՝ Գալիպոլի թերակղզում, բյուզանդացիներից գրավեց Ցիմաք ամրոցը, և այս կերպ սկսվեցին օսմանյան նվաճումները Եվրոպայում²:

14-րդ դ. Երկրորդ կեսին Օսմանյան կայսրությունը շարունակում է իր ակտիվ նվաճողական քաղաքականությունն արդեն Հարավարևելյան Եվրոպայում՝ զավթելով Արևելյան Թրակիայի մեծագույն մասը և Բուլղարիայի հարավարևմտյան մասը: Եվ այսպես, 1362 թ. Մուրադ I-ինը (1362-1389 թթ.) գրավեց Աղրիանապոլիսը՝ այն դարձնելով մայրաքաղաք: Ավելին, 1389 թ. Կոսովոյի դաշտում տեղի ունեցած ճակատամարտում Մուրադ I-ինի գլխավորած մոտ 30 հազարանոց օսմանյան բանակը պարտության մատնեց իշխան Լազարի գլխավորած սերբական 15-20 հազարանոց բանակին, և

¹ Рансимен С., с. 6-7.

² «История Средних веков», т. 1, под ред. С. П. Карпова, 7-е изд., Москва, 2010, с. 544.

Սերբիան (առանց Չեռնոգորիայի) վասալական կախման մեջ ընկավ Օսմանյան կայսրությունից: Այս հաղթանակից մի քանի տարի հետո՝ 1393 թ., Նվաճվեց ողջ Բուլղարիան: Այսպիսով, Օսմանյան կայսրությունը հետզհետո իր տիրապետությունն էր հաստատում ուղղափառ (օրթոդոքս) քրիստոնեության հետևորդ եթևոսների վրա¹:

Ինչպես հայտնի է, այդ ժամանակաշրջանում Եգեյան ծովի ավագանում Բյուզանդական և Օսմանյան կայսրություններից զատ տիրույթներ ունեին նաև իտալական վաճառաշահ քաղաքներից Վենետիկն ու Ջենովան, որոնք ցանկանում էին Արևելքի և Վրամուտքի միջև կատարվող տարանցիկ առևտոր՝ Եգեյան և Մարմարա ծովերի ափերին գտնվող կարևորագույն հետակետերն իրենց ձեռքում պահել՝ այդ առևտուրն ամբողջությամբ վերահսկելու համար: Նրանց տիրույթների պահպանման ու ընդարձակման երաշխիքը անսահմանափակ հարստությունները, կրոնական միաբանություններն ու «հսազակիր» ասպետներից կազմված բանակներն էին: Փաստորեն, բացի սունի մահմեդական թյուրք-օսմանցիներից և ուղղափառ քրիստոնյա հոլյուսերից ու հարավային լիավիններից, տարածաշրջանում կային նաև կաթոլիկ քրիստոնեության հետևորդ պետությունների բանակներ: Այնուհանդերձ, Վենետիկի և Ջենովայի տիրույթների գոյությունը տարածաշրջանում ոչ թե փոխում էր ուժերի հարաբերակցությունը՝ հօգուտ քրիստոնյա եթևոսների, այլ նպաստում էր թուրքական նվաճումների հետագա ծավալմանը: Բանն այն է, որ մինչև 14-րդ դ. Վերջը Վենետիկը, Ջենովան, Բյուզանդիան և բալկանյան պետությունները, առևտրական ուղիների վրա վերահսկողություն սահմանելու մղումից ելնելով, ժամանակ առ ժամանակ ռազմական գործողություններ էին վարում միմյանց դեմ՝ հաճախ փորձելով իրենցից որևէ մեկի կողմը գրավել Օսմանյան կայսրությանը²:

Զրիստոնյա պետությունների միջև ընթացող անվերջ բախումները և դրանցում Օսմանյան կայսրության միջամտությունը նպաստում էր թյուրք-օսմանցիների հետագա նվաճողական պլանների իրականացմանը: Այսպես, 1390-ական թթ. առաջին կեսին Օսմանյան

¹ Պանսիմեն Ը., շ. 7.

² Նույն տեղում:

Կայսրության կողմից նվաճվեցին Թեսալիան ու Մակեդոնիան, և անմիջական սպառնալիք ստեղծվեց իտալական քաղաք-պետությունների՝ Յունաստանի տարածքում գտնվող տիրույթների համար: 1396 թ. Նիկոպոլի ճակատամարտում օսմանյան բանակը ջախջախեց Յունացարիայի թագավոր Սիգիզմունդ Լյուքսեմբուրգի գլխավորած Եվրոպական ասպետների միացյալ բանակը՝ ճանապարհ հարթելով Բալկանյան Յունաստանում հետագա նվաճումների համար¹: Այս հաջողությունների հեղինակ Բայազիդ 1-ինը (1389-1402 թթ.), ոգեսրված այս հաջողություններից, սկսեց իրեն կոչել «սուլթան»²:

14-րդ դ. վերջին օսմանյան բանակը զավթեց Նաև Փոքր Ասիայի արևելքում գտնվող տարածքներ՝ հասնելով ընդհուպ մինչև Սամսուն և Սեբաստիա քաղաքները: Այսուհանդերձ, Օսմանյան կայսրությանը մեծ անհաջողություն էր սպասվում: Այսպես, 1402 թ. Անգորայի (այժմ՝ Անկարա) ճակատամարտում միջինասիհական թուրքմեն տիրակալ Լենկ-Թեմրուրը խորտակիչ պարտության մատնեց թուրքերին, իսկ սուլթան Բայազիդ 1-ինը գերի ընկավ:

Նման սուլկալի պարտությունից հետո օսմանյան պետությունը խորը ճգնաժամի մեջ ընկավ. կորցւելով Փոքր Ասիայի արևելյան մասը՝ թուրքերը ձևականորեն իրենց վերահսկողությունը պահպանեցին թերակղզու կենտրոնական մասերի վրա, որոնք բաժան-բաժան եղան քոչվորական զանազան իշխանությունների միջև:

Այս վիճակը շարունակվեց մինչև Մուրադ 2-րդ սուլթանի կառավարման ժամանակաշրջանը (1421-1451 թթ.): Բյուզանդիան, Վենետիկն ու Զենովան ստեղծված իրավիճակից ոչ մի կերպ չկարողացան օգտվել, քանի որ գրադարձ էին միմյանց միջև հարաբերություններ պարզելու գործով:

Միավորելով օսմանյան պետության՝ բաժան-բաժան եղած տիրույթները՝ Մուրադ 2-րդը 1440-ական թթ. վերսկսեց նվաճողական ակտիվ քաղաքականությունը: Ռազմական ուժի ցուցադրման հիմանալի հնարավորություն ընձեռվեց խաչակիրների դեմ երկու ճակա-

¹ «История Средних веков», с. 544-545.

² Рансимен С., с. 9.

տամարտերում, որտեղ Մուրադ 2-րդի բանակը կատարյալ հաղթանակի հասավ:

Այսուհետև վերսկսվեց թուրքական Էքսպանսիան Բալկաններում: Բոլոր քրիստոնյա Եթոնուների համար հոգեբանական մեծ ցընցում էր Քրիստոնեական Արևելքի պատվար Կոստանդնուպոլիսի անկումը: Այսպես, օսմանյան սուլթան Մեհմետ 2-րդ Ֆաթիհը (Ըվաճող, 1444-1446 և 1451-1481 թթ.) 1453 թ. մայիսի 29-ին՝ երկամյա պաշարումից հետո, գրավեց Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիսը, որը հանդիսանում էր արևելյան ու արևմտյան քաղաքակրթությունների յուրօրինակ մի խաչմերուկ¹:

Այսպիսով, ուղղափառ Բյուզանդական կայսրությունը դադարեց գոյություն ունենալուց, իսկ նրա հոչակավոր մայրաքաղաքը վերանվանվեց Ստամբուլ և դարձավ օսմանյան պետության մայրաքաղաքը: Այսուհանդերձ ուղղափառ և արևելյան ուղղափառ քրիստոնյաներն (այդ թվում և հայերը) ավանդույթի ուժով մինչ օրս ել շարունակում են քաղաքը Կոստանդնուպոլիս կոչել:

Ո՞վ էր մեղավոր քրիստոնեության գլխավոր կենտրոններից մեկի կործանման համար: Արդյոք աետք է պարզունակորեն պատկերացնենք, որ Նվաճող մահմեդական թուրք-օսմանցիներն էին միայն մեղավոր, թե՞ պետք է գիտակցենք, որ մեղքի իրենց բաժինն ունեին նույն կաթոլիկ Զենովացիներն ու Վենետիկցիները, որոնք Բյուզանդայի հետ խոսում էին միայն «դրամի լեզվով», ինչպես նաև իրենք՝ բյուզանդական իշխող շրջանակները, որոնք անգամ ամենավտանգավոր պահերին լուրջ տարածայնություններ էին ունենում և անհամաձայնեցված գործում:

Կոստանդնուպոլիսի անկման լուրն իսկական բոթի պես ընդունվեց Յայաստանում, որն այդ ժամանակ գտնվում էր մահմեդական կարակոյունլու թուրքմենների տիրապետության ներքո: Չնայած այն հանգամանքին, որ Բյուզանդիան էր հայոց պետականության՝ Բագրատունյաց թագավորության կործանման (1045 թ.) գլխավոր մեղավորը, այսուհանդերձ հայերը, լինելով քրիստոնյա ժողովուրդ, ազա-

¹ Առավել մակրամասն տե՛ս Բայբուրդյան Վ., Օսմանյան կայսրության պատմություն, Երևան, 2011, էջ 118-154:

տագրական պայքարի հաջողության գրավական էին համարում որևէ քրիստոնյա պետության օգնությունն օտար տիրապետությունների դեմ պայքարում, իսկ Բյուզանդիան, ի տարբերություն արևմտաեվրոպական պետությունների, շատ ավելի մոտ էր գտնվում Հայաստանին: Այսպիսով, ազատագրական պայքարի այս ձևի պատրանքը վերացվ Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաքի անկմամբ:

1450-1480-ական թթ. հպատակեցվին և օսմանյան պետության կազմի մեջ ընդգրկվեցին Սերբիան (1459 թ.), Բոսնիան (1463 թ.), Մորեան, Յունաստանի մեծ մասը (մասնավորապես՝ Ատտիկան), Բյուզանդական կայսրության անկավ-մասցորդ Տրապիզոնի կայսրությունը (1468 թ.), Ղրիմի խանությունը, Ռումինիայի հիմնական մասը կազմող Վալախիան, ինչպես նաև՝ Ալբանիան (1479 թ.) և Յերզեգովինան (1482 թ.): Այսպիսով, թուրք-օսմանցիներն իրենց վերահսկողությունը սահմանեցին Բալկանների և Սև ու Եգեյան ծովերի մեծագույն մասի, ինչպես նաև Ղրիմի Նկատմամբ¹: 1517 թ. օսմանյան բանակը պարտության է մատնում Եգիպտոսի մամլութերին՝ նոր տարածքներ գրավեցնելով Փոքր Ասիայում, Մերձավոր Արևելքում և Հյուսիսային Աֆրիկայում:

Փաստորեն, 15-րդ դ. Երկրորդ Կեսին սկսվում է Օսմանյան կայսրության առավելագույն հզորության դարաշրջանը, և այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանը չէր կարող անմասն մնալ օսմանյան դեկավարության նվաճողական ծրագրերից:

Սեֆյան տերության առաջացումն ու հզորացումը: Սեֆյանների դերվիշական Միաբանությունը հիմնադրել է շեյխ Սեֆի ադ-դիլս Խսիհակը (ապրել է 1252-1334 թթ.) 13-րդ դ. վերջին, Արևելյան Ատրպատականի Արդարիլ քաղաքում²: Այսպիսով, 13-րդ դ. վերջին Մերձավոր Արևելքի քաղաքական քարտեզում փաստացիորեն հայտնվում է մի նոր պետական կազմավորում, որը նրա փաստացի հիմնադիր Սեֆիի անունով ստանում է Սեֆյան պետություն անվանումը:

Սեֆյանների գաղափարախոսական գենքը իսլամի շիա ուղղությունն էր: Շեյխ Սեֆիի ոգեշնչված էր իսլամի ծայրահեղական քարո-

¹ Рансимен С., с. 8.

² «Большая советская энциклопедия», т. 23, Москва, 1976, с. 325.

զիշ Թաջ աղ-Ղիև հբրահիմ Գիլանիի (Չեյխ Զահիդ, 1218-1301 թթ.) քարոզներով, և մոտ 1300 թ. Արդարիի շրջանում հիմնադրելով իր միաբանությունը՝ նա աստիճանաբար հավաքում է հետևողների մեծ բանակ՝ ձեռք բերելով նաև քաղաքական ազդեցություն¹:

13-րդ դ. Վերջից մինչև 1570-ական թթ. Սեֆյանների հենարանն էին հանդիսանում թյուրքական քոչվոր 7 ցեղեր, որոնց անվանում էին ղզլաշներ, այսինքն՝ կարմիր գլխարկ կրողներ, քանի որ նրանք կրում էին կարմիր գլխարկներ:

Այս նորաստեղծ պետությունը, ի տարբերություն օսմանյան պետության, ընդարձակվում էր միայն ասիական ուղղությամբ: 15-րդ դ. Վերջին Սեֆյանները՝ Իսմայիլի գլխավորությամբ, կատաղի պայքար են սկսում տարածաշրջանի մեծ մասի վրա իշխող թուրքմենական ակկոյունլու քոչվոր ցեղերի դեմ: Սեֆյանների հետաքրքրությունների ոլորտում էին հայտնվել Հայաստանը, Միջագետքը, Ճիրվանը, Վրաստանը, ողջ Աստրապատականն ու Իրանը և այլ տարածքներ:

Փաստորեն, 15-րդ դ. Վերջից սկսած Հայաստանը հայտնվում է Օսմանյան կայսրության և Սեֆյանների հետաքրքրությունների ոլորտում:

Աշխարհաքաղաքական դրության սրումը Սերծավոր Արևելքում և Հայաստանը 15-րդ դ. Վերջին: 15-րդ դ. առաջին կեսին Հայաստանը գտնվում էր թուրքմենական քոչվոր կարակոյունլու ցեղերի տիրապետության տակ: 1468 թ. թուրքմենական քոչվոր ակկոյունլու ցեղերը պարտության մատնեցին նրանց և նվաճեցին Հայաստանի ողջ տարածքը:

Թե՛ կարակոյունլուների, թե՛ ակկոյունլուների տիրապետությունը կատարյալ խավարի դարաշրջան էին Հայաստանի համար, և, այնուհանդերձ, Հայաստանին սպասվում էր առավել թշվառ մի ժամանակաշրջան, երբ թուրք-օսմանցիները և Սեֆյանները կշախախեին ակկոյունլուներին և պատերազմներ կսկսեին միմյանց միջև:

Օսմանյան սովորական Սեհմեդ 2-րդ Ֆարիհը 1473 թ. օգոստոսին Ղերջանի մոտ տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում ծանր պարտության մատնեց ակկոյունլու թուրքմենների սովորական Ուզուն

¹ “The Cambridge History of Iran”, vol. 6, Cambridge, 2006, p. 190-192.

Յասանին (1453-1477 թթ.): Դերջանի ճակատամարտի անմիջական հետևանքն էր Մեծ Յայքի հյուսիսարևմտյան մասի (Երզրում, Կամախ, Դերջան, Բաբերդ ևն) միացումը Օսմանյան թուրքիային¹: Փաստորեն, Օսմանյան կայսրությունը, ի հաշիվ Յայաստանի, աստիճանաբար ընդարձակում էր իր արևելյան տիրույթները:

1499-1502 թթ. պատերազմելով ակկոյունլուների և Նրանց դաշնակից մյուս քոչվորների դեմ՝ Իսմայիլ Սեֆյանը Շարուրի դաշտում տեղի ունեցած ճակատամարտում վերջնական պարտության մատնեց ակկոյունլուներին և 1502 թ. գրավեց Ալտրպատականի կենտրոն Թավրիզը: Իսմայիլն իրեն հռչակեց Պարսկաստանի շահ՝ Թավրիզը դարձնելով Սեֆյան պետության առաջին մայրաքաղաքը (մինչև 1555 թ.): Սեֆյանները հավակնում էին ակկոյունլուների՝ վերացած պետության բոլոր տարածքներին, ինչը նշանակում էր բախման անխուսափելիություն այդ տարածքների մեկ այլ հավակնորդի՝ Օսմանյան կայսրության հետ:

Այսպիսով, Օսմանյան կայսրությունն աստիճանաբար ծավալվում էր դեպի արևելք, իսկ Սեֆյան տերությունը՝ դեպի արևմուտք: Տևանական էքստենսիվ զարգացման ուղիով ընթացող երկու պետություններն էլ իրենց առջև նպատակ էին դրել՝ լիակատար տիրապետություն հաստատելու Մերձավոր Արևելքի նկատմամբ, ուստի այս տերությունների միջև ռազմական բախումն անխուսափելի էր:

Թուրք-պարսկական առաջին պատերազմը և Յայաստանի առաջին բաժանումն Օսմանյան կայսրության ու Սեֆյան Պարսկաստանի միջև: 16-17-րդ դդ. Յայաստանը դարձավ Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև արյունահեղ պատերազմների թատերաբեմ, ինչի արդյունքում Յայաստանի տևանական հայտնվեց խիստ անկումային վիճակում:

1507-1508 թթ. Սեֆյան շահ Իսմայիլ 1-ինը (1502-1524 թթ.) գրավեց Յայաստանի և Իրաքի մեծ մասը, իսկ մինչ այդ նա արդեն գրավել էր Շիրվանը: Սեֆյանների նման գործողություններն առիթ դարձան թուրք-պարսկական առաջին պատերազմի (1514-1555 թթ.) սկզբան համար:

¹ Զուլայան Մ., Արևմտյան Յայաստանը 16-18-րդ դդ., Երևան, 1980, էջ 23:

Օսմանյան սուլթան Սելիմ 1-ին Յավուզը (Ահեղ, 1512-1520 թթ.) ռազմական գործողություններ ձեռնարկեց Սեֆյանների դեմ և 1514 թ. օգոստոսի 23-ին Չալդրանի (Արտազի (Մակուի) Ս. Թադէի վանքից հարավ) ճակատամարտում սովորակի պարտության մատնեց Նրանց: Այդ հաղթանակի հետևանքը եղավ 1514-1516 թթ. Արևմտյան Հայաստանի (Բարձր Հայք, Տուրուբերան, Ծոփք ևն) և Իրաքի մեծ մասի զավթումն Օսմանյան կայսրության կողմից: Այնուհանդերձ Չալդրանի ճակատամարտում Սելիմ 1-ինի հաղթանակը միայն ժամանակավոր հաջողություն էր, և Սեֆյանները պատասխան գործողություններ են ձեռնարկում թահմասաւ 1-ին շահի օրոք (1524-1576 թթ.): 1549-1554 թթ. կողմերը փորձեցին վերջնական հաջողության հասնել՝ դիմելով վճռական գործողությունների, սակայն դրանց անմիջական հետևանքը դարձան Բարձր Հայքի, Տուրուբերանի, Վասպուրականի, Արարատյան դաշտի, Շիրակի, Սյունիքի, Նախիջևանի և այլ հայկական տարածքների ցանքատարածությունների մեծ մասի ոչընչացումն ու բնակչության անսնկացումը¹: Սա էլ իր հերթին նպաստում էր տեղաբնիկ բնակչության շոշանում ժողովրդագրական ճգնաժամի առաջացմանը:

Այսպիսով, պատերազմն ընթանում էր փոխնիփոխ հաջողություններով՝ այդպես էլ վերջնական հաղթողին չորոշելով: Վերջիվերջո, Սեֆյաններն ու Օսմանյան կայսրությունը 1555 թ. մայիսի 26-ին հաշտության պայմանագիր կնքեցին Ամասիայում: Այդ պայմանագրով Հայաստանն առաջին անգամ բաժանվում էր Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև:

Պայմանագրի համաձայն իրավականորեն ամրագրվում էր Վասպուրականի մեծ մասի, Բարձր Հայքի, Տուրուբերանի, Աղձնիքի, Ծոփքի, Ալաշկերտի հովտի, Արևմտյան Վրաստանի (Իմերեթի թագավորությունը՝ Գուրիայով, Մեգրելիայով, Արխագիայով և Սվանեթով) և Իրաքի մեծ մասի անցումն Օսմանյան կայսրությանը, իսկ Արևելյան Հայաստանի (Շիրակ, Գուգարք, Արարատյան դաշտ, Սյունիք, Արցախ, Ուտիք), Վասպուրականի արևելյան մասի, Արևելյան Վրաստա-

¹ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», ՀԽՄՀ ԳԱ իրատ., հ. 4, Երևան, 1972, Էջ 84:

նի (Քարթիի և Կախեթի թագավորություններ) և Արևելյան Այսրկով-կասի միացումը՝ Սեֆյան Պարսկաստանին¹:

Ամասիայի պայմանագրով Կարսի շրջանը չեղոք գոտի էր դառնում Երկու տերությունների միջև: Այդ գոտու սահմաններն արևելքում հասնում էին մինչև Ախուրյան գետ, հարավում՝ Կաղզվանից հարավ, հյուսիսում՝ Չարիշատից հյուսիս (Չըլդը լից հարավ), արևմուտքում՝ Օլթի գետից արևելք²: Չեղոք գոտու ստեղծումը կատարյալ արհավիրք էր Կարսի շրջանի համար, քանի որ այն, ըստ Եռլեյան, պետք է ամայացվեր՝ զրկվելով տեղի բնակչության զգալի մասից: Ահա հենց այս ժամանականից է Կարսի շրջանում սկսում հայ բնակչությունը կորցնել իր գերակշռող տեսակարար կշիռը:

Այսպիսով, թուրք-պարսկական առաջին պատերազմի արդյունքներն էին Սեֆյանների տարածքային կորուստները և Օսմանյան կայսրության սահմանների ընդարձակումը՝ ի հաշիվ Հայաստանի և Իրաքի մեծ մասի ու Վրաստանի արևմտյան մասի:

Թուրք-պարսկական երկրորդ պատերազմը և Հայաստանը:

Պարսից շահ Թահմասպ 1-ինը, Նապատակ ունենալով՝ հստակեցնելու իր երկրի պետական կառավարումը, 1570-ական թթ. փորձ կատարեց՝ կարգի բերելու հարկային քաղաքականությունը և կենտրոնացնելու երկրի կառավարումը շահական արքունիքի ծեռքում: Այս քաղաքականությունը, ի վերջո, բերեց թյուրբալեզու ցեղերի դերի նվազմանը Սեֆյան պետությունում, և արդյունքում Սեֆյանների դեմ ուղղված ապստամբություններ բռնկվեցին Ատրպատականում (Գիյան, Թավրիզ ևն) և Իրանի հյուսիս-արևելքում: Այսպիսով, թյուրբալեզու եթևիկական տարրը, որ մինչև 1570-ական թթ. հանդիսանում էր Սեֆյանների ռազմական հենարանը, այժմ վերածվում է Սեֆյանների դեմ պայքարում իր ազգակից (թյուրբալեզու) պետության՝ Օսմանյան կայսրության լուրջ հենարանի³:

¹ Տե՛ս «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 49, քարտեզ՝ «Հայաստանը 16-րդ դ.: Պարսկա-օսմանյան պատերազմները», հեղինակ՝ Գ. Բաղայան, մասշտաբ՝ 1:3 600 000, Երևան, 2008:

² Տե՛ս նոյն տեղում:

³ Տե՛ս “The Cambridge History of Iran”, vol. 6, էջ 250-256:

Թահմասպ 1-ինի մահվանից հետո գահակալական պայքար է սկսվում Սեֆյան տերությունում, և, օգտվելով կենտրոնախուս ուժեղի ապստամբությունների և գահակալական կրիվների հետևանքով Պարսկաստանում ստեղծված անկայուն իրադրությունից, Օսմանյան կայսրությունը 1578 թ. վերսկսում է ռազմական գործողությունները Սեֆյանների դեմ: Այսպիսով, սկսվում է թուրք-պարսկական երկրորդ պատերազմը¹:

Օսմանյան սուլթան Մուրադ 3-րդի (1574-1595 թթ.) բանակը Սեֆյաններից գրավեց Վրևեյյան Հայաստանը, Վրևեյյան Վրաստանը, Վրևեյյան Վյորկովկասը և Լուրիստանը: 1585 թ. թուրքերը երրորդ անգամ գրավեցին Կտրպատականի կենտրոն Թավրիզը (առաջին անգամ թուրքերը գրավել են Թավրիզը 1514 թ., երկրորդ անգամ՝ 1534 թ.): Այսպիսով, այս անգամ ևս ռազմական գործողությունների ընթացքը շահեկան էր թուրքերի համար:

1590 թ. մարտի 21-ին Կոստանդնուպոլսում կնքված պայմանագրով ավարտվում է թուրք-պարսկական երկրորդ պատերազմը: Պայմանագրի կետերով իրավականորեն ամրագրվում էր Վրևեյյան Հայաստանի, Վրևեյյան Վրաստանի, Վրևեյյան Վյորկովկասի և Լուրիստանի միացումը Օսմանյան կայսրությանը: Կտրպատականից Պարսկաստանին մնաց միայն Վրդարիի շրջանը²:

Օսմանյան Կայսրությանն անցած հայկական արևելահայկական տարածքներից Սյունիքում (Սևանա լճի ավագան (Ծմակ, Սողք), Ծար, Զաշաթաղ, Սիսիան, Չավլիդր), Վրցախում (Գյուլիստան, Զրաբերդ, Խաչեն, Վարանդա, Դիզակ) և Ղարադաղում պահպանվել են հայկական կիսանկախ իշխանություններ և մելիքություններ, որոնց մեծ մասն իր գոյությունը պահպանեց մինչև 18-րդ դ.³:

Թուրք-պարսկական երրորդ պատերազմը և Հայաստանը:

1602 թ. սկսվում է թուրք-պարսկական՝ արդեն երրորդ պատերազմը, որը, ի տարբերություն նախորդ երկու պատերազմների, սկսում էն պարսիկները: Պատճառն այն էր, որ պարսից շահ Աբաս 1-ինը (1587-

¹ Տե՛ս “The Cambridge History of Iran”, vol. 6, էջ 257:

² Տե՛ս «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 49:

³ Տե՛ս Խոյս տեղում:

1629թթ.) ցանկանում էր վերադարձնել իր իսկ կողմից Օսմանյան կայսրությանը զիջած տարածքները: Բանն այն է, որ շահ Աբասը կարողացել էր ընդամենը մեկ տասնամյակի ընթացքում կատարել ռազմական և տնտեսական վերափոխումներ, որոնց արդյունքում ստեղծել էր հզոր ու մարտունակ բանակ և տնտեսապես ամուր պետություն: Փաստորեն, պարսից շահն այնպես էր վերակառուցել իր երկիրը, որ Պարսկաստանը պատրաստ էր նոր, անգամ՝ հաղթական պատերազմի:

Պատերազմից առաջ ստեղծվել էին նաև արտաքին նպաստավոր պայմաններ: 1590-ական թթ. Փոքր Ասիայում բորբոքվել էր «ջալալիների» (1519թ. Թոքաթում հակակառավարական ելույթ կազմակերպած շեյխ Զալալիի անունով) ապստամբությունը, և Օսմանյան կայսրությունն զբաղված էր այն ճնշելու գործով: Փոքր-ինչ պարսկամետ դիրքորոշում էին որդեգրել օսմանյան լծից դժգոհ հայերն ու վրացիները: Պարսիկներին էին աշակցում նաև Եվրոպական երկրները, որոնք վախեցած էին Օսմանյան կայսրության՝ Եվրոպայում ավելի ու ավելի ընդարձակվելու վտանգից: Չմորանակք, որ հենց Եվրոպացի մասնագետների (անգլիացի Էնթոն և Ոորերտ Շերլի եղբայրներ) աշակցությամբ պարսիկները կարողացան վերակազմավորել և վերագինել հրենց բանակը: Յատկապես նորամուծություն էր հանդիսանում հզոր թնդանոթների կիրառությունը պարսկական բանակում, մինչդեռ դրանք օսմանյան բանակի կարևոր մասերից մեկն էին կազմում դեռևս 15-րդ դ. առաջին կեսից սկսած¹:

Այսպիսով, հաշվի առնելով Ներքին ու արտաքին բոլոր նպաստավոր պայմանները, պարսից շահ Աբասը 1602թ. ռազմական գործողություններ սկսեց Օսմանյան կայսրության դեմ: Բավականին կարծ ժամանակամիջոցում պարսիկները գոավեցին Ատրպատականի և Արևելյան Յայաստանի՝ ռազմաստրատգիտական և առևտրատնտեսական տեսանկյունից կարևորագույն կետերը՝ Թավրիզը, Ջուղան, Նախիջևանը, Երևանը, Սակայն թուրքական հակահարձակումն ստիպում է պարսիկներին նահանջել մինչև Թավրիզ:

¹ Տե՛ս “The Cambridge History of Iran”, vol. 6, էջ 262-266:

Վերականգնելով իր բանակի մարտունակությունը՝ պարսից շահ Արասը 1604-1607 թթ. վերագրավում է Արևելյան Հայաստանը, Արևելյան Վրաստանը, Յյուսիսային Իրաքը և Լուրիստանը: Յենց այս նվաճումներն ել իրավականորեն ամրագրվում են 1612 թ. Նոյեմբերի 20-ին Թավրիզում կնքված պայմանագրով:

Թուրք-պարսկական պատերազմների հետագա ընթացքը և Հայաստանի վերջնական բաժանումն Օսմանյան կայսրության ու Սեֆյան Պարսկաստանի միջև: 1612 թ. կնքված հաշտությունը շատ անկայուն էր, քանի որ Օսմանյան կայսությունն ու Սեֆյան Պարսկաստանը չեին լուծել իրենց առջև դրված ռազմավարական նվաճողական պլանները, ուստի 1616 թ. ռազմական գործողությունները վերսկսվում են: Օգտագործելով Ղրիմի խանության գործերի աշակցությունը՝ Թուրքերը փորձեցին շատ արագ արդյունքի հասնել, սակայն Նրանց պլանները ծախողվեցին՝ հանդիպելով պարսիկների համառ դիմադրությունը: Վրոյունքում, կողմերից և ոչ մեկը չհասավ իր նպատակին, և 1618 թ. Նրանց միջև կնքվեց հաշտության ժամանակավոր պայմանագիր¹:

1623 թ. արդեն պարսիկները վերսկսեցին պատերազմը՝ նվաճելով Միջագետքը: Շահ Արասը թուրքերից գրավեց Բաղդադը, Նաշաֆը, Ջերբելան, Ախալցխան և այլ խոշոր քաղաքներ:

Ռազմական գործողությունների ընթացքը փոխվեց, երբ Արաս 1-ինը մահացավ: Թուրքերը նախ գրավեցին Յյուսիսային Միջագետքը (Մոսուլ քաղաքով), Ախալցխան, Ախալքալաքը, Թավրիզը ևն, իսկ 1638 թ.² Բաղդադը:

Այսպիսով, պատերազմի հետագա ընթացքը չէր բխում պարսիկների շահերից, քանի որ Նրանք տարածքային կորուստներ էին ունենում: Միևնույն ժամանակ պատերազմի շարունակությունը չէր համապատասխանում նաև թուրքերի շահերին, քանի որ Նրանք ռազմավարական նվաճողական պլաններ ունեին Եվրոպյում և բավականաչափ հյուծվել էին Պարսկաստանի դեմ մոտ 125-ամյա պատերազմների հետևանքով:

¹ Տե՛ս «Հայ ժողովորի պատմություն», հ. 4, էջ 104-105:

Փաստորեն, հաշտության պայմանագրի կնքումը բխում էր Երկու տերությունների շահերից էլ, և պարսիկներն առաջարկում են թուրքերին հաշտություն կնքել, ինչին թուրքերը դրական պատահան են տալիս:

Եվ ահա, 1639 թ. մայիսի 17-ին Տիգրիս գետի ձախափնյա Դիալա վտակի պազանում գտնվող Կասրե-Շիրին քնակավայրում կնքում է 30-ամյա հաշտության պայմանագիր, որն ուժի մեջ է մտում մինչև 1720-ական թթ. թուրքական ներխուժումն Այսրկովկաս:

Պայմանագրի համաձայն՝ Արևելյան Հայաստանը (առանց Կարսի), Արևելյան Վրաստանը (Թարթիի և Կախեթի թագավորություններ), Շիրվանը (Մինչև Դերբենդ) և Աղբապատականն անցնում էին Իրանին, իսկ Հայաստանի մեծ մասը, Արևմտյան Վրաստանը (Իմերեթ, Մեգրելիա, Սվանեթիա, Գուրիա), Արքագիան, Միջագետքը (Մոսուլով և Բաղդադով)¹ Օսմանյան կայսրությանը:

Թուրք-պարսկական սահմանն անցնում էր հյուսիսում Իմերեթի և Զարթիի թագավորությունների միջև սահմանագծով, այնուհետև անցնում դեպի հարավ-արևելք՝ Ախալցխան ու Ախալքալաքը թողևելով թուրքերին, իսկ Փարվանա լիճը՝ պարսիկներին: Իշնելով ուղիղ հարավ՝ սահմանն անցնում էր Ախուրյան գետի հունով և հասնում մինչև Արաքս գետի հետ միախառնման տեղը: Այսուհետև անցնելով Հայկական պար լեռնաշղթայով՝ սահմանը թեքվում էր դեպի արևելք և Սիս ու Մասիս լեռներով հարավում հասնում մինչև Վասպուրականի լեռներ, որտեղից էլ շարունակվում էր դեպի հարավ՝ Միջագետքը թողևելով թուրքական կողմում¹:

Այսպիսով, Հայաստանը վերջնականապես բաժանվում է Օսմանյան կայսրության և Պարսկաստանի միջև: Թուրքերին անցած հայկական տարածքները (բացառությամբ Ախալքալաքի, Ախալցխայի, Աղբարայի ևն) մինչ օրս էլ մտում են Թուրքիայի կազմում, իսկ Պարսկաստանին անցած տարածքների հյուսիսային մասը 1801-1828 թթ. Նվաճվում է Ռուսական կայսրության կողմից, և հետագայում (1918 թ.) հենց այս տարածքների մեջ մասում էլ ստեղծվում է

¹ Տե՛ս «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 50, քարտեզ՝ «Հայաստանը 17-րդ դ. 1-ին կեսին», հեղինակ՝ Գ. Բաղայան, մասշտաբ՝ 1:3 600 000, Երևան, 2008:

Հայաստանի Հանրապետությունը՝ տարածքային հիմքը դառնալով ներկայիս ՀՀ համար:

Ժողովրդագրական գործենթացները Հայաստանում 16-րդ դ. վերջին քառորդին ու 17-րդ դ. 1-ին կեսին և հայ ազատագրական միտքը: Հայերիս համար թուրք-պարսկական պատերազմներում հիշատակության է արժանի ոչ այնքան Հայաստանի այս կամ այն մասի զավթումը կամ վերագրավումը պարսիկների կամ թուրքերի կողմից, այլ հայ բնակչության շրջանում ժողովրդագրական ճգնաժամի առաջացումը: Այս համատեքստում նախևառաջ հիշատակության է արժանի պարսից շահ Արաս 1-ինի կողմից կազմակերպված բռնագաղթը («Մեծ սյուրգուն»), որն իսկական արհավիրք դարձավ Վրևելյան Հայաստանի (Գանձակից մինչև Նախիջևան ու Սևանից մինչև Մակու), Յյուսիսարևմտյան Ալտրապատականի (Թավրիզից մինչև Ուրմիոն լիճ) և մասամբ՝ Վրևելյան Հայաստանի (Մուշից ու Վանից մինչև Երզրում) համար, քանի որ տեղի բնիկ էթնիկական տարրը բռնագաղթի է ենթարկվում հայրենի հողից¹:

Բռնագաղթի պատճառն այն էր, որ պարսից շահ Արաս 1-ինը նպատակ ուներ հայ վաճառականների միջոցով ընդլայնել Պարսկաստանի արտաքին առևտորական և քաղաքական կապերը, ինչպես նաև հայ արհեստավորների միջոցով զարգացնել երկրի հետամասց տնտեսությունը²: Նա հույս ուներ նաև մեծ հարված հասցեն Օսմանյան կայսրության մետաքսի առևտորին՝ փոխարենը զարգացնելով մետաքսի սեփական առևտուրը, որը Հայաստանի տարածքից տեղափոխվելու էր հարավ՝ ընդհուպ մինչև Պարսից ծոց: Փաստորեն, այս բռնագաղթի միջոցով պարսից շահը հեռահար նպատակներ էր հետապնդում՝ ցանկանալով միաժամանակ հզորացնել իր երկիրն ու թուլացնել թշնամուն:

Բռնագաղթի ենթարկվածների թիվը գերազանցում է 350 հազարը³, որից միայն 150-200 հազարն է ողջ մնում բռնագաղթի երկա-

¹ Տե՛ս **Առաքել Դավիթեցի**, Պատմություն, թարգմ.՝ Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1988, էջ 52-59:

² Տե՛ս “The Cambridge History of Iran”, vol. 6, էջ 271:

³ **Հակոբյան Թ.**, Ուրվագծեր Հայաստանի պատմական աշխարհագրության, Երևան, 1960, էջ 383: Հարկ էնք համարում նշել, որ Յ. Առաքելյանը, Վկայակութելով 17-րդ դ. առանձին

րատև ու դաժան ճանապարհն անցնելուց հետո: Միայն Արաքս գետն անցնելիս դժվարություններից մահացել կամ խոշտանգումներով ոչչացվել են շուրջ 100 հազար հայեր¹:

Վերոնշյալ առևտրաարհեստավորական հեռահար նպատակները հետապնդելով՝ շահ Արաս 1-ինը Իրանի Սպահան քաղաքի նոր մասում հիմնադրում է զրու հայաբնակ Նոր Ջուղա ավանը, որտեղ վերաբնակեցվում են Նախիջևանի Չուղա քաղաքից բռնագաղթված 3 հազար հայ ընտանիքները²: Ի տարբերություն քաղաքում բնակեցված 20 հազար Վրացիներին, ովքեր շատ արագ պարսկալեզու դարձան և մահմեդականություն ընդունեցին, հայերը ոչ միայն պահպանեցին ազգային լեզուն ու հավատը, այլև լիովին պահպանեցին իրենց ազգային ինքնագիտակցությունը³:

Նոր Ջուղայի օրինակով ստեղծվեց նաև Ֆարրահարադը Մագանդարանում՝ Կասափի ծովի հարավային ափին, որտեղ, սակայն, ճահճոտ տեղանքի աղտեղ կլիմայի պատճառով հայ բնակչությունը զանգվածաբար ոչչացավ: Առաքել Դավիթեցին Նշում է, որ ավելի քան 10 հազար տուն հայ է բնակեցվել Ֆարրահարադում, սակայն իր երկի գրառման ժամանակ (այսինքն՝ 1651-1655 կամ 1658-1662 թթ. ժամանակամիջոցում) նրանցից հազիվ 4 հազար տուն մարդ էր մնացել⁴:

Բռնագաղթված հայերին բնակեցրին ոչ միայն Նոր Ջուղայում ու Ֆարրահարադում, այլև Իրանի կենտրոնական Ալիքան, Բուրվարի, Գյանդուման (Զհարմահալ), Լնջան, Խանմիրզա, Մալայեր, Միզդե, Զղախոռ, Փերիա (Փարիա), Փլարդ, Ջարվանդ գավառներում: Հայերի

սկզբնաղբյուրների տվյալներ, առաջ է քաշում բռնագաղթվածների 500 հազար թիվը (Տե՛ս Առաքելեան Յ., Պարսկաստանի հայերը. Նրանց անցեալը, Ներկան Եւ ապագան, մասն Ա. Վիեննա, 1911):

¹ Տե՛ս «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 51, քարտեզ՝ «Հայերի բռնագաղթը Շահ-Արաս 1-ինի կողմից Պարսկաստան 17-րդ դ. սկզբին», հեղինակ՝ Գ. Բաղայան, մասշտաբ՝ 1:4 000 000, Երևան, 2008:

² “The Cambridge History of Iran”, vol. 6, p. 271.

³ Տե՛ս Խոյել տեղում, էջ 272:

⁴ Տե՛ս Առաքել Դավիթեցի, էջ 356:

քանակը շատացավ նաև Համադան, Շիրազ, Ռաշտ և այլ քաղաքներում¹:

Այսպիսով, թուրք-պարսկական հերթական պատերազմն իսկական արհավիրք է դառնում Հայաստանի համար՝ միայն բռնագաղթի գործընթացում զրկելով Նրան շուրջ 350 հազար տեղաբնիկներից, այսինքն՝ հայերից: Փոխարենը բավականաչափ ստվարացավ Պարսկաստանի հայ համայնքը:

Թուրք-պարսկական պատերազմների հետևանքները Հայաստանի համար: Ինչպես տեսանք, 16-17-րդ դր. Հայաստանը գտնվում էր Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև մշտական պատերազմների թատերաբեմում: Ինչպիսի՞ հետևանքներ ունեցան թուրք-պարսկական պատերազմները Հայաստանի համար: Ինչպե՞ս դրանք ազդեցին Հայաստանի և, ընդհանրապես, հայոց պատմության հետագա ընթացքի վրա:

Թուրք-պարսկական պատերազմների հետևանքները սոսկալի էին Հայաստանի համար: Դրանք իրենց ազդեցությունը թողեցին Հայաստանի թե՛ տնտեսության, թե՛ քնակչության եթևիկական պատկերի վրա: Արդյունքում հայ քնակչության **արտագաղթի** համար ստեղծվել էին բոլոր երեք պատճառները՝ քաղաքական, մշակութային-կրոնական և սոցիալ-տնտեսական: Ստորև դիտարկենք այդ պատճառներից յուրաքանչյուրը.

- Ինչպես տեսանք, պատերազմներն ընթանում էին փոխնկիրի հաջողություններով, և հայկական տարածքները շարունակաբար անցնում էին կա՞մ պարսիկներին, կա՞մ թուրքերին: Անգամ մի փոքր տարածք կորցնելիս նրանք ամբողջովին ամայացնում էին դրա՝ տնտեսական նշանակություն ունեցող տարածքները (ցանքատարածություններ ևն), որպեսզի դրանք չհայտնվեին հակառակ կողմի ձեռքում (պարենավորման արգելակում ևն): Արդյունքում ճգնաժամային վիճակում հայտնվեց Հայաստանի տնտեսությունը: Այսպիսով, ստեղծվել էր սոցիալ-տնտեսական անմիտթար դրություն, ինչը լուրջ պատճառ դարձավ հայերի արտագաղթի և գաղթաշխարհի ստվարացման համար:

¹Տե՛ս «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 51:

• Արտագաղթի սոցիալ-տնտեսական պատճառից զատ շատ մեծ դեր ուներ նաև քաղաքական պատճառը, որն առկա էր դեռևս 11-15-րդ դր., բայց առավել մեծ ազդեցություն ունեցավ 16-17-րդ դր. սկսած, քանի որ նախ անվերջ պատերազմները, այսուհետև թուրք-պարսկական երկարատև տիրապետությունը (իր հարկային, վարչական և սոցիո-նորմատիվային համակարգով) սաստկացնում էին հայերի արտագաղթի գործընթացը: Այս ամենն ընթանում էր հայկական ավանդական իշխանական-ավատատիրական համակարգի փշորանքների քայլայմանը գուգընթաց, և մահմեդական հողատիրության տրամաբանության մեջ հայկական պետականության Նշույները գոյություն չեն կարող ունենալ, իսկ հայ շինականը դիտարկվում էր սուկ տնտեսական արդյունք ստանալու միջոց:

• Եթե 15-րդ դ. օսմանյան ղեկավարությունը հանդուրժողական քաղաքականություն էր վարում Հայաստանյաց Առաքելական Սուլթան Եկեղեցու հետևորդների նկատմամբ, ապա 16-րդ դ. առաջին կեսի վերջերին Նրանց վերաբերմունքը փոխվեց: Հայերին համար չափազանց բացասական հետևանքներ ունեցավ Ենիշերական գորամասերի կազմավորումը, ինչն սկսվեց սուլթան Սուլեյման 1-ին Փառահետի (1520-1566 թթ.) օրոք: Ենիշերական գորամասերը կազմավորելու նպատակով քրիստոնյաներից (այդ թվում և հայերից) բռնի հավաքագրում էին երկուսից հինգ տարեկան արու զավակների, որոնք դաստիարակվում էին մահմեդական մոլեռանդության ու ռազմական ինքնազոհողության ոգով և, չափահասության տարիքին հասնելով, վերածվում մահապարտ գինվորների: Այս գորամասերը շուտով դարձան Օսմանյան կայսրության ռազմական հաջողությունների գրավականներից մեկը: Այսպիսով, Ենիշերական գորամասերի կազմավորումը վկայում է Օսմանյան կայսրությունում կրոնական անհանդուրժողականության ծաղկման մասին: Երկրում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական անբարենպաստ պայմանների հետևանքով արգելակվում էր հայկական մշակույթի հետագա զարգացումը:

Փաստորեն, հայ քնակզության արտագաղթի համար առկա էին և՝ սոցիալ-տնտեսական, և՝ մշակութային-կրոնական, և՝ քաղաքական պատճառները, ուստի Հայաստանից սկսվեց ահօելի ծավալների հասնող արտագաղթ, ինչի հետևանքով ստվարացավ Պարսկաստանի հայ համայնքը, սակայն Հայաստանը (հատկապես՝ Երևանի և Նախիջևանի ապագա խանությունները) գրկվեց իր բնիկ քնակզության մի մասից: Մրան էլ կարող ենք գումարել թուրք-պարսկական երկարատև պատերազմների ընթացքում զոհված տասնյակ հազարավոր հայերին, և, ի վերջո, կտեսնենք, որ ռազմական գործողությունների արդյունքում (սպանություններ, սով, հիվանդություններ ևն) մահացությունների, բռնագաղթերի¹, արտագաղթի և ստրկավաճառության² հետևանքով ընդամենը մեկուկես հարյուրամյակի ընթացքում հարյուր հազարներով նվազեց Հայաս-

¹ Թուրք-պարսկական պատերազմների ընթացքում գերեվարության են ենթարկվել հայերի՝ տասնյակ հազարներից կազմված խմբեր: Դրանք հատկապես լայն ծավալներ ստացան 16-րդ դ. Վերջին քառորդին և 17-րդ դ. սկզբին: Նշված տեղաշարժերը վիճականակ կարելի է բռնագաղթ հասկացությամբ բնորոշել, քանի որ գերեվարության գործընթացն ուղղված է եղել կոնկրետ եթեկական հանրության նկատմամբ, օրինակ՝ ժամանակագիրներից մեկի հաղորդմամբ՝ 1579 թ. օսմանյան բանակը գերեց Երևանի և շրջակա 18 գյուղերի քնակզությանը (Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 172), իսկ միևնույն տարբերակությանը՝ 60 հազար մարդ գերեվարվել էր Արարատյան դաշտից և Երևանից (Տե՛ս Հակոբյան թ., էջ 384): Նոյն կերպ 1584 թ. Հայաստանի տարածքից գերեվարված հայերի թիվը 72 հազար էր, իսկ 1585 թ. Արարատյան դաշտից՝ 60 հազար (Տե՛ս Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 2, Երևան, 1959, էջ 64-65):

² Դեպքերին ժամանակակից պորտուգալացի հոգևորական Գոռվեայի հավաստմամբ միայն Շահ-Աբասի կողմից 1604-1605 թթ. ստրկության վաճառված մարդկանց թիվը շուրջ 100 հազար է, ըստ որում նա այս թիվը մեծ չի համարում նշելով, որ, չայած տեղի ունեցած բռնագաղթերին, Երևանի վարչամիավորում, այսինքն՝ Չոլխուր-Սաադի բեկարթեկության տարածքում խոշոր բաղաքներ (Երևան, Նախիջևան, Շարուր ևն) և շուրջ 1 500 գյուղեր կան՝ յուրաքանչյուրը 400-500 քնակզությամբ (պորտուգալերն բնագրից վերցված անհրաժեշտ հատվածը տե՛ս Էզօն Գ. Ա., Չոշենիա Պետրա Վելիկոց ց Արմանքում նարում (դոկումենտ), ԾՊԸ, 1898, էջ 467): Ստացվում է, որ վարչամիավորի լոկ գյուղական քնակզության թիվը 600-750 հազար էր:

տանի տեղաբնիկ՝ հայ բնակչությունը: Փոխարենը թուրք-պարսկական պատերազմերի ընթացքում Հայաստանի տարբեր հատվածներում հաստատվեց օտար՝ թյուրբական և իրանական (քրդական)¹ եթերիկական տարր: Եթերիկական խմբերի ակտիվ տեղաշարժերը բնորոշ են Եղել Օսմանյան կայսրությանը և Պարսկաստանին մինչև իսկ 19-րդ դ.: Դրանց առավել ակտիվ փուլը, այնուամենայնիվ, կարելի է համարել 16-17-րդ դդ.: Բավական է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքին, որ 1670-ական թթ. վարչատարածքային վերափոխումները կայունանում են², ինչը վկայությունն է այն հանգամանքի, որ բնակչությունն աստիճանաբար սկսում է մշտական բնակություն հաստատել իր վարչամիավորի սահմաններում: Այսպիսով, պատմական շատ կարճ ժամանակամիջոցում զգալի փոփոխություններ կրեց Հայաստանի բնակչության եթերիկական պատկերը, ինչն իր խիստ բացասական հետևանքներն ունեցավ հայերի սոցիալ-տնտեսական, մշակութային և քաղաքական կյանքի հետագա զարգացման վրա:

Արտագաղթից և բռնագաղթից զատ կարևորություն ունի այն հանգամանքը, որ վերոնշյալ քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական գործուների ազդեցությամբ նկատվում է նաև բնակչության բնական շարժի փոփոխություն՝ ծննդիության մակարդակի կրճատման և մահացության մակարդակի բարձրացման տեսքով: Նմանօրինակ բառացի վկայություններ կամ ֆիքսված վիճակագրություն մատենագրական աղբյուրները չեն պարունակում, սակայն եզրակացությանը հանգել ենք հիմնվելով Առաքել Դավիթեցու և Զաքարիա Քանաքեռցու անուղղակի վկայությունների վրա: Դավիթեցին անգամ խոսում է մարդակերության դեպքերի մասին³: Առավել խոսուն են Զաքարիա

¹ Երևանի 1604 թ. գրավմանը պարսից զորքի շարքերում մասնակից թյուլենչի և Գյոր-Դուլար կոչվող 3 հազար շալայիների մի մասը, ըստ Նախմիի ժամանակագրության ուղղակի, ինչպես նաև Առաքել Դավիթեցու անուղղակի վկայության (շահ Արա 1-ինի մոտ պատմանաժ քրդերի մասին), քրդեր են (Տե՛ս Հովհաննիսյան Ա., հ. 2, էջ 81): Քրդական տեղաշարժերի մասին առավել մանրամասն տե՛ս Տրոտթեր, Մալո-ազիական կուրդեր, «Известия Кавказского отряда императорского Русского географического общества», т. VII, Тифлис, 1882-1883.

² Տե՛ս Անասյան Յ., 17-րդ դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1962, էջ 12-17:

³ Տե՛ս Առաքել Դավիթեցի, էջ 79:

Զանաբեռցու հետևյալ խոսքերը Երևանի բեկլարբեկության բեկլարբեկ Ամիրգունա խանի գործունեության մասին. «Ի տիրելն իւրում Երևանայ, իսկոյն ձեռն Եարկ շինութեան և մարդաշատութեան: Նախ սկսաւ շինել զբերդն և ապա ապարանս և զայգիս և զբուրաստանս և զպարտեզս և հանել զարուս և առավելով զջուրսն: Այլև ի տեղիս տեղիս թեթևացոյց զիարկն և երարծ օժանը լուծ ի պարանցց ռամկաց: Բայց զի բազմացոյց զսուխրայն, այսինքն կոռն...»¹: Սա խկական ժողովրդական քաղաքականություն էր, ինչի իրագործումը ցույց է տալիս, որ մինչ այդ ծնելիության մակարդակի որոշակի հշեցում և մահացության մակարդակի բարձրացում է եղել: Ժողովրդագրական այսպիսի քաղաքականությունը միաժամանակ ուղղված էր՝ ծառայելու պետական գանձարանի մուտքերի ավելացմանը: Այլ կերպ ասած՝ Ամիրգունա խանը նպատակ ուներ շահ Աքասի բռնագաղթից հետո Վերակենդանացնել Արևելյան Յայսատանի դաշտային հատվածների, մասնավորապես՝ Արարատյան դաշտի տնտեսական կյանքը, ինչը անելու համար անհրաժեշտ էր օգտագործել դարավոր Երկրագործական մշակույթ ուսեցող հայերի արտադրողական հմտությունները, ինչպես նաև՝ Նրանց միջոցով ավելացնել պետական գանձարանի հարկային մուտքերը, քանի որ քրիստոնյա հայը պետք է վճարեր նաև շիզե գլխահարկ: Արդյունքում Ամիրգունան կենտրոնական իշխանությունների թուլլտվությամբ 1618-1623 թթ. Կարսի, Էրգորումի, Վանի և Մուշի շրջաններից կազմակերպում է հայ բնակչության վերաբնակեցում², ինչը դրականորեն ներազդեց Արարատյան դաշտի բնակչության Եթևիկական կազմի ավանդական պատկերին մի փոքր մոտենալուն: Սկզբնադրյուրներում առկա տեղեկությունների համադրությունը ցույց է տալիս, որ, չնայած մեծաթիվ բռնագաղթերին, 17-րդ դ. Չուխուր-Սաադի կուսակալության կենտրոն Երևանի բնակչության մեծ մասը հայեր էին³:

¹ Զաքարիա Սարկավագ, Պատմութիւն, հ. Ա, Վաղարշապատ, 1870, էջ 45 (Յորւմն ըստ՝ «Հայ ժողովրդի պատմություն», ԽնԱՐ ԳԱ հրատ., հ. 4, էջ 104):

² Տե՛ս Յակոբյան Թ., էջ 384: «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 4, էջ 103:

³ Տե՛ս Կարապետյան Ա., Երևանի բնակչության Եթևիկական կազմի և թվաքանակի փոփոխությունները 1600-1724 թթ., «ՊԲՀ», 1986, թ. 2, էջ 95-109:

Ի տարբերություն Արարատյան դաշտում առկա բնակչության էթնիկական կազմի՝ Արևմտյան Հայաստանի մեծագույն մասում հայերը գերակշիռ մեծամասնություն են կազմում: Բավական է այս համատեքստում նշել 17-րդ դ. թուրք հեղինակ Ջաթիր Չելեբիի կիրառած «Արմենիա» հասկացությունը Վանի Էյալեթի, Հաբյարիի և Երգրումի Էյալեթի մասին խոսելիս¹: Փաստորեն, այս հասկացությունը տվյալ պարագայում էթնիկականացված է և միաժամանակ արտահայտում է օսմանյան քաղաքական մտքի այն գիտակցումը, որ նշված տարածքները պատմականորեն հայկական պետականության մաս են կազմել:

Օտար պետությունների դաժան տիրապետությունն ստիպում էր հայերին՝ կազմելու ազգային-ազատագրական պայքարի ծրագրեր, սակայն այդ ծրագրերում հստակորեն նշվում էր, որ Հայաստանի ազատագրությունը կարող է կատարվել միայն և միմիայն օտարերկրյա ռազմական միջամտությամբ: Փաստորեն, ազգային-ազատագրական պայքարի՝ ընտրված մարտավարությունը, որը չէր հենվում սեփական հիսարավոր ռազմական ուժի վրա, հենց սկզբից ուսուահական բնույթ էր կրում և, ըստ Էռլթյան, ձախողված էր: Սակայն նման մարտավարության ամրագրումը կարելի է նախևառաջ համարել ժողովրդագրական գործընթացների արդյունքը: Պատահական չէ, որ 17-րդ դ. Պարսկաստան այցելած պորտուգալացի հոգևորական Գոռովեան արձանագրում է հայ ազատագրական լեգենդի վերագարքոնք, որի համատեքստում հայերի՝ սեփական ազատագրական դերակատարության մասին որևէ խոսք չկար², այսինքն՝ տեղի ունեցած ժողովրդագրական գործընթացները և ստեղծված նոր էթնիկական միջավայրը որոշակի փոփոխություններ են մտցնել հայերի էթնիկական հոգեբանության մեջ՝ առաջ բերելով սեփական սոցիումի ընդհանուր ներուժի նկատմամբ անվստահություն: Պատահական չէ, որ 1570-1650-ական թթ. Հայաստանի ազատագրության գաղափարը վերարձարձելու ուղղությամբ որևէ լուրջ քայլ չի կատարվել, իսկ 17-րդ դ. Երրորդ քառոր-

¹ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովրդների մասին», հ. 2, խմբ.՝ Ա. Սաֆրաստյանի, Երևան, 1964:

² Տե՛ս Հովհաննեսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 1, Երևան, 1957, էջ 91:

ոին մշակված ազատագրական նախաձեռնություններում ու ծրագրերում խոսվում էր ոչ միայն արևմտաեվրոպական տերությունների, այլ նաև Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող էթնիկական այլ հանրությունների հետ համագործակցության մասին:

Այսպիսով, 16-17-րդ դդ. տեղ գտած ժողովրդագրական գործընթացները Հայաստանում զգալի ազդեցություն են թողել ազատագրական մտքի՝ նախապես ձախողված լինելու միտման վրա: Մասնավորապես Արարատյան դաշտում ստեղծված էթնոժողովրդագրական իրավիճակը հայ գործիչներին ստիպել է մտածել ազատագրական շարժման՝ ուսուայի լինելու հանգամանքի մասին, և միայն Սիմեոն Ա Երևանցի Ամենայն Հայոց Հայրապետի կողմից 1760-ական թթ. իրականացվել է հայանապատ ժողովրդագրական քաղաքականություն, որի շնորհիվ նա դուրս է վրանել նորահաստատ օտար, քոչվոր էթնիկական զանգվածի մի մասը և պաշտպանել է տեղաբնիկ հայ բնակչության բնակվելու և արարելու իրավունքը:

Այսպիսով, թուրք-պարսկական պատերազմների և դարավոր տիրապետության հետևանքներն եին Հայաստանի տևականության ու մշակույթի՝ ճգնաժամային վիճակում հայտնվելը, բնակչության էթնիկական պատկերի խեղաթյուրումը (հայ բնակչության բռնագաղթի ու արտագաղթի, այլ էթնիկական հալորդությունների ներգաղթի հետևանքով) և այլն: Ամենաբացասական հետևանքն այն էր, որ Հայաստանը, երկատված լինելով Երկու հզոր տերությունների միջև, զրկվեց պետականության վերականգնման հնարավորությունից: Ընդ որում, Հայաստանի քաղաքական, տևականության ու մշակույթային սիրոտ՝ Արարատյան դաշտը, զրկվել էր սեփական բնիկ էթնիկական տարրի՝ հայ բնակչության զգալի մասից, ինչն ամենամեծ բարդությունն էր (մարդկային ռեսուրսի սակավություն) հանդիսանում հայոց պետականության վերականգնման ճանապարհին: Փաստորեն, էթնիկական միջավայրի դիմախիեղում առաջ բերեց հայ ազատագրական մտքի որոշակի փոփոխություն՝ առաջ բերելով մի կողմից ազատագրական լեզենդի առավել սաստկացումը, իսկ մյուս կողմից՝ 18-րդ դ. 2-րդ կեսին Սիմեոն Ա Երևանցու նման իրատես հոգևոր և քաղաքական գործի հայու զալը:

Формирование и расцвет Османской империи и Сефевидского государства; влияние демографических процессов на армянском освободительном движении XVII в., - В 1299 г. была создана Османская империя, а в конце XV в. – Сефевидское государство на территории Ирана. В XVI-XVII вв. на территории Армении Османская империя и Сефевиды вели бесконечные войны, в процессе которых армянское население потеряло доверие к своим общенациональным силам и начала иммигрировать. Турки и персы часто организовывали принудительное выселение армян. Самая масштабная депортация была организована персидским шахом Аббасом I в 1604 г.; около 350 тысяч армян было выселено из Восточной Армении (в основном – из Арагатской долины) в глубь Персии, и из них лишь около 200 тысяч осталось в живых. Эта депортация стала причиной того, что почти 200 лет доля армянского населения в равнинных районах Восточной Армении была низкой.

The Formation and Rise of The Ottoman and Sefevid Empires; the Influence of the Demographic Processes on the Armenian Liberation Movement of the XVII Century, - The Ottoman Empire was formed in 1299, and the Sefevid Empire was formed at the end of the XV century. The Ottomans and Sefevides competed for the dominance in the Middle East in the XVI-XVII centuries, and they fought a lot of battles in Armenia. These wars caused the loss of the trust upon the collective power, and Armenians began to leave their native land. Turks and Persians often organized deportations of the Armenian population. The largest deportation was organized by the Persian King Abbas I, who deported about 350 thousand Armenians especially from the plain regions of Eastern Armenia to Ispahan (Persia), with only about 200 thousand Armenians remaining alive. This expatriation became a reason for the plain regions of Eastern Armenia to have a lower percentage of Armenian population for about 200 years.

«Քրիստոնյան Հայության», 2010, թ. 15-18

**ՀԱԿՈԲ ԿԱՐՆԵՑՈՒ «ՏԵՂԱԳԻՐ ՎԵՐԻՆ ՀԱՅՈՑ» ԵՐԿԸ՝
ՊԱՏՄԱՆՇԽԱՐՅԱԳՐԱԿԱՆ ՀԵՏԱՉՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐ**

(Ժողովրդագրական եւ վարչաբառական ուսումնասիրություն)

Ժթ դարի հայ պատմիչ-ժամանակագիր եւ աշխարհագետ Հակոբ Կարնեցու «Տեղագիր Վերին Հայոց» երկն¹ ընդգրկում է նույն դարի կեսերին Էրզրումի Էյալեթի (Էրզրումի նահանգ, Հակոբ Կարնեցու երկում՝ «Վերին Հայք», այսինքն՝ Բարձր Հայք) վարչատարածքային բաժանման եւ քնակզության ազգային կազմի մասին բազմաթիվ տեղեկություններ: Այդ երկի ամբողջական ուսումնասիրության համար հարկ ենք համարել նախ երկի՝ մեզ հասած հինգ տարբերակները (որոնք հրատարակել է Վազգեն Հակոբյանը²) համադրել, դարձնել մեկ տարբերակ:

Էրզրումի Էյալեթի վարչատարածքային բաժանումը: Օսմանյան սուլթան Մեհմեդ Ֆաթհիը (Սվաճող, 1444-1446 եւ 1451-1481թթ.) 1473 թ. օգոստոսին Դերջանի մոտ տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում ծանր պարտության մատնեց ակ-կոյունլու թուրքմենների սովթան Ուզուն Հասանին (1453-1477 թթ.): Դերջանի ճակատամարտի անմիջական հետեւանքն էր Մեծ Հայքի հյուսիսարեւմտյան մասի (Էրզրում, Կամախ, Դերջան, Բաբերդ եւն) միացումը Օսմանյան թուրքիային³: 1514-1534 թթ. այդ տարածքներից կազմավորվում է Էրզրումի Էյալեթը: 1548 թվականից Էրզրումը դառնում է «Փաշայի սանծակ»՝ կուսակալի (վալի, փաշա) մշտական նստավայր եւ Էյալեթի կենտրոն՝ փոխարինելով Բաբերդին⁴: Էրզրումի Էյալեթի վալին համատեղում էր Օսմանյան կայսրության արեւելյան շրջանների գործերի հրամանատարի՝ սերասկյարի պաշտոնը եւ կրում էր Հա-

¹ Յակով Կարնեցի, Տեղագիր Վերին Հայոց, խմբագր. Կ. Կոստանեանցի, Վաղարշապատ, 1903:

² «Մանր ժամանակագրություններ», կազմող՝ Վ. Հակոբյան, հ. 2, Եր., 1956:

³ Մ. Կ. Չուլայան, Վեւմոյան Հայաստանը Ժ2-ԺԸ դդ., Եր., 1980, էջ 23:

⁴ Լ. Ս. Սահակյան, Բարձր Հայքի Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների տեղանուններն ու ժողովրդագրությունը Ժ2 դ. օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում, Եր., 2007, էջ 116:

յաստանի կառավարչի տիտղոսը՝ օգտվելով բազմաթիվ արտոնություններից, մասնավորապես՝ կարող էր հարկեր գանձել, նշանակել եւ փոխել հարեւան վարչամիավորների կառավարիչներին, սահմանել կամ բեկանել պատիժներ եւ այլն¹:

Ժ2 դ. եւ ԺԵ դ. առաջին կեսին Հայաստանը դարձել էր թուրքապարսկական պատերազմների թատերաբեմ: Անվերջ շարունակվող պատերազմների պատճառով Հայաստանի, մասնավորապես՝ Արեւմոյան Հայաստանի, այդ թվում Նրա մեծագույն մասը կազմող Երգրումի Եյալեթի վարչատարածքային բաժանումն անվերջ փոփոխվում էր: ԺԵ դ. միջնամասում Երգրումի Եյալեթի վարչատարածքային բաժանումը բազմիցս փոփոխվել է: Դրա վկաներն են ԺԵ դարից մեզ հասած ցուցակները, որոնցում Երգրումի Եյալեթի սանշակների (գավառ) թիվը խիստ փոփոխական է: Մ. Չոլայանը նկատել է, որ եթե Յոզեֆ Յամերը, հենքերով ԺԵ դ. թուրքական որոշ աղբյուրների վրա, Երգրումի նահանգում 14 սանշակ է արձանագրում, ապա համաձայն Ժ2-ԺԵ դդ. թուրքական աղբյուրների մեծ մասի (Այսի-Ալի Եֆենդի, Ֆերհուլն-բեյ, Կոչի-բեյ, Ջյաթիր Չելեբի, Ալի Չառլ եւ այլն)² այդ նահանգի մեջ մտել են 11 սանշակներ [Երգրում, Սպեր, Բասեն, Թորթում, Խնուս, Շապին-Գարահիսար, Կուզուշան, Մամերվան (Շարիման), Կենի, Մշնկերտ, Բայազետ]³: Ըստ Փոլ Ռայբորի (Ռիկո) եւ օսմանյան որոշ սկզբանդրյուրների 1660-1670-ական թթ. ցուցակների՝ Երգրումի նահանգն ուներ 12 սանշակ (գավառ)⁴ Երգրում, Կարահիսարի Շարին (Շարին-Կարահիսար), Քեյոհի (Կեղի), Փասին-ի Ուլիա (Վերին Բասեն), Խսիիր (Սպեր), Խնուս, Թեքման, Թորթում, Մեշենգերդ կամ Փասին-ի Սուֆլա (Մժնկերտ, Ստորին Բասեն), Մամրեւան կամ Նամրեւան (Շարիման), Կըզուշան (Ղուզիշան, Բոլոմորի), Մելազգերդ (Սանազկերտ)⁵: ԺԵ դ. թուրք հեղինակներից հատկապես Եվլիա Չելեբիի տված ցուցակներից պատկերացում ենք կազմում Երգրումի Եյալեթի վարչատարածքային բաժանման մասին: Նա ասում է, թե Երգրումի

¹ Ա. Ա. Մելքոնյան, Երգրում. Երգրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը ԺԹ դարի առաջին երեսնամյակին (պատմահողողվրագրական ուսումնասիրություն), Եր., 1994, էջ 27:

² ՏՇ՛Ս Մ. Կ. Չոլայան, էջ 177-178:

³ Ր. Ա. Անասյան, ԺԵ դարի ազատագրական շարժումներն Արեւմոյան Հայաստանում, Եր., 1962, էջ 12-17:

Եյալեթը 18 սանչակներից է կազմված, բայց թվարկում է միայն 12-ը (սանչակների անվանումները տրվում են իր գրած ձևերով): Կարահիսար-ի Շարքի, Փասեն, Իսպիր, Խնուս, Մալազկերտ, Կուզիջան, Թորթում, Մժնկերտ, Մամրվան, Ջղի, Թեքման, Էրզրում¹: ԺԵ դ. թուրք հեղինակ Ալի Չառչի տրակտատի համաձայն՝ Էրզրումում հաշվում եր 11 սանչակ՝ Էրզրում, Զարահիսարի Շարքը, Բասեն, Ջղի, Իսպիր, Խնուս, Մալազգերտ, Թեքման, Թորթում, Մժնկերտ, Մամրվան: Ինչպես տեսնում ենք, Եվլիա Չելեբիի եւ Ալի Չառչի ցուցակների միջեւ տարբերությունը Կուզիջան սանչակն է²: ԺԸ դ. Վերջին, ըստ Դուկաս Ինճիճյանի, Էրզրումի Եյալեթի սանչակների քանակը 12 էր՝ Էրզրում, Խնուս եւ Թեքման, Բասեն, Թորթում, Սպեր, Բաբերդ (Պայպուր), Ղերջան, Երզնկա, Կամախ (Թեմախ), Ջելքիթ, Կեղի (Ջիղի), Կուզիջան³: Նա նշում է, որ նախկինում Նրա մեջ են մտել նաեւ Մամրվանը, Մշնկերտը, Մանազկերտը, Ալաշկերտը, Բայազետը: Վերջին երկուսը ԺԸ դ. կեսերին կազմել են Բայազետի փաշայությունը, որը թեև ձեւականորեն շարունակում էր մնալ Էրզրումի կազմում, սակայն իրականում ինքնուրույն վարչամիավոր էր: Ղ. Ինճիճյանի հաշվարկով սանչակների թիվը նախկինում (մինչեւ Բայազետի փաշայության ձեւավորումը) 17 է եղել:

Յակոբ Կարլենցու Նկարագրությամբ Էրզրումի նահանգն ընդգրկում էր 23 գավառ ու գավառակ՝ Լակգի ծոր, Խործունյաց Երկիր, Ղըզըշան, Ղերջան, Եկեղյաց Երկիր, Դարանայյաց Երկիր, Գայլ գետի Երկիր, Շեռիանի Երկիր, Կուկվանցու ծոր, Ծանախու ծոր, Խասիտյաց Երկիր, Սպերի ծոր, Իշխանանիստ ծոր, Մամրվան, Վերին Բասեն, Ներքին Բասեն, Դարա Յազի, Խալի Յազի, Ալաշկերտ, Մանազկերտ, Ապահունյաց Երկիր (ինչպես նշում է հեղինակը՝ Խնուս), Վարդո եւ Թաքման⁴:

¹ Տե՛ս Եվլիա Չելեբի, «Թուրքական աղբյուրները Յայաստանի, հայերի եւ Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», հ. 3, խմբագր.՝ Ա. Խ. Սաֆրաստյանի, Եր., 1967, էջ 26-27, 28, 58:

² Տե՛ս Լ. Ս. Սահակյան, էջ 119:

³ Ղ. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, հ. Ա, մաս Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 65:

⁴ Տե՛ս Յակոբ Կարլենցի, էջ 9-24:

Ինչպես տեսանք, Երգորումի Եյալեթի սանջակների (գավառներ) թվաքանակը, ըստ տարբեր հեղինակների, ժԵ դ. տատանվել է 11-18-ի սահմաններում, իսկ Յակոբ Կարլսեցին խոսում է 23 գավառների մասին: Ստացվում է, որ Յակոբ Կարլսեցու վկայությունը չի հաստատվում այլ հեղինակների ներկայացրած տեղեկություններով: Սակայն սա թույլ չի տալիս մեզ չվստահել Յակոբ Կարլսեցու նման գիտակ մարդուն: Յավանաբար այստեղ գործ ունենք ոչ թե 23 լիվա-սանջակների, այլ լիվա-սանջակների (Յակոբ Կարլսեցու երկում՝ «Երկիր», ավելի հազվադեպ՝ «գավառ») եւ կազաների (Յակոբ Կարլսեցու երկում՝ «ձոր», ավելի հազվադեպ՝ «գավառ», այսինքն՝ գավառակ) հետ: Յիմք ընդունելով թուրքական աղբյուրները (հատկապես՝ Եվլիա Չելեբի) եւ առաջնորդվելով լիվա-Երկիր եւ կազա-ձոր Եզրույթների նույնության սկզբունքով՝ նշված 23 «գավառներից» կստանանք 13 սանջակ եւ 10 կազա: Այս 10 կազաներին գումարվում են Յակոբ Կարլսեցու հիշատակած մյուս գավառակները եւս (Դուռուչայ, Վրմտաններ եւն): Լիվա-սանջակների այս քանակը լիովին տրամարանական է եւ համընկնում է վերոնշյալ տվյալների մեջ մասի հետ: Այդ 13 լիվա-սանջակներն են՝ Խորձունյաց Երկիր, Դզզըջան, Եկեղյաց Երկիր, Դարանայաց Երկիր, Գայլ գետի Երկիր, Շեռիանի Երկիր, Խախտյաց Երկիր, Վերին Բասեն, Ներքին Բասեն, Ալաշկերտ, Մանազկերտ, Ապահունյաց Երկիր, Թաքման:

Երգորումի Եյալեթի բնակչության Եթնիկական կազմը ԺԵ դ.:
ԺԵ դ. սկզբին Երգորումի Եյալեթի մասը կազմող Ալաշկերտը, Կարինը, Բասենը, Մանազկերտը եւ Խնուրաքանչեղական պարսից շահ Աբաս Ա-ի (1587-1629 թթ.) կողմից կազմակերպված բռնագաղթին¹: Ըստ Յակոբ Կարլսեցու հաղորդած տեղեկությունների՝ հայերը շարունակում եին մնալ բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը: ԺԵ դ. թուրք հեղինակների վկայություններից պարզվում է, որ Երգորումի Եյալեթում սկսում էր աճել օտար, հատկապես՝ քրդական Եթնիկ տարրի տեսակարար քանակը: Սակայն սրանք մշտական բնակություն չին հաստատում Երգորումի Եյալեթում: Այդ մասին վկայում է Յակոբ Կարլսեցին, որը բրդերի համար, որպես բնորոշիչ, օգտագործում է

¹Տե՛ս Առաքել Դավիթիծեցի, Պատմություն, թարգմ. Վ. Առաքելյանի, Եր., 1988, էջ 53:

«յեայլանի» (քոչվոր, ոչ մշտաբնակ) բառը: ԺԵ-ԺԸ դդ. շարունակվել է քրոնիկ ներիուսքը Երգրումի Եյալեթ, դրա հետևանքով, ըստ Դ. Ինժիճյանի, առանձին սանջակներում (Կամախ, Ջղի եւն) արդեն ԺԸ դ. քուրդ բեյեր էին իշխում: Նրանք մեծաթիվ էին հատկապես Բյուրակնյան լեռների արոտավայրային գոտում¹: Այդուհանդերձ շարունակում էր գերիշխող մասլ հայկական թանիկ տարրը, այդ են վկայում Յակոր Կարնեցին եւ օսմանյան պատմիչ-աշխարհագետ Ջյաթիք Չելեբին: Բավական է նշել միայն, որ Ջյաթիք Չելեբին Վանի Եյալեթի, Յեթարիի եւ Երգրումի Եյալեթի մասին խոսում է որպես հայերի երկրի՝ «Արմենիա»:

Ստորեւ տրվում է Յակոր Կարնեցու հիշատակած յուրաքանչյուր գավառը՝ իր նշանավոր բնակավայրերով, բերդերով ու վանքերով, աշխարհացույցյան Մեծ Յայքի նահանգների գավառներին համապատասխանությամբ, սահմաններով եւ բնակչության ազգային կազմով:

ա) **Լակզի ծոր:** Այս գավառը գտնվում էր Երգրումի Եյալեթի հարավում եւ ուներ բազում գյուղեր²: Խոսքը Լակզի ծոր (Լակզի, Լակծոր, Վերին Դերջան) գավառակի (կազա, գյուղախումբ) մասին է: Այս համապատասխանում էր Մեծ Յայքի Բարձր Յայք նահանգի Մանաւանդի գավառին (Եփրատի ծախակողմյան թուզլա (պատմ. Մանաւանդի) վտակի վերին հոսանքի շրջանը): Վկելի ուշ Լակզի ծոր կազան ընդգրկվել է Կեղի (Ջղի) սանջակի կազմում:

Յուլսիսում Լակզի ծորը սահմանակցում էր Դերջանին ու Երգրումի շրջանին, հյուսիս-արեւելքում Նրա սահմանը հասնում էր մինչեւ Ալծառունք լեռը (3.124 մետր), արեւելքում՝ Թեթման, հարավ-արեւելքում եւ հարավում՝ Ջղի, եւ արեւմուտքում՝ Դերջան³:

Բնակչությունը: Ըստ Յակոր Կարնեցու՝ Լակզի ծորի բնակիչները հայեր եւ քրոնիկ էին: Հատկանշական է, որ 17-18-րդ դդ. քրոնական թարրն այստեղ մշտական բնակություն չէր հաստատել, ինչի

¹ Տե՛ս Դ. Ինժիճեան, էջ 64, 101-102, 106-107, 109, 158:

² Տե՛ս Յակովը Կարնեցի, էջ 9-10:

³ Տե՛ս «Հայաստակի ազգային ատլաս», հ. Բ (քարտեզ՝ «Երգրումի (Կարին) եւ Վանի Եյալեթները (նահանգները) ԺԵ-ԺԸ դդ.», հեղինակ՝ Գ. Բադայյան, մասշտաբ՝ 1:1 350 000), Եր., 2008, էջ 56-57:

մասին նշում է հենց ինքը՝ Յակոբ Կարնեցին¹: L. Սահակյանը, հենվելով թուղթ աղբյուրագետ Իսմեթ Միրօղլուի հրատարակած վիճակագրության վրա, հաշվարկել է, որ 1530 թ. այստեղ բրիստոլյան ները, այսինքն՝ հայերը կազմում էին բնակչության 92 %-ը, ինչը շատ ավելին էր, քան 1516 թ.՝ 89,2 %²: Սա նշանակում է, որ հայերը ժՇ դ. կազմել են Լակայի (Վերին Դերջան) բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը: Նրանք շարունակել են կազմել գավառի բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը նաեւ ժԵ դ.:

բ) Խորձունյաց երկիր: Այս գավառը գտնվում էր Էյալեթի հարավային մասում եւ ուներ բազում գյուղեր: Այստեղ արդյունահանվում էին երկար եւ արճիճ³:

Խորձունյաց երկիրը (Խորձյան եւն) հիմնականում համապատասխանում էր Մեծ Յայքի Ծոփի նահանգի Խորձյան գավառին, Տուրուբերանի Մարդարի եւ Արշամունիք գավառների արեւմտյան մասին: Այն ժԳ դարից կոչվել է Կեղի (Ջղի)⁴ կենտրոն Կողոքերոի (Ջղի) անունով: Ժամանակագրական առումով Յակոբ Կարնեցուն գրեթե գուգահեռաբար Կեղի տեղանվամբ գավառը հիշատակում է Աղաքել Դավիթցին⁵: Ըստ Յակոբ Կարնեցու՝ այն «պարունանիստ» էր (օսմանյան տերմինը՝ «օջաբլը» կամ «յորթլուք»)⁶:

Ըստ Յակոբ Կարնեցու՝ Խորձունյաց երկիրն ուներ 2 վանք՝ Ս. Կարապետ եւ Ս. Աստվածածին: Խորձունյաց երկիր Յանզստուն (Յաքստուն, Յակոստուն) կոչվող գավառակում (Կեղի գետի հովտում) է

¹ ՏԵ՛Ն Յակովը Կարնեցի, էջ 10:

² ՏԵ՛Ն Լ. Սահակյան, էջ 273:

³ ՏԵ՛Ն Յակովը Կարնեցի, էջ 10:

⁴ ՏԵ՛Ն Աղաքել Դավիթցի, էջ 394:

⁵ «Յորթլուք»-ը եւ «օջաբլը»-ը օսմանյան պետության սահմանամերձ հողեր էին, որոնք հաճախ անշատվում եւ Յորթլուք-Օջաբլը անունով իրենց տերերին էին թողնվում: Նրանք կառավարում էին այդ հողերը, նրանց տասանորդն ստանում, որի փոխարեն պարտավորվում էին պաշտպանել երկրի սահմանները (տե՛ս «Թորթերական աղբյուրները Յայաստանի, հայերի եւ Աղսդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», թարգմ.՝ Ա. Խ. Սաֆրաստյան, հ. 1, Եր., 1961, էջ 371): Այդ հողերը ժառանգաբար փոխանցվում էին հորից ավագ որդուն: Յակոբ Կարնեցին «պարունանիստ» եզրույթը գործածում է Եղրումի Էյալեթի Խորձունյաց երկիր, Ղըզզլան, Սպեր, Մամրվան, Մանագերու, Վերին Բասեն, Ներին Բասեն, Խնուս (ըստ Յակոբ Կարնեցու՝ Ապահունյաց երկիր) եւ այլ գավառների ու գավառակների համար:

Ներսէս Ա Մեծի (Կթղ. 353-373 թթ.) հավատարիմ գործընկեր ս. Խադր Եպիսկոպոսի գերեզմանը¹:

Այս գավառի սահմանը հյուսիսում հասնում է մինչեւ Դերջան ու Լակզի, արեւելքում՝ Թեքման, Խնուս եւ Վարդո, հարավում՝ Ծապաղցուր եւ Բալու, այսինքն՝ մինչեւ Դիարբեքիրի նահանգը, իսկ արեւմուտքում՝ Դերսիմ (Դիարբեքիրի նահանգում) եւ Ղուղուշան²:

Բնակչությունը: Ցավոք, Յակոր Կարնեցին չի խոսում այս գավառում բնակչության ազգային կազմի մասին: Ղուկաս Ինձիճյանի հաղորդած տեղեկություններից մեզ հայտնի է, որ ԺԵ դ. կեսերին Խորձյանի բնակչության մեծամասնությունը կազմում էին հայերը: Թեեւ սկսել էր աճել քրդերի քանակը³: Յատկանշական է, որ Յակոր Կարնեցին չի նշում բնակչության եթևիկական կազմը այն գավառներում (Խորձյան, Եկեղիք, Ներքին Բասեն, Ալաշկերտ), որտեղ հայերը գերակշիռ մեծամասնություն էին կազմում ոչ միայն ԺԵ, այլև Նունիսկ ԺԵ դ.: Նման պարագայում ուշմիջնադարյան մտածողությամբ առաջնորդվող Յակոր Կարնեցին հարկ չէ համարել իր համար բնական իրավիճակը հասուկ շեշտել:

գ) Դրզրչան: Խորձունյաց ծորից հետո «պարուսանիստ» Ղըզըլցան գավառն էր, ուր զարգացած էր անասնապահությունը⁴: Ղըզըլցանը նույն Բոլոմորն (Բոլոմորի, Բոլորմոր, Գուղուշան, Կուզիջան, Խուզուցան, Ղուղուչան) է: Վարչական կենտրոնը Բոլոմորն էր: Ղըզըլցանը համապատասխանում էր Մեծ Յայքի Բարձր Յայք նահանգի Սնձուրի գավառի հյուսիսարեւելյան եւ հյուսիսկենտրոնական մասին:

Նրա սահմանները հյուսիսում հասնում էին մինչեւ Երզնկա, հյուսիս-արեւելքում՝ Դերջան, արեւելքում՝ Ջղի, հարավում եւ հարավարեւմուտքում՝ Դերսիմ (Դիարբեքիրի նահանգում)՝ մինչեւ Սնձուրի լեռներ, արեւմուտքում եւ հյուսիս-արեւմուտքում՝ Կամախ⁵:

¹ Տե՛ս Յակովի Կարնեցի, Էջ 10:

² Տե՛ս «Յայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, Էջ 56-57:

³ Թուրքական աղբյուրներ, հ. 2, Էջ 45:

⁴ Յակովի Կարնեցի, Էջ 10:

⁵ Տե՛ս «Յայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, Էջ 56-57:

Բնակչությունը: Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ Ղըզըլշանի բնակիչները հայեր եին¹:

η) **Դերջան:** Երգրումի Եյալեթի արեւմտյան մասում էր գտնվում դաշտային Դերջան գավառը: Վյստեղ աճեցվում էին հացահատիկային մշակաբույսեր: Չարգացած էր նաեւ անասնապահությունը²: Հակոբ Կարնեցին Եփրատի ափին հիշատակում է գավառի կենտրոն Բագարիճ գյուղաբաղաքը³:

Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ Դերջանն ուներ 2 վանք՝ Պղնձագույն անապատը (Գոռոփիու Ս. Շորոս վանք) եւ Ս. Դավիթը⁴:

Հակոբ Կարնեցու Նկարագրած Դերջանի գավառը համապատասխանում էր Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգի Դերջան գավառին եւ Եկեղիքի ծայր հյուսիսային մասին: Դերջանի գավառը հյուսիսում սահմանակցում էր Բաբերդին, արեւելքում՝ Երգրումի շրջանին եւ Լազգիին, հարավում՝ Ջրիին, հարավ-արևմուտքում՝ Ղըզըլշանին, արեւմուտքում՝ Երզնկային⁵:

Բնակչությունը: Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ Դերջանի բնակիչները հայեր եին⁶: Լ. Սահակյանը, հետեւելով ի. Միրողլուի հրատարակած Վիճակագրությանը, հաշվարկել է, որ 1516 թ. այստեղ բրիստոնյաները, այսինքն՝ հայերը, կազմում էին բնակչության 97,2 %-ը, իսկ 1530 թ.՝ 93,6 %-ը⁷: Սա նշանակում է, որ հայերը ժշգույն կազմել են Դերջանի բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը: Նրանք շարունակել են կազմել գավառի բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը նաեւ ԺԵ դ.:

Ե) **Եկեղյաց երկիր:** Երգրումի Եյալեթի արեւմտյան մասում Եկեղյաց երկիրն էր, որն ուներ բազմաթիվ գյուղեր եւ ավաններ: Եկեղյաց երկրի կենտրոնը Երզնկա քաղաքն էր⁸:

¹ Յակով Կարնեցի, Էջ 10:

² Անդ:

³ Անդ, Էջ 10-11:

⁴ Անդ, Էջ 11:

⁵ ՏԵ՛ս «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, Էջ 56-57:

⁶ Յակով Կարնեցի, Էջ 10:

⁷ ՏԵ՛ս Լ. Սահակյան, Էջ 273:

⁸ Յակով Կարնեցի, Էջ 11-12:

Ըստ Յակոբ Կարնեցու՝ Եկեղյաց Երկրում 24 վանք կար: Յոշակավոր վանքերից էին Ս. Սարգիսը եւ Մենավոր Ս. Կարապետը (Զարտախոլու լեռան ստորոտին)¹: Թիլ ավանում և. Արիստակես (կթղ. 325-333 թթ.) եւ ս. Ներսես Ա Մեծ հայրապետների դամբարաններն են: Տղա Լուսավորիչ գյուղում ել չարչարանքներ է կրել ս. Գրիգոր Լուսավորիչը (կթղ. 302-325 թթ.): Երզնկայում են թաղված Յովիաննես Պլուզը (1230-1293 թթ.), Կիրակոս վարդապետը [Գրիգոր Վկայասերի աշակերտ Կիրակոս թարգմանիչը (ԺԲ դ.) կամ Կիրակոս Երզնկացին (ԺԳ դ.)], Ղուկաս վարդապետ Կեղեցին եւ Մեծի Տան Կիլիկիո Կաթողիկոս Մինաս Քացախը (կթղ. 1621-1632 թթ.)²:

Յակոբ Կարնեցու հիշատակած Եկեղիքը Երզնկայի սանջակն էր: Այս համապատասխանում էր Մեծ Յայքի Բարձր Յայք աշխարհի Եկեղյաց գավառի մեծագույն մասին (արեւմտյան եւ կենտրոնական մասերը) եւ Դեղօնակի ծայր արեւմուտքին: Յուսիսում Եկեղյաց Երկրի սահմանը հասնում էր մինչեւ Գայլ գետի Երկիր, արեւելքում՝ Դերջան, հարավում՝ Ղըզըլջան, արեւմուտքում՝ Կամախ³:

Բևակությունը: Յավոք, Յակոբ Կարնեցին չի խոսում այս գավառում բնակչության ազգային կազմի մասին: Այսուհանդեռձ, մեզ հայտնի է, որ ԺԵ դ. կեսերին Եկեղիքի բնակչության մեծամասնությունը կազմում էին հայերը, քանի որ ԺԸ-ԺԹ դդ. սահմանագլխին Ղ. Խնճիջյանը խոսում է այստեղ հայկական եթնիկ տարրի՝ գերակշիռ մեծամասնություն կազմելու մասին:

զ) **Դարանայաց Երկիր:** Եկեղիքից արեւմուտք Դարանայաց (Կամախ) Երկիրն էր, որի կենտրոնը Կամախ (թուրք.՝ Ջեմախ) բերդաբաղաքն էր, որ գտնվում էր Եփրատ գետի ափին⁴: Դետաքրքիր է Յակոբ Կարնեցու տեղեկությունն այն մասին, որ Դարանայաց Երկիրն ուներ շատ ախորժելի եւ զարմանալի պանիր, որով սովորանին եւ Երզումի փաշային տուրք էին տալիս⁵: Ըստ Յակոբ Կարնեցու՝ Կամախին ենթարկվում էին եւս 3 գավառակներ (կազաներ)՝ Յասանովա,

¹ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 542:

² ՏԵ՛ս Յակով Կարնեցի, էջ 11-12:

³ ՏԵ՛ս «Յայսատակի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 56-57:

⁴ Յակով Կարնեցի, էջ 12-13:

⁵ Ան, էջ 13:

Արեւաններ (արեւմուտքում սահմանակցում էր Սեբաստիայի Էյալեթում գևտվող Տեւրիկին) եւ Ղուռուզա (Ղուռչայ)` ցածրադիր եւ թափանտառներով գավառակ, որը Յակոբ Կարնեցուն ևախորդող մատենագիրներից շատերն Աղնացիք են կոչում: Աղնացիքը համապատասխանում է Մեծ Յայքի Բարձր Յայք աշխարհի Աղյուն գավառի մեծ մասին¹: Յակոբ Կարնեցին Դարանայաց Երկրում հիշատակում է բազում Եկեղեցիներ եւ վանքեր: Այստեղ են ս. Գրիգոր Լուսավորչի եւ սուրբ կույս Մանեհ դամբարան Սեպուհ լեռը, ս. Թադեոս առաքյալի կողմից հիմնադրված Ավագ վանքը, ինչպես նաև Ս. Սերովքեցից վանքը: Թորդանի ծորում (հետագայում՝ Երզնկայի գավառի տարածքում – Ս. Ա.) են ս. Գրիգոր Լուսավորչի որդիների գերեզմանները²:

Յակոբ Կարնեցու հիշատակած Դարանայաց Երկիրը համապատասխանում էր Մեծ Յայքի Բարձր Յայք աշխարհի Դարանայի գավառին, Աղյուն գավառի մեծագույն մասին եւ Փոքր Յայքի ծայր արեւելյան մի փոքր մասին: Նրա սահմանները հյուսիսում հասնում էին մինչեւ Ծապին-Գարահիսար եւ Ծեռիան, արեւելքում՝ Գայլ գետի Երկիր եւ Եկեղեցաց Երկիր, հարավ-արեւելքում՝ Ղուղուշան, հարավում՝ Դերսիմ (Դիարբեքիրի նահանգ), արեւմուտքում՝ Տեւրիկ (Սեբաստիայի նահանգ)³:

Բնակչությունը: Ըստ Յակոբ Կարնեցու՝ Դարանայաց Երկիրի բնակչությունը հայեր էին⁴: Քյաթիբ Չելեբին այս գավառում ընդհանրապես չի խոսում մահմեդական տարրի մասին, բայց նշում է, որ բնակչությունը հուսարեն են խոսում⁵: Սա ամենակին չի նշանակում, թե բնակչությունը հույններ էին: Կարող ենք եզրակացնել միայն, որ բնակչությունը մի մասը քաղկեդոնական է եղել:

¹ Թ. Խ. Յակոբյան, Ստ. Ա. Մելիք-Բախչյան, Յ. Խ. Բարսեղյան, Յայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Եր., 1986, էջ 185:

² Տե՛ս Յակով Կարնեցի, էջ 13-14:

³ Տե՛ս «Յայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 56-57:

⁴ Յակով Կարնեցի, էջ 13:

⁵ «Թուրքական աղբյուրները Յայաստանի, հայերի եւ Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», կազմո՞՝ Ա. Խ. Սաֆրաստյան, հ. 2, Եր., 1964, էջ 43:

Ե) Գայլ գետո երկիր: Դարանայաց երկրից դեպի հյուսիս Գայլ գետի անտառապատ երկիրն էր, որն ուներ բազում գյուղեր¹: Այս գավառի տարածքից է դուրս գալիս Գայլ գետը: Գայլ գետո երկրի կենտրոնը Կարմրի (Կարմրէ) գյուղն էր, որը գտնվում էր Երզնկայից հյուսիս՝ Գայլ (Թելքիթ) գետի ձախ ափին: Հակոբ Կարնեցու հիշատակած Գայլ գետո երկիրը համապատասխանում էր Փոքր Հայքի հյուսիսարեւելյան մասին: Այն հյուսիսում սահմանակցում էր Կուկվանցու Եւ Ծանախոն ծորերին, արեւելքում՝ Խախտեաց երկրին, հարավում՝ Եկեղյաց երկրին, հարավ-արեւմուտքում՝ Դարանայաց երկրին, արեւմուտքում՝ Շերիանու երկրին²:

Բևակյութունը: Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ Գայլ գետո երկրի բնակիչները հայեր եւ թուրքեր էին³: Օսմանյան հեղինակներն վկայում են նաեւ հույների բնակության մասին: Այստեղ կրկին գործ ունենք քաղկեդոնական հայերի հետ:

Ը) Շերիանի երկիր: Գայլ գետի երկրից դեպի արեւմուտք անտառապատ Շերիանի երկիրն էր, որն ուներ բազում գյուղեր եւ ավաններ⁴: Կենտրոնը Շերիան բերդն էր, որը, հավանաբար, գտնվում էր Գայլ գետից հյուսիս: Հակոբ Կարնեցու հիշատակած Շերիանու երկիրը համապատասխանում է Փոքր Հայքի հյուսիսարեւելյան մի մասին: Նրա սահմանը հյուսիսում համար էր մինչեւ Ծանախոն ծոր, արեւելքում՝ Գայլ գետո երկիր, հարավում՝ Դարանայաց երկիր, Եւ արեւմուտքում՝ Աշխարհի դաշտը (Շապին-Գարահիսարի շրջանում):

Ծակյութունը: Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ Շերիանի երկրի բնակիչները հիմնականում հայեր էին, շատ էին նաեւ հույները եւ թուրքեր⁵: Այստեղ հույների պարագայում կրկին գործ ունենք քաղկեդոնական հայերի հետ:

Թ) Կուկվանցու ծոր: Շերիանից հյուսիս-արեւելք Կուկվանցու ծոր կոչվող գավառն էր, որն ուներ բազում գյուղեր, ավաններ եւ վան-

¹ Յակով Կարնեցի, Եջ 14:

² Տե՛ս «Հայատանի ազգային ատլաս», հ. Բ, Եջ 56-57:

³ Յակով Կարնեցի, Եջ 14:

⁴ Անդ:

⁵ Անդ:

բեր: Կենտրոնը Կուկվանց (թուրք՝ Զովանս) բերդն էր¹: Կուկվանցու ձորը գտնվում էր Պոնտոսի հարավում՝ Ծանախոն ձոր գետի վերին հոսանքի շրջանում: Այս գավառի սահմանը հյուսիսում հասնում էր Մինչեւ Ծանախոն ձոր եւ Յաղմուր Դերե, արեւելքում՝ Խախտիք, հարավում՝ Գայլ գետո Երկիր, արեւմուտքում եւ, հատկապես՝ հյուսիս-արեւմուտքում՝ Ծանախոն ձոր²:

Բևակչություններ: Ըստ Յակոբ Կարնեցու՝ Կուկվանցու ձորի բնակիչները հույներ եին³: Կուկվանցում, իսկապես, մեծ թիվ են կազմել հույները, սակայն այստեղ եւս մասամբ գործ ունենք քաղկեդոնական հայերի հետ:

Ժ Ծանախոն ձոր: Կուկվանցու ձորից դեպի արեւմուտք, հատկապես՝ դեպի հյուսիս-արեւմուտք Ծանախոն ձորն էր, որն ուներ գյուղեր, փոքր բերդեր, հայկական վանքեր եւ բյուզանդացիների (քաղկեդոնական հայերի) կողմից շինված մենաստաններ: Արյունահանվում էին ոսկի եւ արծաթ, ինչպես նաև պղինձ, արծիճ եւ Երկաթ, որ բավարարում էր Էրզրումը եւ Նրա շրջակայքը⁴: Եվլիա Չելեբին նույնպես այստեղ վկայում է արծաթի հանքերի մասին, թվով՝ մոտ 70 հանքավայր⁵: Գավառի կենտրոնը Գյումուշխանա (ըստ Յակոբ Կարնեցու՝ Կիւմուշխանա) քաղաքն էր⁶: Ծանախոն ձորը գտնվում էր Պոնտոսի հարավում՝ տարածվելով նույնանուն գետի հոսանքով: Յյուսիսում գավառի սահմանը հասնում էր Տրապիզոնի նահանգ՝ մինչեւ Զիգանայի լեռնանցք, արեւելքում՝ Յաղմուր Դերե եւ Կուկվանցու ձոր, հարավում՝ Կուկվանց, Գայլ գետո Երկիր եւ Շերիան, արեւմուտքում՝ Շապին-Գարահիսար⁷: Այս գավառը Գյումուշխանեի սանջակն էր, որը, ըստ Եվլիա Չելեբիի, Տրապիզոնի էյալեթի կազմում էր⁸:

¹ Յակով Կարնեցի, Եջ 14-15:

² Տե՛ս «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, Եջ 56-57:

³ Յակով Կարնեցի, Եջ 15:

⁴ Ասդ:

⁵ Եվլիա Չելեբի, Եջ 125:

⁶ Յակով Կարնեցի, Եջ 15:

⁷ Տե՛ս «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, Եջ 56-57:

⁸ Եվլիա Չելեբի, Եջ 26:

Բնակչությունը: Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ Ծանախու ծորի բնակիչները հիմնականում հայեր եին, սակայն շատ եին նաև հովուները¹: Այստեղ, իսկապես, մեծ թիվ են կազմել հովուները, սակայն մասամբ գործ ունենք քաղկեդոնական հայերի հետ:

Ժա) **Խախտյաց երկիր:** Ծանախու ծորից հյուսիս-արեւելք տարածվում էր Խախտյաց երկիրը, որ ուներ բազում գյուղեր, ավաններ եւ 4 վանք: Չարգացած էր հացահատիկային բուլսերի մշակությունը եւ անասնապահությունը: Խախտիքի կենտրոնը Բաբերդ բերդաբանքն էր, որի միջով ճորոխ գետն է հոսում²: Հակոբ Կարնեցու հիշատակած Խախտյաց երկիրը համապատասխանում է Բաբերդի գավառին, այսինքն՝ Մեծ Հայքի Բաբերդ Հայք նահանգի Սպեր գավառի արեւմուտքին ու կենտրոնական մասին: Այս գավառի սահմանը հյուսիսում հասնում էր մինչեւ Տրափիզոնի նահանգ եւ Յաղմուր Դերե, արեւելքում՝ Սպեր, հարավում՝ Դերջան, արեւմուտքում՝ Գայլ գետի երկիր եւ Կուկվանցու ծոր³: Բաբերդի շրջանը մտել է մերթ Երզնկայի, մերթ Էրզրումի գավառի կազմում⁴:

Բնակչությունը: Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ Խախտյաց երկիր բնակիչները հայեր եին⁵: L. Սահակյանը, ըստ Ի. Միրողլուի հրատարակած Վիճակագրության, հաշվարկել է, որ 1516 թ. այստեղ բրիսոն-Նյաները, այսինքն՝ հայերը կազմում եին բնակչության 89 %-ը, իսկ 1530 թ.⁶՝ 87 %-ը⁶: Սա նշանակում է, որ հայերը ժշգանգ կազմել են Խախտյաց երկրի բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը: Նրանք շարունակել են կազմել գավառի բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը նաեւ ժԷ դ.:

Ժբ) **Սպեր:** Խախտիքից արեւելք անտառապատ Սպերի ծորն էր, որի կենտրոնը ճորոխ գետի վրա կառուցված «պարունանիստ» Սպեր (ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ Ըսպիր) բերդն էր: Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ Սպերն ուներ 300 գյուղ: Չարգացած էին այգեգործությունը, ա-

¹ Յակով Կարնեցի, էջ 15:

² Անդ, էջ 15-16:

³ Տե՛ս «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 56-57:

⁴ L. Սահակյան, էջ 120:

⁵ Յակով Կարնեցի, էջ 15-16:

⁶ Տե՛ս L. Սահակյան, էջ 212:

Նաևնապահությունը եւ մեղվապահությունը¹: Յակոբ Կարնեցու հիշատակած Սպերը համապատասխանում էր Մեծ Յայքի Բարձր Յայք աշխարհի Սպեր գավառի արեւելքին: Եվլիա Չելեբին Սպերը (Իսպիր) մերթ հիշատակում է որպես Չըլդըրի Էյալեթի սանջակ², մերթ՝ որպես Թորթումի մաս³: Նրա սահմանները հյուսիս-արեւելքում հասնում էին մինչեւ Ախալցխայի Էյալեթ (Խոտորջուր), արեւելքում՝ Թորթում, հարավում՝ Էրզրումի շրջան, արեւմուտքում՝ Խախտիք⁴: Սպերում հայտնի էր Ս. Յովիաննես Մկրտչի վանքը (Զարձորու վանք): Եղել են նաեւ բազում Եկեղեցիներ, որոնք ավերվել են թուրքերի կողմից⁵: Այս տեղեկությունն այնքանով է հետաքրքրական, որ Ներկայիս թուրքական պատմագիտությունը ցանկանում է ցույց տալ, թե թուրքական պետությունը մինչեւ Ժթ դ. Վերջը խիստ հանդուրժող է եղել հայկական մշակույթի եւ դավանանքի նկատմամբ, մինչդեռ, փաստորեն, դեռեւ Ժթ դ. հիշատակություն ունենք Նրանց կողմից հայկական Եկեղեցիների ավերման վերաբերյալ:

Բևակությունը: Ըստ Յակոբ Կարնեցու՝ Սպերի բնակիչները ամբողջությամբ հայեր էին⁶: Լ. Սահակյանը, ըստ Ի. Միհովլուի հրատարակած Վիճակագրության, հաշվարկել է, որ 1516 թ. այստեղ քրիստոնյաները, այսինքն՝ հայերը կազմում էին բնակչության 99,8 %-ը, իսկ 1530 թ.՝ 98,4 %-ը⁷: Սա նշանակում է, որ Ժթ դ. Սպերի բնակիչները գործել բացառապես հայեր էին: Նրանք շարունակել են մնալ գավառի միակ բնակիչները նաեւ Ժթ դ.:

Ժթիանանիստ ձոր: Սպերից դեպի արեւելք Յակոբ Կարնեցին հիշատակում է Իշխանանիստ ձորը (Թորթումի գավառակ), որն ուներ բազում գյուղեր, փոքր բերդեր եւ վանքեր: Այստեղ գարգացած էին այգեգործությունը, գինեգործությունը եւ անասնապահությունը⁸:

¹ Յակով Կարնեցի, էջ 16:

² Եվլիա Չելեբի, էջ 32:

³ Անդ, էջ 128:

⁴ Տե՛ս «Յայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 56-57:

⁵ Յակով Կարնեցի, էջ 16-17:

⁶ Անդ, էջ 16:

⁷ Տե՛ս Լ. Սահակյան, էջ 245:

⁸ Յակով Կարնեցի, էջ 17-18:

Գավառակի անվանումը ծագել է Իշխան գյուղի եւ նրա հօչակավոր վանքի անունից: Կենտրոնը Թորթում անարիկ բերդն էր, որը «պարունակաստ» էր: Գավառն ուներ երկու աղահանք: Զարգացած էին այգեգործությունը (զանազան պտուղների եւ ծիրանու այգիներ) եւ գինեգործությունը: Սրա մասին է վկայում նաեւ Եվլիա Չելեբին՝ ասելով, որ Թորթումը Էրզրումի Էյալեթում Երզնկայից հետո իր դրահատանման այգիներով ամենաշանավոր եւ բարեզգարդ քաղաքն է¹: Յակոբ Կարնեցին այս գավառում հիշատակում է «վրացական», այսինքն՝ վրացացած հայ քաղկեդոնական վանքեր՝ Խախու², Օշկ (բնագրում՝ Ողկ) եւ Իշխան³: Յակոբ Կարնեցու հիշատակած Իշխանանիստ ծոր գավառակը համապատասխանում է Մեծ Տայքի Տայոց աշխարհի Ազորդաց փոր, Ոքաղէ գավառներին եւ ճակք գավառի հարավի մի փոքրիկ մասին: ԺԴ դ. 2-րդ կեսից Տայքի Ազորդաց փոր գավառի համար գործածվում է Թորթում անվանումը⁴: Այս անվանումը գործածվել է Յակոբ Կարնեցու հիշատակած Իշխանանիստ ծորի համար, որի սահմանը հյուսիսում եւ հյուսիս-արեւելքում հասնում էր մինչեւ Ախալցիայի Էյալեթ (Ծորոհի ափին գտնվող Ազրակ բերդը (Բերդագրակ) եւ Օլթի), արեւելքում՝ Մամրվան, հարավում եւ հարավ-արեւմուտքում՝ Էրզրումի շրջան, արեւմուտքում՝ Սպեր⁵:

Բևակչությունը: Ըստ Յակոբ Կարնեցու՝ Իշխանանիստ ծորի բնակիչների կեսը հայ (իմա՝ Յայաստանյաց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հետևորդներ) էին, մյուս կեսը՝ կրոնով վրացի, բայց հայախոս⁶: Այս փաստը որոշակիորեն ցույց է տալիս, որ Յակոբ Կարնեցին հստակ տարրերում էր հայ քաղկեդոնականներին էթնիկ հույներից եւ

¹ **Եվլիա Չելեբի**, էջ 128:

² Վրացիները Խախուն կոչում են Խախուլի, որն ընկած էր Թորթում լճի մեջ թափվող համանուն գետակի ծախակողմյան մեծ վտակի ստորին հոսանքի ձախ ափին՝ լճի հարավարեւմոյան ծայրում գտնվող Օշք (Էռշք) գյուղից հարավ-արեւմուտք եւ Կարինից մոտ 80 կմ հյուսիս-արեւելք: 1458 թ. հիշատակվում է որպես գավառ:

³ Իշխան գյուղն ընկած էր Ուխտյաց (Օլթի) գետի ստորին հոսանքում (աջ ափին՝ Տայքի ճակք գավառում):

⁴ **Թ. Խ. Յակոբյան, Ստ. Ա. Մելիք-Բախչյան, Յ. Խ. Բարենյան**, Յայաստանի եւ հարավից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Եր., 1988, էջ 529:

⁵ Տե՛ս «Յայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 56-57:

⁶ **Յակովը Կարնեցի**, էջ 18:

Վրացիներից, ուստի այստեղ խոսքը քաղկեդոնական հայերի մասին է, եւ գավառի բնակիչները հայեր եին: Աճում էր նաեւ թուրքերի թվաքանակը: 1643 թ. Զաֆար փաշան աշխարհագիր անցկացրեց, սահմանեց ծանր գլխահարկ, եւ «Վրացիները», այսինքն՝ քաղկեդոնական հայերը, մահմեդական դարձան:

ԺԵ) **Մամրվան:** Իշխանանիստ ծորից դեպի հարավ-արեւելք բազում գյուղերով Մամրվան գավառն էր: Չարգացած էին հացահատիկային բույսերի մշակումը եւ անասնապահությունը: Գավառը փիճու (սոճի եւ կուենի) անտառի մեջ է: Այդ անտառն Ազատմայրի էին կոչում, «որ ոչ սկիզբն տեսեալ ոք կայ եւ ոչ ծայրն հասեալ...»¹: Գավառի կենտրոնը «պարոնանիստ» Մամրվան (Նարիման) բերդն էր: Նշանավոր էր բերդում գտնվող Ս. Գեւորգի վանքը, որը Յակոբ Կարնեցին Ովեթ (Կուլեթ) է կոչում²:

Յակոբ Կարնեցու հիշատակած Մամրվանի գավառը համապատասխանում է Մեծ Յայքի Տայոց աշխարհի Բուղիս գավառի հիմնական մասին: Նրա սահմանը հյուսիսում հասնում էր մինչեւ Ախալցխայի նահանգ (Օլթի), արեւելքում՝ Ներքին Բասեն, հարավում՝ Վերին Բասեն, հարավ-արեւմուտքում՝ Էրզրումի շրջան, իսկ արեւմուտքում՝ Թորթում³:

Բնակչությունը: Ըստ Յակոբ Կարնեցու՝ գավառի բնակիչները հայեր եւ վրացիներ եին⁴: Այստեղ, իսկապես, մեծ թիվ են կազմել վրացիները, սակայն գործ ունենք նաեւ որոշ թվով թվով քաղկեդոնական հայերի հետ:

ԺԵ) **Վերին Բասեն:** Մամրվանից դեպի հարավ եւ հարավ-արեւելք՝ Վերին Բասենի երկիրն էր՝ բազում գյուղերով եւ ավաններով: Այստեղ զարգացած էին հացահատիկային բույսերի մշակումը եւ անասնապահությունը, հատկապես՝ ծիաբուծությունը: Գավառը հայտնի էր փայտյա զանազան գեղեցիկ դույլերով եւ կուժերով⁵: Գավառի կենտրոնը «պարոնանիստ» Դորոնիք (այսինքն՝ Դարույնիք կամ Դար-

¹ Յակովը Կարնեցի, էջ 18-19:

² Այդ:

³ ՏՇ՛ս «Յայաստակի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 56-57:

⁴ Յակովը Կարնեցի, էջ 18:

⁵ Այդ, էջ 19:

յունք - Ա. Ա.) բերդն էր (թուրք.՝ Յասան-Ղալա): Քաղաքի մոտով Արաքս գետն է հոսում, եւ ժայռից բուժիչ տաք ջուր է բխում (ջերմուկ) ու թափվում գետը: Այստեղ որսում էին բազում համեղ ձկներ: Այս բերդը պատերազմի ժամանակ մեծ թվով հեծյալների էր ժողովում¹: Վերին Բասենի հարավային կողմում՝ ձորակի մեջ, Յաւսիկ (իմա՝ Ավ-Նիկ, թուրք.՝ Զիվան-կալե) կոչվող փոքրիկ բերդն էր²: Գավառում նշանավոր էր Յոթվիրաց Ս. Մարիամ Աստվածածին վանքը:

Յակոր Կարևեցու հիշատակած Վերին Բասենը համապատասխանում է Մեծ Յայքի Այրարատ նահանգի Բասեն գավառին: Այն տարածվում էր Էրզրումից արեւելք՝ Ղարգաբազար լեռնաշղթայից մինչեւ Մուլցի եւ Արաքսի միախառնման շրջանը³: Այս գավառի սահմանը հյուսիսում հասնում էր մինչեւ Մամրվան, հյուսիս-արեւելքում՝ Ներքին Բասեն, արեւելքում՝ Կարսի Եյալեթ (Զարափիսանա եւ Կաղզվան), հարավ-արեւելքում՝ Կարայազ եւ Խալիյազ, հարավում՝ Թեքման, արեւմուտքում՝ Էրզրումի շրջան⁴:

Բևակությունը: Ըստ Յակոր Կարևեցու՝ Վերին Բասենի բնակիչները հայեր էին եւ սակավաթիվ թուրքեր⁵.

ԺԳ Ներքին Բասեն: Վերին Բասենից հյուսիս-արեւելք տարածվում էր «պարունանիստ» Ներքին Բասեն (Մժնկերտ) գավառը, որն ուներ բազում գյուղեր եւ անտառապատ էր⁶: Ներքին Բասենի վարչական կենտրոնը Խորասան գյուղաքաղաքն էր⁷: Այն գտնվում էր Յասան-կալայից մոտ 40 կմ արեւելք՝ Արաքսի ձախ կողմում⁸: Ներքին Բասենի տարածքում Յակոր Կարևեցին հիշատակում է Զիվին, Մեծենկերտ եւ Կեչեւան բերդերը: Յակոր Կարևեցին նշում է, որ Կեչեւանում (Կեջվան) թաղված է միջնադարյան բանաստեղծ և եկեղեցական գործիչ Խաչատուր Կեչառեցին (մոտ 1260-1330 թթ.): Կեջվանը Եվլիա

¹ Յակովը Կարևեցի, էջ 19-20:

² Անդ, էջ 20:

³ «Յայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հ. 1, էջ 611:

⁴ ՏԵ՛ս «Յայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 56-57:

⁵ Յակովը Կարևեցի, էջ 19:

⁶ Անդ, էջ 20:

⁷ Անդ:

⁸ «Յայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հ. 2, էջ 794:

Չելեբին հիշատակում է՝ որպես Կարսի Եյալեթի սանջակ¹: Զիվինը գտնվում էր Խորասանից մոտ 16 կմ հեռավորության վրա եւ, ըստ Հակոբ Կարնեցու, հայտնի էր իր բուժիչ ջերմուկներով: Իսկ Մեծենկերտը (իմա՝ Մժնկերտ, պատմ.² Մաժանկերտ) հայտնի բերդաբաղաք էր Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Աբեղյանք գավառում (կենտրոնը): Հակոբ Կարնեցու հիշատակած Ներքին Բասենը համապատասխանում է Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի Աբեղյանք գավառին եւ Բասեն գավառի մի փոքր մասին: Ներքին Բասենի սահմանները հյուսիսում եւ հյուսիս-արեւելքում հասնում էին մինչեւ Սողանլու (Մեծրաց լեռներ) եւ Պարտեզ², արեւելքում՝ Ծաղկանց լեռներ, հարավում՝ Վերին Բասեն, արեւմուտքում՝ Վերին Բասեն եւ Մամրվան³:

Բևակչությունը: Ցավոք, Հակոբ Կարնեցին չի խոսում այս գավառում բնակչության ազգային կազմի մասին: Այսուհանդերձ, հիմք ընդունելով Ղ. հնճիճյանի հաղորդած տեղեկությունները, եզրակացնում ենք, որ ԺԵ դ. Ներքին Բասենում բնակչության մեծամասնությունը կազմում էին հայերը:

Ժարա Յազի եւ Խ(յ)ալի Յազի: Վերին Բասենից հարավ՝ լեռնակողմում, Ղարայազ(ի) եւ Խալիյազ(ի) գավառակներն (գյուղակամբեր) էին, որոնց սահմանը հյուսիս-արեւելքում հասնում էր մինչեւ Հայկական պար լեռնաշղթայի բարձրագույն գագաթ Սուկավէտ լեռը (3.445 մետր), որի գագաթին ս. Սուրբիայանց գերեզմանն է՝ իր բուժիչ աղբյուրով: Լեռը Հակոբ Կարնեցու ապրած ժամանակաշրջանում արդեն Ջուտեղաղ (ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ «Ջուատաղ») էին կոչում⁴: Հակոբ Կարնեցու հիշատակած Ղարայազը համապատասխանում է Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի Բասեն գավառի ծայր հարավարեւելքին: Այն, ըստ Եության, գյուղախումբ էր Վերին Բասենում: Նրա սահմանները հյուսիսում հասնում էին մինչեւ Վերին Բասեն, արեւել-

¹ Եվլիա Չելեբի, Էջ 26:

² Պարտեզը (Բարդիզ, Բարդուս) ավան էր Տայքի Պարտիզաց փոր գավառում՝ Օլթիից արեւելք: Այն գտնվում էր Ախալցխայի նահանգում՝ Օլթի գետի Պարտեզ վտակի ծախ վտակներից մեկի վրա:

³ Տե՛ս «Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, Էջ 56-57:

⁴ Տե՛ս Յակովը Կարնեցի, Էջ 21:

քում՝ Ալաշկերտ (Խալիխազ), հարավում՝ Խալիխազ եւ Թեքման, արեւ-
մուտքում՝ Վերին Բասեն:

Դ. Ալիշանը Խալիխազը տեղադրում է Այրարատի Բագրեանդ
գավառի արեւմուտքում, իսկ մասցալ ուսումնասիրողները՝ Տուրուբե-
րանի Տվարածատափ գավառի մի մասում կամ Էլ Ալաշկերտի տա-
րածքում¹: Ի մի բերելով բոլոր կարծիքները՝ Եղրակացնում ենք, որ
Յակոբ Կարնեցու հիշատակած Խալիխազը համապատասխանում է
Մեծ Յայքի Այրարատ նահանգի Բագրեանդ գավառի ծայր արեւմո-
յան մասին: Այն, ըստ Էռթյան, գյուղախումբ էր Ալաշկերտում: Այս գա-
վառի սահմանները հյուսիսում հասնում էին մինչեւ Վերին Բասեն
(Կարայազ), արեւելքում եւ հարավում՝ Ալաշկերտ, արեւմուտքում՝
Թեքման²:

Բևակչությունը: Ըստ Յակոբ Կարնեցու՝ այս գավառների բնա-
կիչները բողեք են³:

Ժթ) **Ալաշկերտ (Վաղարշակերտ):** Դարայազից եւ Խալիխազից
արեւելք տարածվում էր դաշտային Ալաշկերտ գավառը, որն ուներ
բազում գյուղեր, ավաններ եւ անարիկ «պարոնանիստ» բերոեր (Շավ-
շիկ, Պայազիտ (Բայազետ), Խամուր-դալա եւ Դիադին): Ըստ Յակոբ
Կարնեցու՝ այս գավառի իշխանը մեծ «պարոն» էր եւ բազում գոր-
քերի տեր: Այս գավառում զարգացած էին հացահատիկային բույսերի
մշակումը եւ անասնապահությունը: Զարգացած էր նաեւ ձիաբուծու-
թյունը (հեծնում էին թուրք փաշաներն ու պարոնները)⁴: Գավառի
կենտրոնն Ալաշկերտն (թուրք.՝ Թոփրակ-կալե) էր:

Յակոբ Կարնեցու հիշատակած Ալաշկերտի գավառը համապա-
տասխանում է Մեծ Յայքի Այրարատ աշխարհի Բագրեանդ գավառի
մեծագույն մասին, ինչպես նաեւ Կոգովիտ եւ Ծաղկոտն գավառների
մի մասին: Այս գավառի սահմանը հյուսիսում հասնում էր մինչեւ Կար-
սի Եյալեթ (Չարափիխանա), հյուսիս-արեւելքում եւ արեւելքում՝ Չու-

¹ «Յայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հ. 2, էջ 623:

² Տես «Յայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 56-57:

³ Յակովը Կարնեցի, էջ 21:

⁴ Անդ, էջ 21-22:

խուր-Սաադի Մասիսի շրջանը, հարավում՝ Վանի Էյալեթ եւ Մանագկերտ, իսկ արեւմուտքում՝ Թեքման, Խալիջաց եւ Վերին Բասեն:

Բևակչությունը: Ցակոր Կարնեցին չի խոսում այս գավառում բնակչության ազգային կազմի մասին: Այդուհանդերձ կարող ենք եզրակացնել, որ ժԵ դ. Ալաշկերտում բնակիչները գորեթ միայն հայեր եին, քանի որ նույնիսկ ԺԵ դ. 2-րդ կեսին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցին այստեղ խոսում է 138 հայկական գյուղերի ու ավանների մասին, ինչը կազմում էր գավառի գյուղերի ճնշող մեծամասնությունը (գորեթ բոլորը)¹:

ի) **Մանագկերտ:** Ալաշկերտից հարավ եւ հարավ-արեւմուտք տարածվում էր հայոց դաշտաձեւ եւ «պարոնանիստ» Մանագկերտ գավառը, որն ուներ հրաշալի Եկեղեցիներ եւ վանքեր, բազում գյուղեր եւ ավաններ: Զարգացած եին անասնապահությունը (հատկապես՝ ծիարուծությունը) եւ ծկնորսությունը: Գավառի կենտրոնը Մանագկերտ քաղաքն էր, որն ուներ սրբատաշ, մեծ եւ պարսպավոր բերդ²:

Ցակոր Կարնեցու հիշատակած Մանագկերտի գավառը համապատասխանում է Մեծ Հայքի Տուրուբերան Նահանգի Ապահովնիք գավառին եւ Տվարածատափ գավառի մեծ մասին: Նրա սահմանները հյուսիսում եւ հյուսիս-արեւելքում հասնում եին մինչեւ Ալաշկերտ, արեւելքում, հարավում եւ հարավ-արեւմուտքում՝ Վանի Էյալեթ (Արճեց, Արծկե, Խլաթ, Կոփ), արեւմուտքում՝ Խնուռ եւ Թեքման³:

Բևակչությունը: Ըստ Ցակոր Կարնեցու՝ Մանագկերտի բնակիչները հայեր եւ քրդեր եին⁴: Ըստ Եվլիա Չելեբիի՝ Մանագկերտ քաղաքն ուներ մոտ 2 000 տուն, այսինքն՝ շուրջ 15 000 բնակիչ⁵: Մանագկերտում աստիճանաբար աճում էր մահմեդական տարրը: Ըստ Ղ. Ինճիճյանի՝ ԺԵ-ԺԸ դդ. Մանագկերտի (Մալագկերտ) սանջակում 360 հայկական գյուղ կար, 1760-ական թթ.⁶ 100, ԺԸ դ. Վերջին՝ 20⁶:

¹ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, Զամբոր, թարգմ. եւ ծանոթագր.՝ Վ. Ցամբարձումյան, պատմաաշխ. ծանոթագր. եւ բարտեզներ՝ Գ. Բադայան, Եր., 2003, էջ 64-65, 476-477:

² Յակովը Կարնեցի, էջ 22-23:

³ ՄԵ՛ս «Հայատանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 56-57:

⁴ Յակովը Կարնեցի, էջ 23:

⁵ Եվլիա Չելեբի, էջ 269:

⁶ Ղ. Ինճիճյան, էջ 112:

իա) **Ապահովաց երկիր:** Մանագլերտից հյուսիս-արևմուտք «պարունանիստ» Խնուսն (ըստ Յակոբ Կարնեցու՝ Ապահովաց երկիր) էր, որի կենտրոնը Խնուս փոքրիկ պարսպակոր բերդն էր: Չարգացած էին հացահատիկային բույսերի մշակումը եւ ոչխարաբուծությունը¹:

Յակոբ Կարնեցու հիշատակած Ապահովաց երկիրը չի համապատասխանում Մեծ Յայքի Տուրուբերան աշխարհի Ապահովաց գավառին, եւ, հավանաբար, Յակոբ Կարնեցին պարզապես շփոթել է իրական Ապահովաց Խնուսի հետ: Այս գավառը տարածվում էր Թեքմանից հարավ, Մանագլերտից արեւմուտք, Առվտնոցից (Վասի Եյալեթ) հյուսիս եւ Զղիից արեւելք ու համապատասխանում էր Մեծ Յայքի Տուրուբերան աշխարհի Վարաժնունիքը եւ Դալառ գավառներին եւ Մարդարի ծայր հարավ-արեւելքին: Սահմանը հասնում էր մինչեւ Արածանի գետի աջակողմյան Չարբիոր Վտակի եւ Արածանու խառնարանը:

Բևակությունը: Ըստ Յակոբ Կարնեցու՝ Ապահովաց երկիրը բնակիչները հայեր եւ քրդեր եին²: Սակայն քրդերը «յեայլանի» (քոչվոր, ոչ մշտարևակ) եին:

իբ) **Վարդոյ:** Ապահովաց հարավ-արեւմուտք Վարդո կոչվող փոքրիկ գավառն էր, որ ուներ բազում բարիքներ³: Վարդոն ժմ դ. 2-րդ կեսին համարվել է գավառակ Բիթիսի նահանգում, սակայն Յակոբ Կարնեցու օրոք այն կազմել է Էրգրումի Եյալեթի մի մասը: Գ. Բադայանը, հենվելով Ղ. Ինճիճյանի հաղորդած տեղեկությունների վրա, եզրակացրել է, որ հավանաբար գավառն այդպես է կոչվել Վարդուկ գյուղաբաղաքի անունով, որի ավերակները գտնվում են Ս. Կարապետ վանքից հյուսիս: Գավառի տարածքով հոսում է Բագկան (Բյուրակն) գետը (ստորին հոսանքում՝ Չարբիոր):

Վարդոն համապատասխանում էր Մեծ Յայքի Տուրուբերան աշխարհի Արշամունիք գավառի արեւելյան եւ կենտրոնական մասերին: Յակոբ Կարնեցու հիշատակած Վարդոյի սահմանները հյուսիս-արեւելքում հասնում էին մինչեւ Խնուս, արեւելքում՝ Առվտնոց (Վասի

¹ Յակով Կարնեցի, էջ 23:

² Ասդ:

³ Ասդ, էջ 23-24:

Եյալեթում), հարավում՝ Մուշ, արեւմուտքում՝ Գենց (ճապաղջից արեւելք՝ Վրածանիի ափին), հյուսիս-արեւմուտքում՝ Ջղի:

Բևակչությունը: Ըստ Յակոբ Կարնեցու՝ Վարդոյի բնակիչները հայեր եւ քրդեր էին¹:

Իգ) **Թաքման:** Խնուսից եւ Վարդոյից հյուսիս՝ մինչեւ Երզրում, տարածվում էր Թաքման (Թեքման) կոչվող լեռնային, անտառազուրկ եւ սառնասուն գավառը, որ «պարոնանիստ» էր, ուներ բազում գյուղեր եւ ավաններ: Չարգացած էր անասնապահությունը, հատկապես՝ ծիաբուծությունը: Գավառն ունի բազում աղբյուրներ, որոնք բխում են Բյուրակնյան լեռներից: Այստեղից է սկիզբ առնում Նաեւ Վրաքս գետը²:

Յակոբ Կարնեցու հիշատակած Թաքմանի գավառը համապատասխանում է Մեծ Յայքի Տուրուբերան աշխարհի Մարդարի եւ Դասնավորք գավառների մեծագույն մասին: Այս գավառի սահմանը հյուսիսում հասնում էր մինչեւ Երզրում եւ Վերին Բասեն, հյուսիս-արեւելքում՝ Ղարայազ, արեւելքում՝ Մանազկերտ, հարավում՝ Խնուս, հարավ-արեւմուտքում՝ Ջղի, իսկ արեւմուտքում՝ Լակզի ձոր³:

Բևակչությունը: Ըստ Յակոբ Կարնեցու՝ Թաքմանի բնակիչները հիմնականում «յեայլանի» (քոչվոր, ոչ մշտարնակ) քրդեր էին⁴: Սակայն նույնիսկ ժ՛՛ դ. Վերջին, ըստ Ղ. Ինճիճյանի, այստեղ տիրապետող էր հայկական էթնիկ տարրը:

*

*

*

Մեր նպատակն էր ցույց տալ Յակոբ Կարնեցու «Տեղագիր Վերին Յայոց» երկի՝ որպես պատմաաշխարհագրական հետազոտությունների աղբյուրի բարձր արժեքը, քանի որ այն հնարավորություն է տալիս՝ լավ պատկերացնում կազմելու Երզրումի Եյալեթի վարչատարածքային բաժանման եւ բնակչության ազգային կազմի մասին ժԵ

¹ Յակով Կարնեցի, էջ 23:

² Անդ, էջ 24:

³ ՏԵ՛ս «Յայստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 56-57:

⁴ Յակով Կարնեցի, էջ 24:

դարի կեսերի դրությամբ: Ըստ Հակոբ Կարևեցու՝ Նշված ժամանակահատվածում Երգորումի Եյալեթն ընդգրկել է մի մեծ տարածք, որը, խիստ մոտավոր հաշվարկով, կազմում էր շուրջ 65 հազար քառակուսի կիլոմետր¹: Այսպիսով, ԺԵ դարի կեսերին Երգորումի Եյալեթի սահմանները հասնում էին հյուսիսում մինչեւ Տրապիզոնի Եյալեթ [Մելեթ (Մասուղի), Զիգանայի լեռնանցք, Համշել], հյուսիս-արեւելքում՝ Ախալցխայի (Չըլդը) Եյալեթ [Խոտորջուր, Բերդագրակ, Օլթի, Պարտեզ (Բարդուս)], արեւելքում՝ Կարսի Եյալեթ [Կեչվան, Կաղզվան, Չարափիանա (Չարեհավան)] եւ Սեֆյան Պարսկաստան [Չուխուր-Սաադի բեկլարբեկություն (Կողբ, Մասիս եւ Սիս լեռներ, Մակու)], հարավում՝ Վանի [Արարա, Արճեց, Արծկե, Խալաթ, Մուշ (Յոնշալու (Առվունց), Կոփի)] եւ Դիարբեքիրի [Գենչ (Գինճ), Ճապաղուր, Բալու, Մեծկերտ, Կալան, Չմշկածագ] Եյալեթներ, իսկ արեւմուտքում՝ Սեբաստիայի Եյալեթ [Տերիկ, Չառա, Նիկար (Նեղուսարիա)]:² Այս տարածքն ընդգրկում էր Մեծ Հայքի Բարձր Հայք աշխարհի Սպեր, Շաղագոմ, Կարին, Դերջան, Մանասաղի, Եկեղյաց, Դարանաղի, Աղյուն գավառները եւ Մսձուր գավառի հյուսիսարեւեյան եւ հյուսիսկենտրոնական մասը (այսինքն՝ Բարձր Հայքի գրեթե ողջ տարածքը), Տուրուբերան աշխարհի Մարդաղի, Աղշամունիք, Վարաժնունիք, Դալար, Դասնավորք գավառները, Տվարածատափ եւ Ազահունիք գավառների հիմնական մասը եւ Խորխոռունիքի ու Կորիի մի փոքրիկ մասը (այսինքն՝ Տուրուբերանի շուրջ կեսը), Այրարատ աշխարհի Բասեն, Բագրեւանդ եւ Արենյանք գավառները եւ Կոգովիտ ու Ծաղկոտն գավառների մեծ մասը (այսինքն՝ Այրարատի շուրջ մեկ երրորդ մասը), Տայոց աշխարհի Ազորդաց փոր, Ոքաղե, Բուղիս գավառները եւ ճակք գավառի մի փոքր մասը (այսինքն՝ Տայքի մոտ կեսը), Ծոփք նահանգի Խորձյան

¹ Հաշվարկը կատարել ենք աշխարհացույցյան Մեծ Հայքի աշխարհների գավառների հետ համապատասխանությամբ, որոնց գումարվել են նաեւ Մեծ Հայքից դուրս, բայց Երգորումի նահանգի մեջ մտնող տարածքները:

² Այս սահմանները ճշգրտելիս առաջնորդվել ենք «Հայաստանի ազգային ատլաս»-ով. Երկրորդ հատոր (Երգորումի (Կարին) եւ Վանի Եյալեթները (նահանգներ) ԺԵ-ԺԸ դդ., հեղինակ՝ Գ. Բաղայան, էջ 56-57), սակայն, քանի որ Նշված սահմաններն ոչ ամբողջությամբ են համընկնում մեր ուսումնասիրությունն ընդգրկող ժամանակաշրջանում (ԺԵ դ. կեսեր) Երգորումի Եյալեթի սահմաններին, ուստի ստիպված ենք եղել մոցներ որոշակի ճշգրտումներ՝ ավելացնելով, օրինակ՝ Վարդոյի գավառակը եւ այլ տարածքներ:

գավառը (այսինքն՝ Ծոփքի մոտ մեկ հինգերորդ մասը), Փոքր Հայքի հյուսիսարեւելյան մի մասը եւ Պոնտոսի հարավի մի մասը:

Յակոբ Կարնեցու հիշատակած 23 «գավառներից» միայն 13-ն էին լիվա-սանջակ (գավառ)՝ Խործունյաց Երկիր (Կեղի, Ջղի), Ղըզըշան, Եկեղյաց Երկիր, Դարանայաց Երկիր, Գայլ գետի Երկիր, Շեռիանի Երկիր, Խախտյաց Երկիր, Վերին Բասեն, Ներքին Բասեն, Ալաշկերտ, Մանազկերտ, Ապահունյաց Երկիր եւ Թաքման:

Յարկ է Նշել, որ, ըստ Յակոբ Կարնեցու, Երգրումի նահանգի բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը հայերն էին, եւ սա այն դեպքում, երբ ԺԵ դ. սկզբին Երգրումի Եյալեթի արեւելյան մասը Ենթարկվել էր Ճահ-Աքասի սանձագերծած բռնագաղթին: Յակոբ Կարնեցու հիշատակած 23 գավառներից 7-ում (Ղըզըշան, Դերջան, Դարանայաց Երկիր, Սպեր, Իշխանանիստ ծոր, Խախտյաց Երկիր, Թաքման) ապրում էին միայն հայեր, 4-ում՝ հայեր եւ քրդեր (Լազգի ծոր, Մանազկերտ, Ապահունյաց Երկիր, Վարդո), 2-ում (Դարայազի, Խալիյազի)¹ միայն քրդեր, 1-ում՝ գերազանցապես հայեր, մասամբ՝ թուրքեր (Վերին Բասեն), 1-ում՝ հայեր եւ թուրքեր (Գայլ գետո Երկիր), 1-ում՝ հիմնականում հայեր, մասամբ՝ թուրքեր եւ հույներ (Շեռիանի Երկիր), 1-ում՝ հույներ (Կուկվանցու ծոր), 1-ում՝ հիմնականում հայեր, մասամբ՝ հույներ (Ծանախու ծոր), 1-ում՝ հայեր եւ վրացիներ (Մամրվան), իսկ 4-ում (Եկեղյաց Երկիր, Ալաշկերտ, Ներքին Բասեն, Խորճյան) ընդհանրապես չի նշվում Եթևիկական կազմը, սակայն մենք, դիմելով Ղ. Ինճիճյանի հաղորդած տեղեկությունների օգնությանը, պարզեցինք, որ այդ գավառներում եւս հայերը մեծամասնություն էին կազմում: Սկզբնադրյուրների համադրությունից պարզ դարձավ, որ 23 գավառներից 20-ում հայկական եթևիկ տարրի գերակշռող առկայությունը հաստատուն էր: Հայերի կողքին մեծ թիվ էին սկսում կազմել ոչ մշտաբնակ քրդերը: Երգրումի Եյալեթում ապրում էին ավելի փոքր թվով թուրքեր, հույներ, (Վրացիներ): Զգալի թիվ էին կազմում նաեւ ուղղափառ-քաղկեդոնական դավանանքի հետեւորդ հայերը:

Այսպիսով, Յակոբ Կարնեցու «Տեղագիր Վերին Հայոց» Երկը մեզ համար ԺԵ դ. կեսերին Երգրումի Եյալեթի գրաղեցրած տարածքի, վարչատարածքային բաժանման, բնաշխարհի, տնտեսական

Վիճակի, վանքերի ու նաեւ ժողովրդագրության մասին պատկերացում կազմելու համար փայլուն ուղեցույց Ե:

“Топограф Верхней Армении” Акопа Карнеци, как источник для историко-географических изучений, - Работа архимандрита Акопа Карнеци “Топограф Верхней Армении” даёт нам возможность иметь лучшее представление об этническом составе населения и административно-территориальном делении Эрзурумской провинции Османской империи в середине XVII века. Изучая работу Акопа Карнеци, мы пришли к тому выводу, что Эрзурумская провинция в середине XVII в. занимала площадь 65 тыс. кв. км. Его границы доходили на севере до Трапезундской провинции Османской империи, на северо-востоке - до Ахалцихской провинции, на востоке – до Карской провинции и Сефевидского Ирана (Восточная Армения), на юге – до Ванской и Дилярбакырской провинций, на западе – до Сивасской провинции. Необходимо отметить, что, согласно Акопу Карнеци, подавляющее большинство населения Эрзурумской провинции в середине XVII века составляли армяне. В 6 из 23 районов провинции вместе с армянами жили также кочевые курды, в 3-х – греки, в 2-х – турки, в 1-ом – грузины, но даже в этих районах армяне составляли большинство населения. По словам Акопа Карнеци, курды пока не были постоянным населением в этих районах, а под именем грузин или греков скрывались армяне – последователи грузинской и греческой церквей. Акоп Карнеци рассказывает, что курды и турки переселились в районы Эрзурумской провинции лишь в XV-XVII веках. До этого здесь жили только армяне и малочисленные греки.

Hakob Karnetsi’s Work “The Topographer of Upper Armenia” as a Source for Historical-Geographic Research, - Archimandrite Hakob Karnetsi’s work gives us an opportunity to know much about Erzurum province of the Ottoman Empire in the middle of the XVII century. Exploring Hakob Karnetsi’s work, we concluded, that Erzurum province included a territory of 65,000 sq. km in the middle of the XVII century. The province was bordered by Trabzon province of the Ottoman Empire in the north, Akhaltskha province in the north-east, Kars province and Iran (Eastern

Armenia) in the east, Van and Diyarbakir provinces in the south and Sebastia province in the west. According to Hakob Karnetsi's work, the Armenians were the overwhelming majority of the population of Erzurum province. Other ethnic groups lived along with the Armenians in 12 of 23 regions in the province; Kurds lived along with the Armenians in 6 of 23 regions, Turks - in 2 regions, Greeks - in 3 regions, Georgians – in one region, but even in these regions the Armenian population made the majority. According to Hakob Karnetsi's work, Kurds hadn't made a permanent population in Erzurum province by that time yet. When he speaks about Greeks and Georgians, he explores them as Armenians – the followers of the Greek and Georgian churches. Hakob Karnetsi tells us, that Kurds and Turks immigrated to Erzurum province only in the XV-XVII centuries. By these times only Armenians lived in the province.

«Եղիշածին» ամսագիր, 2010, թ. Ե, էջ 110-125

ՍԻՄԵՈՆ ԵՐԵՎԱՆՑՈՒ «ԶԱՄԲՈ» ԵՐԿԻ ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԷԹՆՈԺՌՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍԱՐ

Սիմեոն Ա Երևանցի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի (կթշ. 1763-1780 թթ.) «Զամբօ» երկը բացառիկ սկզբնաղբյուր է հանդիսանում պատմաաշխարհագրական, մասնավորապես՝ վարչաքաղաքական և հատկապես դեմոգրաֆիական հետազոտությունների համար: Նախ և առաջ այն պարունակում է ահօելի տեղեկություններ 18-րդ դ. կեսերին Հայաստանի բնակչության էթնիկական կազմի և հայոց գաղթաշխարհի տեղաբաշխման մասին:

Ցավով պետք է փաստենք, որ Սիմեոն Ա կաթողիկոսի «Զամբօ» երկը պատմաաշխարհագրական տեսանկյունից երբէւ չի հայտնվել ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում, և միայն Գեղամ Բադայանը «Զամբօ»-ի 2003 թ. հրատարակության մեջ տվել է պատմաաշխարհագրական բնույթի ծանոթագրություններ և կազմել երկում տրված հայաբնակ բնակավայրերի ցանկերի հիման վրա հիմնված քարտեզներ¹:

Այսպիսով, նման պայմաններում մեր խնդիրն է ներկայացնել «Զամբօ»-ի աղբյուրագիտական արժեքը պատմաաշխարհագրական հետազոտությունների համար:

Հարկ է նախ և առաջ նշել այն հանգամանքը, որ Արևելյան Հայաստանի բնակչության մասին խոսելիս Սիմեոն Ա-ն անդրադառնում է առանձին էթնիկական հանրություններին, իսկ Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասի համար նա կոնկրետ նկարագրություններ չունի:

Ո՞րն է պատճառը, որ Սիմեոն Ա Երևանցին միայն առանձին դեպքերում է խոսում կոնկրետ էթնիկական հանրությունների մասին: Առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե պատճառը Հայաստանի՝ արևելյան և արևմտյան մասերի քաղաքական բաժանումն էր Օսմանյան կայսրության և Պարսկաստանի միջև, մինչդեռ այս հանգամանքը

¹ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, Զամբօ, թարգմ. և ծանոթագր.՝ Վ. Համբարձումյան, պատմաաշխ. ծանոթագր. և քարտեզներ՝ Գ. Բադայան, Երևան, 2003, էջ 452-543:

այնքան ել մեծ նշանակություն չունի, քանի որ այստեղ խնդիրը երկի կառուցվածքային բաժանման մեջ է թաքնված: «Զամբռ»-ի Դ գլխում անդրադառնալով Դավիթ Դ Վաղարշապատցի կաթողիկոսի օրոք (Կթղ. 1590-1629 թթ.) ապագա կաթողիկոս Մովսես Գ Տաթևցու (Կթղ. 1629-1632 թթ.) լուսարարության ժամանակներից (1627 թ.) մինչև իր օրերը հայոց Եկեղեցու գահակալներին ու Նրանց կատարած աշխատանքներին՝ Սիմեոն Ա-ն իր առջև խնդիր էր դրել նաև Ներկայացնելու իր գահակալության տարիներին կատարված մեծագործությունները, որոնց շարքում առանձնակի տեղ է գրավում մահմեդական զանազան եթևիկական հանրությունների արտաքսումը հայերից բռնազավթած տարածքներից և հայ բնակչության վերադարձի կազմակերպումն այդ տարածքներ:

Այս համատեքստում հարկ է առանձնացնել մահմեդական մուղանձու ցեղի արտաքսումը պատմական Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի Արագածոտն գավառի Օշական գյուղից, որտեղ Նրանք հաստատվել են 1740-ական թթ.: Այս ցեղը հավանաբար ուներ թյուրքական ծագում և հաստատվել էր այստեղ՝ Իրանի տարածքից անցնելով Նախ Հարավարևելյան Այրիկովկաս, այսուհետև այստեղից էլ առանձին խմբեր՝ Օշական: Սիմեոն Ա-ն ոչ միայն արտաքսեց այս նորահաստատ եթևիկական տարրին, այլև իրենց հայրենի գյուղը վերադարձրեց տեղաբնիկներին՝ հայերին¹:

Օշականի ճակատագրին են արժանացել նաև պատմական Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի Արագածոտն գավառի մի քանի այլ գյուղեր ևս՝ Աշտարակը, Եղվարդը, Աղավնատունը, Մուղնին և Ֆռանկանցը (Կարբի-բասար), որոնց մահմեդական բնակչությունը վտարվեց, և, ինչպես Օշականի պարագայում, այստեղ ևս տարագիր հայ բնակչությունը վերադարձվեց հայրենի գյուղեր: Եթե այս գյուղերից առաջին երեքն արդեն մի քանի տասնամյակ է, ինչ զբաղեցվել են մահմեդականների կողմից, ապա Մուղնին և Ֆռանկանցը միայն Հա-

¹ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, էջ 51: Տե՛ս նաև Ա. արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. 2, Ա. Եջմիածին, 2001, էջ 3525: Մալիսասյան Ա., Օշական, Ա. Եջմիածին, 2007, էջ 27:

Կոր Ե Շամախեցի կաթողիկոսի օրոք (կթղ. 1759-1763 թթ.) էին գբա-
ռեցվել Նրանց կողմից¹:

Սիմեոն Երևանցի հայրապետը խոսում է այս գյուղերը զավթած
Էթնիկական հանրությունների միայն կրոնական պատկանելության
մասին՝ չչելով անգամ Նրանց անվանումները, ուստի մեզ համար
գրեթե անհնարին է ճշգրտել այդ եկվոր Էթնիկական տարրի ծագումը:
Այնուհանդերձ, հաշվի առնելով այն փաստը, որ այդ ժամանակաշրջա-
նում տարածաշրջանում նկատելի էր թյուրբալեզոր Էթնիկական տար-
րի բացառիկ ակտիվություն, ապա կարող ենք ենթադրել, որ զավթիչ-
ների մեծ մասը թյուրբալեզոր Էթնիկական հանրություններ էին: Սա-
կայն այստեղ հարկ ենք համարում նշել նաև այն փաստը, որ ժամա-
նակաշրջանի ռուսական ռազմական գեկուցագրերում բազմիցս
նշվում է ողջ Կովկասյան տարածաշրջանում՝ մինչև իսկ Օսմանյան
կայսրության և Իրանի Ներքին շրջաններ և ախոն-դաղստանյան (Վայ-
Նախա-դաղստանյան) Էթնիկական հանրությունների, մասնավորա-
պես՝ լեզգիների ակտիվ տեղաշարժեր: Փաստորեն, զավթիչները կա-
րող էին լինել ոչ միայն թյուրբական, այլև նախո-դաղստանյան Էթնիկ
հանրությունների ներկայացուցիչներ:

Եթե Վերոնշյալ գյուղերի զավթիչ Էթնիկական հանրությունների
համար Սիմեոն կաթողիկոսը Էթնոանվանումներ չի կիրառում, ապա
Խոր Վիրապը զավթած մահմեդական ցեղի համար հստակորեն մատ-
նանշում է «քայատ» անվանումը, որն զբաղեցրել էր վանքի մոտակա
հովտային մի փոքր հատված և վանքն էլ Վերածել անասնատեղին:
Սիմեոն Երևանցու ջանքերով Նրանք ևս դուրս շպրտվեցին վանքից և
Նրան հարակից դաշտային հատվածից, և Խոր Վիրապում վերստին
հաստավեց վանական կյանքը²: Ըստ 19-րդ դ. ռուս (ֆրանսիական
ծագմամբ) ազգագրագետ-պատմաբան և հասարակական գործիչ Ի.
Շոպենի հաղորդած տվյալների՝ քայատները (քայաթ, բոյաթ) թյուրբա-
խոս դզըլբաշական ցեղերից էին, որոնց առանձին ճյուղեր հաստատ-
վել էին պատմական Մեծ Հայքի Արցախ և Ուտիք աշխարհների մի
մասում: Նրա հավաստմամբ քայատների մեծ մասը Արևելյան Հայաս-

¹ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, էջ 51-52:

² Նույն տեղում, էջ 52:

տանում է հաստատվել Փոքր Ասիայի թերակղզու տարածքից 16-րդ դարից սկսած, իսկ մի փոքր մասն Է՝ Մազանդարանից¹: Արդեն 19-րդ դ. սկզբին բայտաների առանձին խմբեր ընակվում եին Բայազետի շրջակայթում և Արարատյան դաշտում²:

Սիմեոն Երևանցու երկում նշվում է նաև լավիլեզների ցեղի մասին, որը Պարսկաստանի անկումնային ժամանակաշրջանում կողոպտիչ արշավանքներ եր կատարում արևելահայկական բազմաթիվ գյուղերի ու վանքերի վրա: Յետաքրքիրն այն է, որ, օգտվելով ստեղծված խառնակ իրադրությունից, Նրանց եին միանում նաև տեղի պարսկական առանձին խմբեր: Նրանց ավերածությունների հետևանքով ամայացան բազմաթիվ գյուղեր ու վանքեր, և անգամ Սիմեոն կաթողիկոսի օրոք շարունակում եին մնալ այդ անմիտար վիճակում³:

Յամադրելով Ստ. Մալիսասյանի «Յայերին բացատրական բառարան»-ում «լավիլեզ», «լավիլիզել» և «լավիլիզող» բառերի բացատրությունները՝ հանգում ենք այն եզրակացությանը, որ հայերենում «լավիլեզ» բառն առնվազն երեք նշանակություն կարող է ունենալ՝

1. «ծանծաղ ափսե»,
2. «լափ լիզող», այսինքն՝ «ամեն ինչ (հատկապես՝ կերակուր) կլանող»,
3. «սպառող», «ոչնչացնող»⁴:

Այս երրորդ բացատրությունից կարող ենք եզրակացնել, որ ինարավոր է, որ «լավիլեզ»-ը եթևիկական հանրության անվանումը չէր, այլ պարզապես Նրանց տրված բնորոշիչ անվանում հայերի կողմից՝ ելեւով Նրանց քոչվորական և ավարառության կենցաղվարությունից: Ավելին, եթե Սիմեոն կաթողիկոսը մյուս ցեղերի անվանումների հետ միասին սովորաբար նշում է «կոչվող» բառը, ապա լավիլեզների պարագայում այս բառը բացակայում է, ուստի մեր եզրակացու-

¹ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, էջ 460: Ст’я Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб., 1852, էջ 531-532:

² Саркисян Г., Население Восточной Армении в XIX – начале XX в., Ереван, 2002, с. 52.

³ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, էջ 52:

⁴ Տե՛ս Մալիսասեանց Ստ., Յայերին բացատրական բառարան, հ. 2, Երևան, 1944, էջ 189:

թյունը կարող է և արտահայտել Սիմեոն Ա-ի գրվածքի «զաղտնագերծումը»:

Անմիիթար իրավիճակ էր ստեղծվել նաև Վաղարշապատի հարակից գյուղերում, քանի որ Ներկայումս անքնակ թյուլթափա (Մոխրաբլուր) գյուղի մոտ էր հաստատվել «այրըմլու» անվանումը կրող մահմեդական ցեղը, իսկ Իջևանի քյանդ կոչվող գյուղում՝ թյոլանի մահմեդական ցեղը¹: Վերջիններիս վերաբնակեցմանն աջակցում էր Երևանի Յուսեին Ալի խանը: Սակայն քանի որ Ամենայն Յայոց Յայրապետը չափազանց մեծ հեղինակություն էր վայելում նաև օտար լծի մահմեդական վարչակազմի շրջանում, ուստի, անցնելով վճռական գործողությունների, և այս ցեղերին ևս ստիպեց հեռանալ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնին անմիջապես հարող գյուղերից, որոնց ցանքատարածությունները քոչվորական կենցաղվարությունից վերածվում էին արոտավայրերի ու դառնում երկրագործական տեսանկյունից անպիտան²:

Յարկ է նշել, որ վերոնշյալ այրըմլու (այրում, արրում, առօռում) և թյոլանի ցեղերը ծագումսարանական զգայի տարրերություններ ունեին: Եթե առաջինները թյուլթական ծագում ունեին և Փոքր Ասիա թերակղզում նախկինում գոյություն ունեցած Իկոնիայի (Ռուսի) սելչուկյան սովորանության («առօռում»-«առ Ռում», այսինքն՝ Ռումից) տարածքից էին տեղափոխվել Յայաստան (թաթարական 5 ցեղախմբերից մեկը, ըստ Գ. Բաղայանի՝ հիմնականում՝ Գարդման, մասամբ՝ Վերին Խաչեն և Ղազախ), ապա թյոլանիները իրանական, մասնավորապես՝ թրդական ծագում ունեցող քոչվոր ցեղեր էին, որոնք 18-րդ դ. սկսեցին հաստատվել հատկապես Վերին Խաչենում, որտեղ նրանց թիվը դարավերջին այսքան էր մեծացել, որ որոշ սկզբնադրյուրներում այն սկսվեց անվանվել թյոլանու Երկիր³: Այսպիսով, հենց այստեղ պետք է վնասի 1923-1929 թթ. Չանգեզուրի և ԼՂԻՄ-ի միջև ծևավորված Զուրդիստանի գավառ (Կարմիր Զուրդիստան) վարչական միավորի եթնիկական հիմքերի ծևավորման ժամանակաշրջանը: Ի.

¹ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, էջ 52:

² Նույն տեղում, էջ 52-53:

³ Նույն տեղում, էջ 461:

Շոպենը 1830-ական թթ. սկզբի դրությամբ Արևելյան Հայաստանի մի մասը կազմող Հայկական մարզի տարածքում այրվման ցեղի Ներկայացուցիչների թիվը 3484¹ է Ներկայացնում, իսկ բյուլանիները՝ 389²:

Փաստորեն, որոշ եթևիկական հանրույթների մասին գրելիս Սիմեոն Երևանցին կոնկրետություն է ցուցաբերում, քանի որ իր նպատակն էր մանրամասն նկարագրել սեփական գործունեության առավել կարևոր և առանցքային դրվագները: Եվ, իսկապես, Սիմեոն կաթողիկոսի «ինքնագովեստը» տեղին է, քանզի եթե չինեին նրա ջանքերը՝ ուղղված Արարատյան դաշտում և նրան հարող տարածքներում նորահաստատ մահմեդական եթևիկական տարրի փոխարեն հայերով վերաբնակեցմանը, ապա դժվար է պատկերացնել Արարատյան դաշտում բնակվող սակավաթիվ արևելահայ զանգվածի հետագա գոյատևումը թյուրքական, իրանական և նախո-դաղստանյան եթևիկական հանրությունների բոլորական կենցաղվարության պայմաններում: Ի դեպ, նա ուներ հետաքրքրական մի նախադեպ, մասնավորապես՝ Ղազար Ա Զահկեցի (կթղ. 1737-1751 թթ.) կաթողիկոսը շանթեր է գործարել՝ զգալի թվով հայեր վերաբնակեցնելու Ս. Եջմիածնին պատկանող գյուղերում և նախիջևանի խանությունում³:

Այսպիսով, Արարատյան դաշտի և նրա հարակից շրջանների շուրջ 10 գյուղեր ազատելով մահմեդական եկվոր բնակչությունից և վերադարձնելով տեղի հայ բնակչությանը՝ Սիմեոն Ա-ն իիմբ է դնում Արարատյան դաշտում հայահավաքման գործընթացին, որը հետագայում շարունակվեց Ռուսական կայսրության կողմից իրականացված 1829-1830 թթ. պարսկահայերի և արևմտահայերի վերաբնակեցմամբ⁴: Քենց Սիմեոն Երևանցու վարած քաղաքականության

¹ Ռոպեն Ա., շ. 536.

² Նույն տեղում, էջ 528:

³ Տե՛ս Կարապետյան Ա., Բնակչության եթևիկ կազմը և եթևիկ պրոցեսները Երևանում 1724-1800 թթ., «ՊԲՀ», 1987, թ. 3, էջ 99:

⁴ Յարկ ենք համարում նշել, որ, ի տարբերություն ռուսների կողմից իրականացված վերաբնակեցման քաղաքականության, Սիմեոն Ա-ն Արարատյան դաշտի գյուղերը վերաբնակեցնում էր ոչ թե ի հաշիվ այլ բնակավայրերի հայ բնակչության, այլ իրենց գյուղերն էր վերադարձնում տեղի բնիկ հայ բնակչությանը, որը մի քանի տարի (կամ տասնամյակ) առաջ լրել էր գյուղը՝ հաստատվելով վրաց Հերակլ 2-րդ արքայի տիրապետության տակ գտնվող պատմական հայկական տարածքներում (օրինակ՝ Լոռի) և այլուր: Տեղափոխվող հայ բնակ-

շնորհիվ Արարատյան դաշտում և Նրան հարակից արևելահայկական տարածքներում հայ բնակչությունը փրկվեց վերջնական ոչխացումից:

Ինչ վերաբերում է Յայաստանում և հայոց գաղթաշխարհում հայաբնակ բնակավայրերի խնդրին, ապա դրանց՝ հայ բնակչություն ունենալու մասին տեղեկություն ենք ստանում Սիմեոն Երևանցու հաղորդած հարկացուցակներից, քանի որ հարկատու կարող էր լինել միայն հայ բնակչություն ունեցող բնակավայրը: Այստեղ հարկ է նշել այն հանգամանքը, որ Սիմեոն Ա-ի հաղորդած տվյալներն ու ցուցակները լրացվում են ժամանակակից և ավելի ուշ ժամանակաշրջանի մի քանի հեղինակների՝ Ղուկաս Խնճիճյանի¹, Սիմեոն Լեհացու² և այլոց աշխատանքների միջոցով, ընդ որում՝ հատկապես հարկավոր է առանձնացնել Սիմեոն Ա-ի ատենադպիր Երեմիա Օշականցու Երկը³, որն իրենից ներկայացնում է 1765 թ., այսինքն՝ «Զամբօ»-ի գրառման թվականին գրված մի փաստաթուղթ: Այս փաստաթուղթի շնորհիվ ստանում ենք հայաբնակ բնակավայրերի առավել ամբողջական պատկերը:

Յայաբնակ գյուղացանկերի առկայությունը մեզ հնարավորություն է տալիս՝ համեմատական եզրեր անցկացնելու դրան նախորդող և հաջորդող տասնամյակներում այս կամ այն ենթատարածաշրջանում հայերի բնակության արեալների սահմանների վերաբերյալ: Օրինակ, եթե Սիմեոն Կաթողիկոսը Երգրումի նահանգի Բայազետի փաշայության տարածքում հիշատակում է շուրջ 140 հայաբնակ բնակավայր⁴, ապա «Զամբօ»-ի ստեղծումից շուրջ կես դար անց՝ 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ, երբ ռուսները

չուրացներ պահպանում եր համայնական գոյակցության մոդելը, որն օգնում էր՝ շատ արագ համախմբվելու և անցնելու իրենց բնականոն տնտեսական և հասարակական կյանքին:

¹ **Խնճիճեան Ղ.**, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, մասն Բ, հ. Ե, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1804:

² **Սիմեոն Լեհացի**, Ուղեգրություն, թարգմ., առաջարան և ծանոթագր.՝ Ա. Մադոյան, Երևան, 1997:

³ **Երեմիա Օշականցի**, Աստուածակառոյց մեջի Աթոռոյս սրբոյ Եջմիածնի համայն նուիրակաց յաղագս նուիրակական արդեանց շրջագայելի քաղաքքն հանդերձ գիտաբաղաքօք նոցին, ըստ յատուկ անուանց մի ըստ միոց ստորագրին, «Դիւան Յայոց պատմութեան», գիրը Գ, Թիֆլիս, 1894, էջ 797-806:

⁴ Տե՛ս **Սիմեոն Կաթողիկոս Երևանցի**, էջ 64-65:

1828 թ. Ժամանակավորապես գրավեցին փաշայության տարածքը, այնտեղ ընդամենը 80, իսկ Յայոց ցեղասպանության նախօրյակին՝ 50 հայաբնակ բնակավայր էր մնացել¹:

«Զամբռ»-ի կարևոր առանձնահատկություններից մեկն է այն, որ, ներկայացնելով Յայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցուն հարկատու, այսինքն՝ հայ առաքելական բնակչությամբ բնակավայրերի ցանկը, Սիմեոն Ա-ն չի խորշում անդրադառնալ նաև ժամանակաշրջանի այնպիսի մի ցավոտ խնդրի, ինչպիսին է կաթոլիկ հայերի առկայությունը Յայաստանում և հայոց գաղթաշխարհում: Նա մանրամասն նկարագրում է Բայազետում, Վլաշկերտում և Վիսակիայում իր կողմից ծավալված հակակաթոլիկական պայքարին, որը, ի վերջո, ամբողջական և վերջնական հաջողություն չի արձանագրում²:

Պատմական եթևոժողովրդագրության համար աղբյուրագիտական տեսանկյունից Սիմեոն Ա կաթողիկոսի՝ հակակաթոլիկական պայքարի նկարագրության մեջ կարևոր է այն փաստի արձանագրումը, որ վերոնշյալ Ենթատարածաշրջաններում առկա էր կաթոլիկ հայերի մի ստվար զանգված, որը, փաստորեն, արդեն դարձել էր հայկական եթևիկական ընդհանրության անբաժանելի մի մասնիկը: Այսպես, Բայազետի փաշայության միայն Վլաշկերտի և Նահիայի գավառակների 5 գյուղերում առկա էին հայ կաթոլիկական համայնքներ: Այնուհանդեմ, Սիմեոն Ա-ի նկարագրությունից պարզ է դառնում, որ կաթոլիկական այս համայնքներն իրենցից դասական կրոնական համայնքներ չեն ներկայացնում, այլ ավելի շատ թեմական և վանորդեց անհնազանդությունների արտահայտություններ եին, ուստի պատահական չեն թեմական վերաբաժանումներն ու Եկեղեցական առանձին պաշտոնյաների պաշտոնագրկումներն ու պատիժները:

Գ. Բաղայանը, վկայակոչելով Ղ. Ալիշանի հաղորդած տվյալները, ցույց է տալիս, որ Սիմեոն Ա-ի մահվանից մի քանի ամիս անց Բայազետի փաշայությունում հայ կաթոլիկների համայնքներ են հայտն

¹ Տե՛ս Բաղայան Գ., Երգորևի վկայեթի որոշ կազմների հայ բնակչության թվաքանակի ճշտումը..., «Յայոց ցեղասպանության և պատմագրության հարցեր», թ. 4, Երևան, 2001, էջ 112-126:

² Տե՛ս Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, էջ 56-58:

Վում ևս 8 գյուղերում¹: Ի վերջո, Բայազետի և Ալաշկերտի կաթոլիկ հիյերի մնշող մեծամասնությունը 1829-1830 թթ. վերաբնակեցվեց այժմյան Շիրակի մարզի տարածքում՝ մեծ ազդակ հանդիսանալով տեղի հայ կաթոլիկական համայնքների աճին:

Այսպիսով, «Զամբռ»-ը հնարավորություն է տալիս մեզ՝ պատկերացում ունենալու Հայաստանի բնակչության ոչ միայն Էթնիկական, այլ նաև կրոնադավանական կազմի մասին, ինչն էլ ավելի է բարձրացնում Երկի աղբյուրագիտական արժեքը:

«Զամբռ»-ի աղբյուրագիտական արժեքի ամենակարևոր կողմերից է նաև հայոց գաղթաշխարհի ամբողջական արտացոլումը Երկում: Մանրամասն Նշվում են Օսմանյան կայսրության (այդ թվում՝ Եգեյան և Մարմարա ծովափ, Ղրիմ, Ռուսիա, Բուլղարիա, Միջագետք (իմա՝ Իրաք), Փոքր Կոստանդնուպոլիս, Երանի, Յնդկաստանի, Վրաստանի, Չինաստանի և այլ Երկրների հայաբնակ բնակավայրերը²:

Այսպիսով, անգնահատելի է Սիմեոն Երևանցու «Զամբռ» Երկի աղբյուրագիտական արժեքը՝ պատմաաշխարհագրական հետազոտությունների համար, քանի որ ինսդրու առարկա ժամանակաշրջանի հայ իրականության դեմոգրաֆիկական և վարչաքաղաքական ուսումնասիրությունների հարցում այս Երկը, փաստորեն, եզակի ու անգնահատելի գործ է իրենից ներկայացնում:

Историографическое значение труда “Джамбр” Семёна Ереванци для изучения исторической этнодемографии Армении, -
Работа католикоса Семёна Ереванци “Джамбр” даёт нам возможность иметь лучшее представление об этническом составе населения Арагатской долины в середине XVIII века. Изучая работу Семёна Ереванци, мы пришли к тому выводу, что в начале XVIII века подавляющее большинство населения Арагатской долины составляли армяне, однако в середине XVIII века, в результате депортации армян, различные тюркоязычные и иранские племена расселились в селах долины. Семён

¹ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, էջ 462:

² Նույն տեղում, էջ 62-65, 68-70:

Ереванци добился того, что эти племена были выгнаны из армянских сел, а коренное армянское население было возвращено в родные села.

“Джамбр” имеет большое значение также и для изучения различных вопросов истории армянской диаспоры.

Simeon Yerevantsi’s Work “Jambr” as a Source for the Historical Ethodemography of Armenia, - Catholicos Simeon Yerevantsi’s work “Jambr” gives us an opportunity to learn a lot about the ethnic groups in the Ararat Valley in the middle of the XVIII century. Exploring Simeon Yerevantsi’s work, we concluded that the Armenians were the overwhelming majority of the population of the Ararat Valley at the beginning of the XVIII century, but a few Turkic and Iranian ethnic groups, forcing the Armenians to leave their lands, settled in the Ararat Valley in the middle of the XVIII century. Simeon Yerevantsi deported these ethnic groups from the valley and brought back the native Armenian population to their villages.

“Jambr” is also very important for the investigations focused on the problems of the history of the Armenian Diaspora.

«ԵՊՅ ՈՒԳԸ գիտական հոդվածների ժողովածու»,
հ. 1. հասարակական գիտություններ, Երևան, 2012, էջ 165-171

**ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1828-1832 ԹԹ.
ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ ԳԵՐԱԿՇՈՒԹՅԱՆ
ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ԽՆԴՐԻ ԾՈՒՐՁ**

18-րդ դ. Վերջին և 19-րդ դ. սկզբին դրությունը Յայաստանի՝ Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող հատվածում այնպիսին էր, որ տեղաբնիկ հայերը գտնվում էին ժողովրդագրական սոսկալի իրավիճակում: Բավական է նշել, որ ըստ 19-րդ դ. ռուս (Փրանսիական ծագմամբ) ազգագրագետ-պատմաբան և հասարակական գործիչ Ի. Շոպենի հաղորդած տվյալների՝ հայերի թվաքանակը Երևանի խանությունում շուրջ 20,1 հազար էր¹: 1820-ական թթ. 2-րդ կեսին տեղի ունեցած ռազմաքաղաքական իրադարձություններն աշխարհաքաղաքական Վերադասավորություն ստեղծեցին տարածաշրջանում: Վերջինիս կարևոր հետևանքներից մեկը դարձավ Արարատյան դաշտի ժողովրդագրական երբեմնի բնութագրի որոշ տարրերի վերականգնումը: Այս գործընթացի կազմակերպման ընթացքն ունեցավ մի շարք դրական և բացասական հետևանքներ:

Ինչո՞ւ էին 19-րդ դ. սկզբին Արևելյան Յայաստանում հայերը հայտնվել ժողովրդագրական ծանր իրավիճակում: Աշխարհաքաղաքական ինչպիսի² զարգացումների արդյունքում վերականգնվեց Արարատյան դաշտի բնակչության մեջ հայերի մեծամասնությունը: Յարցերի պատասխաններն ստանալու համար անհրաժեշտ է ետադարձ հայոց գտել նախորդող երեք դարերին:

16-րդ դ. Օսմանյան կայսրությունը և Սեֆյան Պարսկաստանը շարունակաբար պատերազմներ էին մղում միմյանց դեմ: Յենց այդ ընթացքում էլ սկսեց կտրուկ փոփոխություններ կրել Յայաստանի ժողովրդագրական պատկերը. Յայաստանի քարերեր հողերը գրադեգում էին զանազան մահմեդական եթնուների կողմից, իսկ հայերի մի գգալի մասը լքում էր հայունի եզերքը: Ինչպես գիտենք, այս երևույթը

¹Տե՛ս Շոպեն Ի., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб., 1852, էջ 525, 639-642:

Նկատելի էր նաև 11-15-րդ դդ., սակայն համեմատաբար նվազ տեմպերով:

Պատերազմների ընթացքում երկու տերությունները խելամիտ ծրագրեր էին մշակում՝ դատարկելու Հայաստանը հայերից՝ միաժամանակ հնարավորինս օգտագործելով հայերի աշխատանքային ջիղը՝ ի շահ իրենց տերությունների: Այսպես, 1578 թ. արշավանքի ընթացքում թուրքական բանակն Արարատյան դաշտից և Երևանից գերեվարեց ու կայսրության արևմտյան Երկրամասեր տեղափոխեց 60 հազար հայերի¹:

17-րդ դ. սկզբին Պարսկաստանի կողմից կազմվեց և իրագործվեց մի դիվային ծրագիր, որով Արևելյան Հայաստանի զգայի մասը գրեթե ամբողջությամբ սրբվեց իր բնիկ Էթևիկական տարրից: Պարսից շահ Աբաս 1-ինը (1587-1629 թթ.) գրեթե ամբողջությամբ հայաթափեց Արևելյան Հայաստանի հարթավայրային հատվածները և մասսամբ Արևմտյան Հայաստանի որոշ շրջաններ (Կարս, Բայազետ, Վան ևն) ու պատմական Մեծ Հայքի Պարսկահայք նահանգը: Շահ Աբասի կողմից ավելի քան 350 հազար հայեր բռնագաղթվեցին դեպի Պարսկաստանի խորքերը (նրանցից տեղ հասավ միայն 180-200 հազարը): Արարատյան և Նախիջևանի գոգավորությունների ու Արևելյան Հայաստանի մյուս գետահովտային շրջաններում մնաց մի քանի տասնյակ հազար հայ: Կոմպակտ հայություն պահպանվել էր գերազանցապես Արցախում և Սյունիքում, որոնք թույլ չտվեցին օտարների մուտքը իրենց հայրենի հողերը: Արարատյան դաշտում (այդ թվում՝ Սուրմալուում) հաշվում էին փոքր թվով հայեր, և դա այն դեպքում, որ միայն 1570-1580-ական թթ. տարեկան այնտեղից տասնյակ հազարավոր հայեր էին բռնագաղթի Ենթարկվում: Ի դեպ, այսօր Արարատյան դաշտում հայերի թիվը հասնում է շուրջ 1 միլիոն 600 հազարի, ինչը կազմում է ՀՀ ընակյության 50%-ից ավելին:

Երևանի պարսից բեկլարբեկ Ասիրգունա խանը (1605-1625 թթ.), որ 1604 թ. դեկավարել էր հայերի բռնագաղթի գործընթացը, մի քանի տարվա ընթացքում հասկացավ, որ Արարատյան դաշտում

¹ Հակոբյան Թ., Ուրվագծեր Հայաստանի պատմական աշխարհագրության, Երևան, 1960, էջ 384:

հաստատված մահմեդական բնակչությունը չի աշխատում, և տնտեսությունը ծայրահեղ վիճակում է, ուստի արշավանք կազմակերպեց դեպի Արևմտյան Հայաստան՝ վերջինից մեծ թվով հայեր տեղափոխելով Արարատյան դաշտ:

1639 թ. ավարտվեց թուրք-պարսկական հերթական պատերազմը, և ստորագրվեց հաշտության պայմանագիր, որով Հայաստանի շուրջ մեկ տասներորդ մասն անցավ Պարսկաստանին, իսկ շուրջ ինը տասներորդը՝ Օսմանյան կայսրությանը: Ստեղծված դրությունը պահպանվեց և ավելի սարսափելի դարձավ հաջորդող մոտ երկու դարերի ընթացքում: Պարսկական ու թուրքական իշխանությունների կողմից վարփող ժողովողագրական քաղաքականության շրջանակներում խրախուսվող Եթոնկրոնական վերակերպումների գործընթացների հետևանքով տեղի էր ունենում հայ բնակչության որոշ զանգվածների եթոնկական ինքնագիտակցության դիմախեղում, որի արտահայտման հիմնական ծևերից մեկը մահմեդականության ընդունումը և ուժացումն էր: Ամբողջ Հայաստանում բռնագաղթված հայ բնակչության տեղում 16-19-րդ դր. հաստատվում էին իրանալեզու (քրդական), թյուրքալեզու, նախողադասանյան և մահմեդական այլ եթոնիկ տարրեր, որոնց գերակշիռ մասը, այդուհանդերձ, ոչ մշտաբնակ էր: Նշված բռնագաղթերին ու մշտական արտագաղթին գումարվեցին 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակում ռուս-պարսկական, ռուս-թուրքական և թուրք-պարսկական պատերազմների ընթացքում բնակչության մշտական տեղաշարժերը, որոնց միգրացիոն կորը բացասական էր: Արդյունքը եղավ այն, որ, օրինակ՝ Արարատյան դաշտում հայերի թվաքանակը ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմի նախօրյակին նվազեց մինչև շուրջ 16 հազար¹, այսինքն՝ ավելի քան 100 անգամ պակաս, քան այսօր: Հենց այս հանգամանքն է, որ ներկայումս Աղրքեցանին հնարավորություն է տալիս հոխորտալու, թե ներկայիս ՀՀ տարածքը իր պատմական հողն է: Սակայն նրանք միտումնավոր կերպով չեն ցանկանում ներկայացնել 16-18-րդ դր. Հայաստանից հայ բնակ-

¹ Հաշվարկը կատարել ենք ըստ Ի. Շոպենի տրամադրած վիճակագրության՝ Երևանի խանության հայ բնակչության թվից հանելով նախալեռնային բնակավայրերի բնակչության թիվը:

չության բազմաթիվ բռնագաղթերը, չեն նշում, որ ոչ միայն Բագրատունյաց Հայաստանում, այլև նույնիսկ 16-րդ դ. 1-ին կեսին հայերը կազմում էին բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը: Միայն 16-17-րդ դդ. (հատկապես՝ շահ Աբաս 1-ինի կազմակերպած մեծ գաղթի պատճառով) Արարատյան դաշտն զգալիորեն դատարկվեց իր բնիկ Եթնիկական տարրի մեծամասնությունից: Իսկ Արցախի մասին նման շահարկություններն ընդհանրապես անհիմն են, քանզի հայերն այստեղ ավելի շատ են, քան Արևելյան Հայաստանի մնացյալ շրջաններում: Այս մասին են վկայում Ռուսական կայսրության ռազմական գեկուցագրերը 18-րդ դ. վերջին և 19-րդ դ. սկզբին Արցախի բնակչության թվի և Եթնիկական կազմի վերաբերյալ իրենց հաղորդած տեղեկություններում: Յամաձայն Ռուսաստանի՝ Այսրկովկասում անցկացրած վիճակագրության՝ 1798 թ. Ղարաբաղի խանությունում 110 հազար հայ ընտանիք էր բնակվում¹: Եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ Արցախում հայկական մեկ ընտանիքում նույնիսկ 20-րդ դ. սկզբին միջինը մոտավորապես 5,5 մարդ է հաշվվել, ապա 1798 թ. խանությունում ավելի քան 600 հազար հայ է բնակվել: Իհարկե, չի կարելի չնշել նաև այն հանգամանքը, որ այդ ժամանակ Ղարաբաղի խանության կազմի մեջ էին մտնում նաև բավականին ստվար հայ բնակչությամբ Զանգեզուրը, Ուտիքի մի մասն ու ընդհուպ մինչև Կուրի և Արաքսի միախառնման կետը ծգվող տարածքը²: Այսպիսով, Ղարաբաղի խանությունն ընդգրկում էր Արցախից մոտ 3 անգամ ավելի մեծ տարածք, ուստի խանության ավելի քան 600 հազար հայ բնակչությունից, մեր խիստ մոտավոր հաշվարկներով, Արցախում բնակվում էր շուրջ 350-400 հազարը: Նետաքրքիրն այն է, որ Արցախում հայ բնակչության թվի նվազման միտումներն առավել բնութագրական դարձան հենց Ռուսական կայսրության կազմում գտնվելու ժամանակաշրջանում, երբ հայ բնակչությունն սկսեց զանգվածաբար տեղափոխվել Բաքու և այլ արդյունաբերական կենտրոններ:

¹ «Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ. 1988-1994» հանրագիտարան, Երևան, 2004, էջ 230:

²Տե՛ս «Հայաստանի ազգային ասլամա», հ. Բ, Երևան, 2008, էջ 66 (քարտեզ՝ Հայաստանը XVIII դ. - XIX դ. սահմանագլուխ, հեղինակ՝ Գ. Բաղայան, մասշտաբ՝ 1:3 500 000):

Սոսկալի էին հայ թնակչության սոցիալ-տնտեսական պայմանները թե՛ Պարսկական տերությունում, թե՛ Օսմանյան կայսրությունում: Հայերն իրավունք չունեին գենք կրել, ծի նստել, վկայություն տալ դատարանում, պաշտպանվել իրենց վրա հարձակվող մահմեդականից, անձրևից հետո դուրս գալ տնից՝ «քրիստոնեական աղոտու օդով նոր մաքրված օդը չաղտոտելու համար»: Հայերը վճարում էին տարբեր տեսակի ծանրագույն հարկեր (այդ թվում՝ զիշահարկ), կատարում պարհակներ, աշխատում հետամնաց գործիքներով և տեխնիկայով: Օտար տիրակալներն զբաղվում էին նաև մանկագործությամբ, որոնց դաստիարակում էին մահմեդական մոլեռանդությամբ: Ծանր դրության պատճառներից մեկն էլ կենտրոնական իշխանությունների թուլությունն էր, այսինքն՝ տեղական խանական կամ փաշայական վարչակարգը շատ հաճախ գործում էր սեփական նախաձեռնությամբ:

Հայաստանյան իրավիճակն առավել բնութագրական է Ներկայանում 18-րդ դ. Վերջին Եվրոպացի ճանապարհորդների ուղեգործություններում: Հայոց հինավուրց քաղաք Երևանը, օրինակ, դարձել էր մահմեդական տարրեր պարունակող հետամնաց մի քաղաք, որին բնորոշ էին անկումային տնտեսությունը և կրթագիտական եղբայրությունը: Բավական է նշել, որ Երևանում 19-րդ դ. սկզբին կային 8 մզկիթ և ընդամենը 6 հայկական եկեղեցի: Ի տարբերություն Գյումրիի (Ալեքսանդրապոլի), որտեղ հայերը բնակչության բացարձակ մեծամասնությունն էին կազմում, ի. Շոպենի հաղորդած վիճակագրությամբ Երևանում հայերն իրենց քանակությամբ փոքր-ինչ զիջում էին մահմեդականներին: Այսուհանդեռձ, հարկ է նշել, որ տարիներ շարունակ ի. Շոպենի Ներկայացրած վիճակագրական թվերը շրջանառության մեջ են եղել՝ որպես միակ հավաստի վիճակագրական տվյալ, սակայն պետք է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքին, որ ի. Շոպենը իր վիճակագրական տվյալները ժողովուել է 1826-1828 թթ. ուստանակական պատերազմի ավարտից հետո, և բնական է, որ չեր կարող տիրապետել պատերազմին նախորդող իրավիճակի մասին ամբողջական տեղեկատվությանը: Ի. Շոպենն իր վիճակագրությունը նշում է ըստ իր տվյալների գրառման պահի որությամբ բնակվողների

«ծագման»՝ տեղաբնիկներ և վերաբնակիչներ, ինչը չի արտահայտում մինչպատերազմյան ամբողջական իրավիճակը: Միևնույն ժամանակ այն թույլ է տալիս որոշակի հաշվարկներ կատարել, որոնց ընթացքում պետք է հաշվի առնել այնպիսի փաստեր, ինչպիսիք են 1804 թ. Երևանի խանությունից ավելի քան 2 հազար հայերի գաղթը Թիֆլիս գեներալ Պավել Ցիցիանովի հետ¹, նույն տարում Երևանի խանի կողմից կազմակերպված 7 հազար ընտանիքների բռնագաղթը դեպի Կարսի փաշայություն (ուստական գորբերի գործողությունների արդյունքում դեպի Լոռի-Փամբակ)² և միգրացիոն այլ գործընթացներ: Պատահական չեն, որ ուսումնասիրողների կարծիքով Երևանի բնակչության թիվը 18-րդ դ. անցել է 15 հազարից, որի մեջ մասը շարունակել են կազմել հայերը³:

Դժվար է պատկերացնել, թե ինչ կլիներ հայերի հետ, եթե այդ դժվարին 3 դարերի ընթացքում իր ուժերը չարեց և մանուկների կրթության դժվարին գործը հանձն չառներ Յայաստանյաց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին: Վերջինս կազմակերպում էր քնակչության կրթության և լուսավորման գործը: Եկեղեցին երբեմն ստիպված էր հանձն առնել նաև հայության քաղաքական դեկավարման որոշակի գործառություններ՝ պարսկա-թուրքական ծայրահետ հալածական քաղաքականությունը որոշակիորեն մեղմելու համար: Յենց հայ Եկեղեցական գործիչները շուտով պետք է ջանք թափեին՝ իրենց ծեռքը վերցնելու հայոց գինված ուժերի վերստեղծման դժվարին գործը:

Այս հուսահատ մթնոլորտում, երբ բացակայում էր հավատը սեփական ուժերի նկատմամբ, հյուսիսում հզորության շրջան է ապրում Ռուսական կայսրությունը, որը տարածաշրջանային ընդլայնման իր ծրագրերի իրագործման համար պայքարի է դուրս գալիս Պարսկաստանի և Օսմանյան կայսրության դեմ: Նման պայմաններում հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակները պարսկա-թուրքական լծից ազատվելու հույսը կապում են Ռուսաստանի հետ, որը հասել էր ռազ-

¹ Տե՛ս Ռոպեն Ա., էջ 526:

² Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», ՀԽՍՀ ԳԱ իրատ., հ. 5, Երևան, 1974, էջ 118:

³ Տե՛ս Կարապետյան Ա., Բնակչության եթևիկ կազմը և եթևիկ պրոցեսները Երևանում 1724-1800 թթ., «ՊԲՀ», 1987, թ. 3, էջ 98, 103:

մաքաղաքական մեծ հաջողությունների և քրիստոնեական երկիր Եր (այն ժամանակվա հայոց գաղափարաբանության մեջ, համաձայն հայ ազգային լեզենդի, կարևոր դեր էր խաղում ազատարար երկրի քրիստոնյա լինելու հանգամանքը), որտեղ հաստատված հայերը որոշակի ոգևորություն էին ապրում իրենց սոցիալական և քաղաքական հաջողություններով (գրադարձում էին առևտորվ, արհեստներով, ընդգրկվում բանակի սպայակազմում ևն):

Յայերն սկսեցին ամեն կերպ աշակեցել ռուսական գենքի հաջողություններին թե՛ տնտեսապես, թե՛ դիվանագիտությամբ և թե՛ մարդկային ուժով: Սա իր առաջին արտացոլումը գտավ 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական և 1806-1812 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմների ընթացքում: Ռուս-թուրքական պատերազմը որևէ եական արդյունք չունեցավ հայության համար, իսկ ռուս-պարսկական 1-ին պատերազմից հետո կարգված Գյուլիստանի պայմանագրով (1813 թ. հոկտեմբերի 12) իրավականորեն հաստատվեց Վրաստանի մեծ մասի (Քարթլ-Կախեթի կամ Արևելավրացական թագավորություն), Վյորկովկասի արևելյան մասի և Յայաստանի մի քանի շրջանների (Արցախ, Շիրակ, Լոռի-Փամբակ, Ղազախ-Շամշադին (Տավուշ), Զանգեզուր, Կապան ևն) անցումը Ռուսաստանին¹:

Այսպիսով, Նախադրյալներ ստեղծվեցին՝ հայկական մյուս հողերի «ազատագրման» (ոչ մի պետություն կամ եթենոս մեկ այլ պետության կամ եթենոսի համար հող չի ազատագրում, իսկ տվյալ պարագայում ժամանակաշրջանի հայկական գիտակցության մեջ խոսքը համեմատական ազատության մասին է) համար:

Վերը նշված տարածքներում տնտեսությունն սկսեց փոքր-ինչ զարգանալ, եթենորոնական ճնշումները վերացան և այլն:

1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի 1-ին փուլը.
ռուսական զորքերի անհաջողությունները: 1821-1823 թթ. տեղի է ունենում պարսկա-թուրքական պատերազմ, որի ընթացքում պարսից Ֆաթի Ալի շահը կազմակերպում է Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվող Բագրևանդի և հարակից հայկական մի քանի շրջանների

¹ Տե՛ս «Յայ ժողովրդի պատմություն», հ. 5, էջ 134-135:

հայության բռնի տեղահանում ու վերաբնակեցում Ասրապատականում և Պարսկաստանի այլ հատվածներում¹:

Գյուլիստանի պայմանագրից հետո Պարսկաստանը շարունակաբար հակառական տրամադրություններ էր իրահրում Վյուրկովկասի մահմեդականների շրջանում: Պարսից թագաժառանգ Արաս-Միրզան սպասում էր մի իրադարձության, որը ներսից կցնցեր Ռուսաստանը՝ խոցելի դարձնելով թշնամիների համար, այսինքն՝ սպասում էր ներքաղաքական պայքարի սրմանը Ռուսաստանում: Եվ ահա, 1825 թ. դեկտեմբերի 14-ին ռուսական ազնվականության մի մասն ապստամբեց Նիկոլայ 1-ին (1825-1855 թթ.) ցարի դեմ (Դեկաբրիստների ապստամբությունը)²: Սա գերազանց առիթ էր Պարսկաստանի համար՝ հակահարված տալու Ռուսաստանին:

Շուտով, սակայն, նորընծա ցարին հաջողվեց մնշել ապստամբությունը: 1826 թ. հուլիսի 13-ին ապստամբության դեկավարներից 5-ը կախաղան բարձրացվեցին, ավելի քան 3 000 մարդ աքսորի Ենթարկվեց, որից 2 000-ը՝ Վյուրկովկաս: Արաս-Միրզան կարծում էր, որ պահը դեռևս չի անցել, և հարվածը պետք է արագացնել:

1826 թ. հուլիսի 16-ին, առանց պատերազմ հայտարարելու, Արաս-Միրզայի գլխավորած պարսկական 60 000-ոց բանակն անցավ Արաքս գետը և ներխուժեց Արցախ: Առանձին ջոկատներ շարժվեցին դեպի Բաքու, Լենքորան, Նուշի, Ղուբա, իսկ Երևանի խանի գորքերը հարձակվեցին Շիրակի և Փամբակի ուղղություններով³:

Արցախի ուղղությամբ շարժվող պարսկական 60 000-ոց բանակը հուլիսի 26-ին պաշարեց Շուշիի բերդը: Տեղի 1 700 հոգանոց ռուսական կայազորը և շրջակայի 22 հայկական գյուղերից բերդում ապաստանած շուրջ 1 500 հայեր դիմեցին ինքնապաշտպանության:

¹ Տե՛ս **Մելքոնյան Ա.**, Արևմտահայ տեղաշարժերը և ռուսական քաղաքականությունը 19-րդ դարի առաջին քառորդին, «Հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության հարցեր (Այսուհետեւ ժողովածու)», Երևան, 1998, էջ 53-55:

² Տե՛ս **Օրլով Ա. Ս., Գеоргиев Բ. Ա., Գеоргиева Ն. Գ., Сивохина Т. Ա.**, История России, Москва, 2008, էջ 339-340:

³ Ուազմական գործողությունների մասին առավել մանրամասն տե՛ս **Григорян Յ.**, Присоединение Восточной Армении к России (в начале XIX века), Москва, 1959: **Բարխուդարյան Վ.**, **Ռուկանյան Վ.**, Հայ-ռուսական պատմական կապերը և Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, Երևան, 1978: «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 5:

Միևնույն ժամանակ 25 000-ոց պարսկական հեծելազորը ուղղություն վերցրեց դեպի Դաղստան: Այսրկովկասյան խաները և մահմեդական բնակչության մեջ մասն անցան պարսիկների կողմը:

Շուշիում Աբաս-Միրզայի գորբերն առաջին շարքում կանգնեցրին գերի հայերին: Հայերն իրենց ունեցած բուսական և կենդանական ծագման սլսնամթերքը տրամադրում էին բերդի կայազորին: Շուշեցիներից իրենց գործունեությամբ աչքի ընկան Սաֆար և Ռոստոմ Թարխանյանները, բարութչի Պողոսը և այլք:

Տեսնելով, որ Շուշիի պաշարումը շատ է ճգճգվում, Աբաս-Միրզան 12 000-ոց բանակ ուղարկեց Ելիզավետպոլ (Գանձակ): Շատ կարծ ժամանակահատվածում պարսիկները տիրեցին Ելիզավետպոլ, Շամախի, Նուխի քաղաքներին, Թալիշի, Շաքիի, Շիրվանի, Շիրակի, Փամբակի շրջանների մեջ մասին: Սակայն Շուշին անառիկ մնաց մինչև սեպտեմբերի 10-ը, երբ պարսկական բանակը ստիպված եղավ թողնել բերդի մատուցները: Շուշիի ինքնապաշտպանության շնորհիվ ձախողվեց Աբաս-Միրզայի՝ Թիֆլիսի վրա արշավելու ծրագիրը:

Շիշատակության Է արժանի նաև Շիրակի Խի-Դարաբիլսա (Ազատան) գյուղի բնակիչների և ոուս սահմանապահների համատեղ պաշտպանությունը Երևանի խանի գորբերի հարձակումից: Լռու-Փամբակում և Շիրակում գործում էր Մարտիրոս Վերիյանի ջոկատը: Ղազախ-Շամշադինում (Տավուշ) հերոսաբար մարտնչում էր Գրիգոր Վարդապետ Մանուչարյանի 500 հոգանոց հեծյալ ջոկատը:

Այսպիսով, հայ բնակչության և ոուս սահմանապահների ինքնապաշտպանության արդյունքում Ռուսական կայսրությունը հնարավորություն ստացավ՝ վերադասավորելու իր ուժերը և անցնելու հակահարձակման:

1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի 2-րդ փուլը. ռուսական գորբերի հաջողությունները: 1826 թ. օգոստոսի վերջին Ռուսաստանի Կովկասյան հատուկ կորպուսը համարվեց Ռուսաստանից ուղարկված թարմ ուժերով, որոնց թվում էին ավելի քան 2000 դեկաբրիսներ (այդ թվում՝ 70 սպաներ): Կովկասյան կորպուսի հրամանատարն էր գեներալ Ալեքսեյ Երմոլովը: Նրա օգնականն էր 1812 թ. ռուսների Հայրենական պատերազմում աչքի ընկած հայագ-

գի նշանավոր գեներալ Վալերիան Մադաթովը (Ռուսում Գրիգորի Մադաթյան), որը ծնունդով Վրցախից էր: Ռուսական բանակն անցավ լայնամասշտար հակահարձակման:

1826 թ. սեպտեմբերի 3-ին Շամբորի ճակատամարտում Մադաթովը 2 000-ոց զորաջոկատով պարտության մատնեց պարսկական 10 000-ոց զորամասին և վերագրավեց Ելիզավետպոլը (Գանձակ): Սա ռուսական զորքերի առաջին խոշոր հաջողությունն էր այս պատերազմում: 1826 թ. սեպտեմբերի 13-ին ռուսական 8 000-ոց զորքը՝ գեներալ Իվան Պասկվիչի գլխավորությամբ, պարտության մատնեց Արա-Միրզայի 35 000-ոց բանակին: Հոկտեմբերին պարսից զորքերն ամբողջությամբ դուրս են մղվել Վրցախից, Շիրակից, Փամբակից և Գյուլխստանի պայմանագրով Ռուսաստանին անցած մնացյալ տարածքներից: Հենց այս իրադարձություններով նոր փուլ սկսվեց ռուս-պարսկական այս պատերազմում, որի ելքը ներևս որոշված չէր:

Զմռանը զորքերին հանգիստ տալով՝ 1827 թ. գարնանը ռուսական զորքերը՝ Կովկասյան կորպուսի նորանշանակ հրամանատար գեներալ Ի. Պասկվիչի ղեկավարությամբ, հանձն առան Երևանի բերդի գրավման բարդ գործը: Փաստորեն, սա լինելու էր Երևանի բերդի գրավման 3-րդ փորձը: Առաջին 2 փորձերը կատարվել են 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ընթացքում: Նախ 1804 թ. ավելի քան 70-օրյա պաշարումից հետո ռուսներն ստիպված են եղել լքել բերդի մատուցները: Նույնպիսի ելք էր ունեցել 1808 թ. աշնանը բերդի շուրջ երկամսյա պաշարումը:

Դայ շատ գործիչներ հակված են աջակցելու ռուսներին: Ամենամեծ օգնությունը եղավ կամավորական ջոկատների կազմավորումը: Այս գործը նախաձեռնողներից են Վիրահայոց թեմի հոգևոր առաջնորդ Ներսէս արքեպիսկոպոս Վշտարակեցին, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ, բանաստեղծ Յարություն Ալամդարյանը և այլք:

1827 թ. գարնանը Թիֆլիսում կազմավորվում է հայկական առաջին կամավորական գումարտակը (117 հոգի), որը, շտաբս-կապիտան Սմբատյանի (Սումբատով) գլխավորությամբ, ուղարկվում է Ս. Էջմիածին: Հունիսին կազմավորվեց Երկրորդ գումարտակը (100 հոգի), իսկ օգոստոսին՝ Երրորդը (67 հոգի): Կամավորական հեծյալ մի

գունդ էլ ստեղծեցին Արցախի հայերը: Երևանի ուղղությամբ գրոհելիս կամավորական գումարտակներում մարտնչող հայերի թվաքանակն անցնում էր հազարից:

Դայ կամավորական գումարտակներն առաջնորդվում էին 34 հոդվածից բաղկացած և գեներալ ի. Պասկաչի կողմից 1827 թ. վավերացված «Առաջադրություն» անունը կրող կանոնադրությամբ: Ըստ «Առաջադրության»՝ կամավորական գումարտակների շարքերում կարող էին ընդգրկվել 18-30 տարեկան տղամարդիկ: Ծառայության ընթացքում Նրանց ընտանիքները «Առաջադրության» 3-րդ հոդվածով ազատվում էին հարկերից և պարհակներից: Զոկատներն ունեին իրենց զինանշանը, համազգեստը, առևվազն կապիտանի աստիճան ունեցող ազգությամբ հայ հրամանատար: Չենքը, հագուստը և սննդամիջերքը ստանում էին ռուսական պետությունից: Դրամանները և ռազմական առաջադրանքները տրվում էին հայերեւ: Ռազմական գործողություններում աչքի ընկածները պարզեցվում էին՝ ստանալով սպայական աստիճան:

Վերադասավորելով ուժերը՝ 1827 թ. գարնանը ռուսներն անցնում են վճռական քայլերի: Նրանք նպատակադրվել էին գրավել Երևանի և Նախիջևանի խանությունները: Սրանից վախենալով՝ Երևանի խանը բռնի կերպով տեղահան արեց մի քանի հազար հայերի՝ քշելով Նրանց Պարսկաստանի ներքին նահանգները: Նա նաև ամրացրեց Երևանի և Սարդարապատի բերդերը, հավաքեց մեծ թվով գենք, զինամթերք և պարենամթերք:

1827 թ. ապրիլի 2-ին Կովկասյան կորպուսի մի զորամաս հայ կամավորների ուղեկցությամբ ներխուժում է Երևանի խանություն. վիճակը նետված էր: Սկսվում է ռուսական զորքերի Երևանյան 3-րդ արշավանքը: Ապրիլի սկզբին ռուսները գրավում են Էջմիածինը, իսկ ապրիլի վերջին՝ պաշարում Երևանի բերդը: Մայիսին ռուսական արդեն գլխավոր ուժերը (8 600 զինվոր)՝ գեներալ ի. Պասկաչի հրամանատարությամբ, մտնում են Երևանի խանություն և հունիսի 8-ին հասնում Ս. Էջմիածին: Այնուհետև ի. Պասկաչը Երևանի մատուցերում է թողնում գեներալ-լեյտենանտ Աֆանասի Կրասովսկու դիվիզիան և շարժվում Նախիջևանի ուղղությամբ: Գրավելով Նախիջևանը և

Աքբասաբադ բերդը՝ ռուսները գրադեցնում են Նախիջևանի խանության ողջ տարածքը: Պարսկական կողմի առաջարկով բանակցություններ են սկսվում, սակայն շուտով պարսիկները նոր հարձակման են անցնում: Աքբաս-Միրզան 30 000-ոց զորքով պաշարում է Ս. Էջմիածինը, սակայն օգոստոսի 17-ին Օշականի ճակատամարտում պարտություն է կրում Ա. Կրասովսկու 3 000-ոց (այդ թվում՝ 100 հայ կամավորներ) զորաջոկատից:

Եթորյա մարտերից հետո՝ սեպտեմբերի 19-ին, ռուսները գրավում են Սարդարապատի բերդը և 1827 թ. սեպտեմբերի 24-ին պաշարում Երևանի բերդն ու հաջորդ օրվա վաղ առավոտից գնդակոծում այլ: Յասան խանը նախապես շրջակա գյուղերի ավելի քան 10 000 հայերի քեզ էր բերդը, որպեսզի նրանք չփորձեին օգնել ռուսական բանակին:

Ի դեպ, Երևանի բերդը կառուցված էր Յրազդան գետի ժայռոտ ափին: Այն 3 կողմից պաշտպանված էր երկար պարիսպներով, իսկ չորրորդ կողմում Յրազդանի ծորն էր: Պարսպի բարձրությունը՝ 10,5-12 մետր էր, երկարությունը՝ 4,5 կիլոմետր: Բերդն ուներ շուրջ 6 000-ոց կայազոր և 100 հրանոր:

Սեպտեմբերի 30-ի լուս հոկտեմբերի 1-ի գիշերը ռուսական 40 հրանոր ռմբակոծում էին բերդը: 1827 թ. հոկտեմբերի 1-ի առավոտյան ռուսական զորքերը և հայ կամավորները մտան Երևանի բերդը: Ռուսների ձեռքն ընկան 3 000 զինվորներ, Յասան խանը, 100 թնդանոթ, մեծ քանակությամբ հացահատիկ: Բերդի գրավման համար մղված մարտերում ռուսները կորցրին 52, իսկ պարսիկները՝ շուրջ 3 000 զինվոր: Երևանի գրավման համար ռուսներից և հայերից շատերը պարզեցին «Երևանի բերդի գրավումը» մեղալով:

Երևանի բերդի գրավումն իր գեղարվեստական արտացոլումն է գտել Խաչատուր Աբրովյանի «Վերք Յայաստանի, ողբ հայրենասերի» պատմավեպում: Այնտեղ հստակորեն նկարագրվում է Արևելյան Յայաստանի մռայլ դրությունը 18-րդ դ. վերջին և 19-րդ դ. սկզբին: Յայ գյուղացիների և նրանց ավագանու նկարագրությունն արդեն բավական է՝ հասկանալու, թե որքան էր նիրհել եթևիկական հոգեբանությունը:

թյունը, որև այլևս չեր պարունակում հավատ սեփական հավաքական ուժի նկատմամբ:

1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի պարտը.

Թուրքմենչայի պայմանագիրը: Երևանի բերդի գրավումը 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմում ռուսական զորքերի ամենամեծ հաջողությունն էր:

Երևանի գրավումից հետո ռուսները լավ էին գիտակցում, որ պարսիկները խուճապի են մատնվել, և ձգտում էին շարունակել ռազմական գործողությունները. մասնավանդ այն պարագայում, որ պարսիկները հաշտություն չեն խնդրում՝ մտադրություն ունենալով վերադարձնելու կորցրածը:

1827 թ. հոկտեմբերի 13-ին ռուսները գրավեցին Թավրիզը, և պարսիկները զինադադար խնդրեցին: 1827 թ. նոյեմբերին սկսվեցին և մինչև հաջորդ տարվա հունվարի սկիզբը շարունակվեցին բանակցությունները, որոնք որևէ դրական արդյունք չտվեցին: Պարսիկներն այդ ընթացքում համալրում էին իրենց բանակը, ուստի ռուսները դադարեցին բանակցությունները և շուրջ մեկ ամսվա ընթացքում գրավեցին Ալրապատականի մեծ մասը՝ Մարաղան, Ուրմիան, Խոյը, Սալմաստը, Արդարիլը, Միանեն և այլ տարածքներ: Առջևում թերիանն էր, ուստի պարսիկները հաշտություն խնդրեցին:

1828 թ. փետրվարի 10-ին Թավրիզ-թերան ճանապարհին գտնվող Թուրքմենչայ (Թուրքմանչայ) գյուղում Ի. Պասկաչյը և Վրաս-Միրզան հաշտության պայմանագիր ստորագրեցին: Պարսկաստանը պարտավորվում էր 20 մլն ռուբլի ռազմատուգանք վճարել (6-րդ հոդված), Ռուսաստանին զիշել Երևանի և Նախիջևանի խանություններն ու Օրդուբադի գավառը (3-5-րդ հոդվածներ): Վերահաստատվում էր նաև Գյուղիստանի պայմանագիրը, որով Ռուսաստանին էին անցել Այրեկովկասի հյուսիսային և արևելյան շրջանները: Այսուհետ Կասպից ծովում ռազմական նավատորմ ունենալու իրավունք ուներ միայն Ռուսական կայսրությունը (8-րդ հոդված)¹:

¹ Տես «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923 թթ.)», խմբ.՝ Զ. Կիրակոսյանի, Երևան, 1972, էջ 65-72:

Թուրքմենչայի պայմանագրի Նշանակությունը հայերի համար. Ռուսական կայսրության ժողովրդագրական քաղաքականությունը և հայերը: Ժամանակակից ընթերցողի համար հարց է առաջանում՝ ինչո՞ւ է հայագիտական գրականության մեջ այսպահ քննարկվում Վրևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միանալու փաստը, չե՞ որ տերությունները միմյանց եին հողոտում, և նրանց քաղաքական մտահոգության առարկան ամենակին էլ հայերի ճակատագիրը չեր:

Ռուսաստանը, լինելով գերտերություն, Հայաստանին դիտում էր որպես գաղութ՝ այն օգտագործելով որպես հումքային բազա: Հայերն ինքնավարություն չստացան, և Ռուսաստանին ամենակին էլ չեին հետաքրքրում հայերի ազգային շահերը, սակայն ժամանակի հայ հասարակական-քաղաքական գործիչները կարծում էին, որ Ռուսաստանին միանալը եղած տարբերակներից լավագույնն էր: Նախ Ռուսաստանի տնտեսությունը ավելի զարգացած էր, քան Պարսկաստանինը, թեպետ Ռուսաստանի տնտեսության մեջ նույնպես բավականին հետամասց դրսւորումներ կային, օրինակ՝ ճորտատիրության գոյությունը: Հարկ է նշել, որ հայերն ստանում էին կյանքի և գույքի ապահովություն, բացի այդ՝ Ռուսաստանը քրիստոնեական երկիր էր, ուստի այստեղ, մեծ հաշվով, բացակայում էին կրոնական հալածանքները:

Այնուամենայնիվ, կա մի փաստ ևս՝ պարսկահայերի վերաբնակեցումը, որն ունեցավ ազգավերահավաքման կարևոր նշանակություն: Թուրքմենչայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածով Պարսկաստանի հպատակներն իրավունք էին ստանում՝ արտոնյալ պայմաններով վերաբնակվելու Ռուսական կայսրությանն անցած տարածքներում¹: Սկզբիցևեթ պարզ էր, որ խոսքը նախնառաջ վերաբերում է հայերին, քանզի դեռևս 1827 թ. Երևանի գրավումից հետո ռուսական հրամանատարությունը և Ներսես Աշտարակեցին կոչերով էին հանդիս գալիս, որպեսզի Աստրավականի² հայությունը վերաբնակվի Ռուսական կայսրությանն անցած հայկական տարածքներում:

¹ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության...», էջ 71-72:

² Պարսկահայերի վերաբնակեցմանը նվիրված աշխատանքներում շատ հաճախ օգտագործվում է «գաղթ» հասկացությունը, ինչը տեղին չէ, քանի որ «Աստրավական» տերմինը միայն մասնակիորեն է նույնանում բուն Աստրավականի հետ, մինչդեռ իր մեջ էր ներառում նաև Մեծ Հայքի Պարսկահայք աշխարհը, Վասպուրականի արևելյան փոքր մասը և Փայ-

Վերաբնակեցման կազմակերպման նախաձեռնությունը պատկանում է մի շարք ռուս և հայ գործիչների, հատկապես՝ Ներսես Աշտարակեցուն, իսկ բուն կազմակերպչական աշխատանքներում իրենց մեծ ներդրումն են ունեցել Մովսես Կրղությանը, Լազար Լազարև (Եղիազար Յովակիսի Լազարյան) և Ալեքսանդր Գրիբոյեդովը՝ որպես ռուսաստանյան պաշտոնյա-կատարողներ:

Վերաբնակեցումն սկսվեց 1828 թ. մարտին. Թավրիզի հայերի մի խումբ առաջինը վերաբնակվեց Արևելյան Հայաստան: Մեկ ամիս անց գեներալ Ի. Պատսկահիչ՝ ռուսական գլխավոր շտաբի պետ գեներալ Դիբիչին ուղղված մի գեկուցագրում ասվում է, որ արդեն 279 ընտանիք հաստատվել է Արցախում և 948 ընտանիք է՝ Երևանի մարզում (Հայկական մարզում - Մ. Ա.): Նույն գեկուցագրում նա հայտնում է, թե գլուխապետ Լ. Լազարևի վստահեցմամբ վերաբնակիչների ընդհանուր թիվը կարող է հետագայում անցնել 5 000-ից¹: Այս տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ ռուսական իշխանությունները գործընթացի սկզբում հստակ պատկերացում չեն ունեցել վերաբնակեցման ընդհանուր ծավալների մասին, ինչը նշանակում է, որ Նրանք չեն կարող նախապես ստեղծել բոլոր վերաբնակիչների համար անհրաժեշտ պայմաններ՝ հոգալու նրանց բնակարանային, աշխատանքային և պարենային կարիքները: Այս մասին է վկայում վերաբնակեցման հետագա ընթացքում ռուսական իրամանատարության միջև նամակագրական կապը, քանի որ պարբերաբար հաղորդվում էր վերը նշված ինդիրների առնչությամբ առաջ եկած անկանխատեսելի դժվարությունների մասին²: Դեպքերի ականատես դեկաբրիսատ սպաներից մեկը նույնիսկ վերաբնակեցման ավարտից հետո իր ընկերներից մեկին գրել էր, թե հայերի վերաբնակեցման համար նախապես ոչինչ չեր պատրաստվել, մասնավորապես՝ հայերը սննդի ու կեցավայրի լուրջ

տակարանի մի մասը: Փաստորեն, հայ ընակցությունը, ըստ Էնթրյան, վերաբնակվում էր իր հայրենիքի մի մասից մյուս մասը, ինչը պայմանավորված էր տարբեր տերությունների միջև Հայոց հայրենիքի քաղաքական մասնատվածությամբ:

¹ Գրիգորյան Յ., ս. 159.

² Փաստաթղթերում առկա կոնկրետ օրինակների առնչությամբ տե՛ս Դարբինյան Ա., Պարսկահայերի գաղթը և նրանց ընակեցումը (1828-1829 թթ.), «ԼՐԳ», 1973, թ. 8, էջ 17-20:

ինսդիր ունեին, դրամական օգնությունը չնշին (ըստ L. Լազարյանի նամակի՝ 10-25 ռուբլի – Մ. Մ.) էր, այն Էլ՝ միայն մի մասին էր հասել¹:

Ըսդհանուր առմամբ 1828-1832 թթ. Արևելյան Հայաստանում հաստատվեց Ատրպատականի և Պարսկաստանի կազմում գտնվող հայկական տարածքների 60 000 - 65 000² հայերից ավելի քան 43 000-ը: Սա կազմում էր Պարսկաստանի հայ քնակչության շուրջ մեկ երրորդ մասը³: Ի. Շոպենը նշում է, թե Ատրպատականում երկու անգամ ավելի շատ հայեր եին մնացել⁴, սակայն հավանաբար նրա տվյալները վերաբերել են հենց ողջ Պարսկաստանին, քանի որ 19-րդ դ. կեսին իրանահայության թիվը 30-35 հազար էր⁵:

2. Գրիգորյանի, Մ. Դարբինյանի, Ռ. Մելիք-Սարկիսյանի և Յ. Սարգսյանի համապատասխան ուսումնասիրություններում հանգամանալիորեն ներկայացված են տարբեր հեղինակների կողմից առաջ բաշված տվյալները պարսկահայ վերաբնակիչների թվաքանակի մասին: Ձեռքի տակ ունենալով վերաբնակիչների թվի վերաբերյալ տարբեր տվյալներ՝ փորձել ենք կատարել հաշվարկ և դուրս բերել հնարավորինս ստույգ թվաքանակը: Այսպես, Թավրիզի, Մակուի, Խոյի, Սալմաստի, Ուրմիո, Արդարիլի, Մարաղայի և այլ շրջաններից Արևելյան Հայաստան վերաբնակեցվեց 8 249 հայ ընտանիք (ավելի քան 43 000 մարդ):

1. 4 559 ընտանիք (23 568 մարդ) հաստատվեց Երևանի նախկին խանության տարածքում (այդ թվում՝ 366 ընտանիք (1 715 մարդ) Երևան քաղաքում),

2. 2 620 ընտանիք (13 160 մարդ)⁶ Նախիջևանի նախկին խանության տարածքում և Օրդուբադի օկրուգում (այդ թվում՝ 265 ընտանիք (1 110 մարդ) Նախիջևան քաղաքում, 214 ընտանիք (1 158 մարդ) Օրդուբադի օկրուգում, 36 ընտանիք (182 մարդ) Օրդուբադ քաղաքում),

¹Տե՛ս Դարբինյան Մ., էջ 20:

²«Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 5, էջ 175: Տե՛ս նաև Մելիք-Սարկիսյան Բ., Переселение армян из Персии в Восточную Армению в 1828-1829 годах, «ԲԵՅ», 1979, թ. 2, էջ 42-55:

³ Սարկիսյան Բ., Население Восточной Армении в XIX – начале XX в., Ереван, 2002, с. 60.

⁴ Ռոպեն Ա., ս. 539.

⁵ «Հայ սիյուռն» հանրագիտարան, Երևան, 2003, էջ 238:

3. ավելի քան 700 ընտանիք (շուրջ 4 000 մարդ՝)՝ Արցախում (Արցախում հաստատվածների մեջ մասը Մարաղայի շրջանից էին),

4. շուրջ 370 ընտանիք (ավելի քան 2 000 մարդ՝)՝ Չանգեգուրում, Թիֆլիսում և այլուր:

Վերաբնակված հայ ընտանիքների 8 249 ընդհանուր թիվն ուսումնասիրողների զգայի մասի կողմից ընդունելի է համարվում, քանի որ այն տեղ է գտնել գնդապետ Լ. Լազարևի ամփոփիչ հաշվետվության մեջ: Անշուշտ, մեզ են հասել տարբեր, հաճախ միմյանց հակասող տվյալներ վերաբնակիչների թվի վերաբերյալ: Մի կողմ դնելով խիստ չափազանցրած տվյալները՝ առկա տվյալներում մեր ոչադրությունն է հրավիրում այն հանգամանքը, որ Կտրպատականի թեմում հոգևոր (և միաժամանակ թեմական) ծառայության մեջ գտնվող հոգևորականների ներկայացրած տվյալները մի փոքր ավելին են, քան Լ. Լազարևի հաշվետվության մեջ տեղ գտած թիվը: Մասնավորապես, Կտրպատականի հայոց թեմի առաջնորդ Բարսեղ Եպիսկոպոսը ներկայացնում է 11 000, իսկ Ս. Եշմիածնի Նվիրակներ Ստեփան Եպիսկոպոսը և Նիկողայոս Վարդապետը՝ 10 000 ընտանիք թիվը¹: Ի գիտություն ընդունելով հնարավոր անճշտությունները՝ միաժամանակ պետք է փաստենք, որ Նշված հոգևորականներն ամենայն հավանականությամբ արձանագրել են յուրաքանչյուր ծխի (ընտանիքի)՝ իր բնակավայրից շարժը՝ համաձայն Եկեղեցական համայնքի ծխական կառուցի օրինաչափությունների: Նման պարագայում բախվում ենք այն խնդրին, որ վերաբնակիչների մի մասը վերաբնակման ընթացքում կամ էլ դրանից հետո մշտական բնակություն չի հաստատել Արևելյան Հայաստանում, իսկ մյուս մասն էլ այդ ընթացքում մահացել է սովոր, հիվանդություններից, անսովոր կլիմայից, գաղթի ճանապարհի դժվարություններից:

Պարսկահայերի վերաբնակեցմանը գումարվեց 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական հերթական պատերազմից հետո շուրջ 74 000 հայե-

¹Տե՛ս Դարրինյան Մ., էջ 17:

ոի վերաբնակեցումը Արևմտյան Հայաստանից¹: Նրանցից ավելի քան 35 000-ը հաստատվեց Ներկայիս ՀՀ տարածքում, ընդ որում՝ միայն շուրջ 21 666-ը² մշտական բնակություն հաստատեց հենց Հայկական մարզի տարածքում, իսկ մնացածը՝ Զավախքում, Շիրակում, մասամբ՝ Լոռիում և այլուր:

Այսպիսով, Արևելյան Հայաստանի բնակչության էթնիկական կազմի մեջ տեղի են ունենում նկատելի տեղաշարժեր: Եթե 1827 թ. սկզբին հայերի թվաքանակը Երևանի և Նախիջևանի խանություններում ու Օրդուքաղի օկրուգում էր 25 150 մարդ, այսինքն՝ բնակչության 23,52 %-ը (մահմեդականներ՝ մոտ 76 %), ապա արդեն տարեվերջին այն շուրջ 32 000 էր: Եթե Թուրքմենչայի պայմանագրի նախօրյակին վերոնշյալ երկու խանությունների տարածքում հայերը կազմում էին բնակչության 33,8 %-ը (մահմեդականներ՝ 65,7 %-ը, այլ ազգեր՝ 0,5 %), ապա 1831 թ. հայերն արդեն բնակչության կեսից ավելին (50,9 %) էին կազմում (82 380 մարդ), իսկ մահմեդականներ՝ 48,6 %-ը: Եվս 8 տարի անց հայերի թվաքանակը հասավ 141 680-ի, այսինքն՝ բնակչության 58,8%-ը (մահմեդականներ՝ 40,9 %, այլ ազգեր՝ 0,3 %):

Վերաբնակեցման հիմնական ալիքը տեղ գտավ 1828-1829 թթ., սակայն շարունակվեց նաև 1830 թ., առանձին խմբերով՝ նաև մինչև 1832 թ.³:

Ինչպես գիտենք, ՀՀ 2001 թ. մարդահամարի տվյալներով ՀՀ բնակչության 97,89 %-ը հայեր են, մահմեդականների թվաքանակը աննշան է, իսկ մնացած ազգերը կազմում են բնակչության շուրջ 2,1 %-ը: ՀՀ բնակչության էթնիկական պատկերի նման հիմքերը շուրջ երկդարյա ընդմիջումից հետո վերահստատվել են հենց 1828-1830 թթ. Վերաբնակեցման ժամանակ: Ճիշտ է, Ռուսաստանն սկզբից հայերի՝ ազգահավաքման գործընթաց կազմակերպելու մտադրություն չի ունեցել, սակայն, ի վերջո, մասնակիորեն իրագործել է այդ քաղա-

¹ Մելքոնյան Ա., Երգում. Երգումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 1994, էջ 142-144:

² Հակոբյան Թ., էջ 417:

³ Սարգսյան Գ., ս. 60.

քականությունը: Միևնույն ժամանակ մեզ հայտնի է, որ դա արվել է Արաքսի հովիտը «հուսալի տարրով բնակեցնելու» քաղաքականության շրջանակներում, քանի սկզբում նրանք մտադիր էին Արաքսի հովիտը բնակեցնել ուկրաինական 80 000 կազակներով, բայց նման քայլին չդիմեցին՝ հաշվի առնելով ծախսերը և, իհարկե, հայերի ցուցաբերած որոշակի դիրքորոշումը ոուս-պարսկական և ոուս-թուրքական պատերազմների ընթացքում:

Հաշվի առնելով այն փաստը, որ 19-րդ դ. սկզբին Արևելյան Յայաստանում ստեղծվել էին բոլոր անհրաժեշտ պայմանները՝ հայ ազգի հետքն այստեղից վերացնելու համար, ուստի պարսկահայության և արևմտահայության վերաբնակեցումը փրկեց արևելյահայերին ֆիզիկական բնացնչումից: Սակայն պետք է չմեղանչենք պատմության առջև և միևնույն ժամանակ փաստենք, որ վերաբնակեցումն ունեցավ նաև իր բացասական հետևանքները: Արևելյան Յայաստան գաղթած շուրջ մեկ տասնյակ հազար հայեր հետագայում վերադարձան իրենց նախկին բնակավայրերը կամ հեռացան կայսրության այլ վարչամիավորներ՝ ելելով ստեղծված բնակարանային, պարենային և աշխատանքային խնդիրներից, ինչպես նաև ենթարկվելով Ռուսական կայսրության սահմաններում գործող մահմեդական կալվածատերերի և վաճկատուն ցեղերի ճնշումներին: Նոյն խնդիրը Վրցախում հաստատված հայերի մի մասի (ավելի քան 1 000 մարդ)¹ մահվան պատճառը դարձավ: Ամենաբացասական հետևանքը դարձավ պատմական հայկական տարածքների հայաթափումը՝ չը՝ որ տեղի ունեցող վերաբնակեցման գործընթացը, ճիշտ է, ի շահ Յայաստանի մի հատվածի եր, սակայն կատարվում էր ի հաշիվ Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող հայկական տարածքների և Արևմտյան Յայաստանի հայկական բնակավայրերի:

Այսուհանդերձ, ակնհայտ է, որ շատ կարճ ժամանակահատվածում ընդհանուր գծերով վերականգնվել է Արևելյան Յայաստանի Եթ-Նոկրոնական կազմը, ինչը Արարատյան դաշտը վերստին դարձրեց ազգահավաքման կարևոր օջախ հայերի համար:

¹ Դարբինյան Մ., էջ 18:

Հայ հոգևորականության գործունեության նշանակությունը Արևելյան Հայաստանի բնակչության էթնիկական նախկին կազմի վերականգնման գործում: Հայ հոգևորականները, ինչպես արդեն Նշել ենք, մասնակցում են թե՛ կամավորական ջոկատների կազմակերպմանը, թե՛ ռազմական գործողություններին և թե՛ բանակի պարենավորմանը: 1826-1830 թթ. գործունեություն ծավալած հայ հոգևորականների շարքում կարելի է առանձնացնել հատկապես Գրիգոր Վարդապետ Մանուչարյանին և Հարություն Ալամդարյանին: Ինչպես արդեն Նշել ենք, Գրիգոր Վարդապետ Մանուչարյանը ստեղծել էր 500 հոգանոց հեծյալ ջոկատ, որը գործում էր Ղազախ-Ճամշադինում (Տավուշ): Հանկարծակի հարձակումներով և համար մարտերով Հայր սուրբը Տավուշում գերությունից ազատել է 300 հայ ընտանիքների, այսուհետև պաշարված Հաղպատի վանքից դուրս է բերել և Թիֆլիս տեղափոխել Ալեքսայն Հայոց Եփրեմ Ա Զորագեղի (Կթղ. 1809-1830 թթ.) Կաթողիկոսին:

Հարություն Ալամդարյանը այդ տարիներին Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի տեսուչն էր: Նա կամավորական ջոկատների ստեղծման նախաձեռնողներից մեկն էր: Յ. Ալամդարյանը գործել է տվյալ ժամանակաշրջանի հայազգի ամենանշանավոր գործի՝ Ներսես Աշտարակեցու հետ համաձայնեցված: Վերջինս 1814-1828 թթ. Վիրահայոց հոգևոր թեմի առաջնորդն էր: Նա էր արևելահայության շունչն ու ոգին, և հենց նա էր գլխավորում Թիֆլիսում հայկական կամավորական գումարտակների ստեղծման գործընթացը: Այս մարդկանց նպատակը եղել է ոչ թե ռուսական գեների հաջողությունը, այլ Վերջինս նրանց համար ծառայել է՝ որպես սոսկ միջոց՝ գերնպատակին, այսինքն՝ արևելահայոց դրության բարելավմանը հասնելու համար: Այս տեսանկյունից հարկ է խոսել Ներսես Աշտարակեցու կատարած ամենակարևոր գործերից մեկի մասին. պարսկահայերի վերաբնակեցման կազմակերպման մտահղացումը պատկանել է հենց Ներսես Աշտարակեցուն: Նա նամակագրական կապով և անձնական հանդիպումներով փորձել է ապացուցել Վերաբնակեցման կարևորությունը, և դա նրան հաջողվել է: Ներսես Աշտարակեցին պատերազմի ընթացքում մշտական նամակագրական կապ է պահպանել Ռուսական կայսրության

հայության ազդեցիկ շրջանակների հետ: Ինչպես ցույց են տալիս պահպանված փաստաթղթերը, Ներսէս Աշտարակեցին 1827 թ. դեկտեմբերի 28-ին Երևանի բերդից հորդորական կոչ է հղել Աստրապատականի հայությանը՝ շտապ ժողովվելու Արարատյան աշխարհում (այսինքն՝ Երևանի խանությունում), Նախիջևանում կամ Ղարաբաղում՝ համեմատելով հայերի առկա դրությունը իրեաների բարելոնյան գերության հետ, որից հարկավոր էր արագ ազատվել¹:

1828 թ. փետրվարի 25-ին Ներսէս Աշտարակեցին Երևանից իր հերթական կոչն է հղել Աստրապատականի հայերին՝ անցնելու Արաքս գետի ձախակինյակը²: Նմանատիպ բովանդակությամբ հատուկ կոչ նա առաքեց Մակուհ և շրջակա գյուղերի հայերին³: Հետաքրքրական է, որ Սրբազնի կոչերում նկատվում է նրա բնական զգացումն առ այն, թե Աստրապատականի հայությունը պետք է վերադառնա մի տարածք, որտեղից քշվել է որոշակի ժամանակ առաջ: Փաստորեն, պարսից շահ Աբաս 1-ինի կազմակերպած բռնագաղթի տպավորությունները դեռևս արմատացած էին հայ հոգևոր վերնախավի շրջանում, ուստի գիտակցվում էր նաև բռնագաղթյաների սերունդների՝ հայերի հորիզոն վերադարձնելու անհրաժեշտությունը:

Նշված փաստաթղթերը ցույց են տալիս նաև, որ հայերի վերաբնակեցման ուղղությամբ ակտիվորեն աշխատել են մեծ թվով հոգևորականներ՝ Ստեփանոս Եպիսկոպոս Ենոքյանը Թավրիզում, Բարսեղ Եպիսկոպոսը և Նիկողայոս Վարդապետը՝ ողջ Աստրապատականում, Սարգիս Վարդապետը՝ Մակուհ գավառում, և ուրիշներ⁴:

Ներսէս Աշտարակեցու շանքերն իր «Պաշտպան Յայրենյաց» պատվանունի համատեքստում նկատվում էին նաև Երևանում գործելու մի քանի ամիսների ընթացքում: Այսպէս, 1827 թ. հոկտեմբերի 6-ին Ներսէս Աշտարակեցին նշանակվեց Երևանի ժամանակավոր վարչության անդամ: Այս պաշտոնավարման ընթացքում նա փորձեց կազմակերպել հայկական ջոկատներ (ավելի քան 1 000 հոգի), որոնք

¹ Տե՛ս **Խաչատրյան Մ.**, «Պարսկահայերի ներգաղթի կազմակերպումը ըստ ժամանակի փաստաթղթերի», «ԼՐԳ», 1978, թ. 10, էջ 96-99:

² Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 100-102:

³ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 102-103:

⁴ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 96-110:

պետք է պահակային ծառայություն իրականացնեին Երևանի շրջանում: Նա ջանում էր նաև մշակել Երկրի տնտեսության վերականգնման ծրագիր, սակայն 1828 թ. մարտին հեռացվեց Երևանից: Հավանաբար, պատճառը նրա՝ չափից դուրս հայրենանվեր գործունեությունն էր: Ներսես Աշտարակեցին իրաշալի հասկանում էր արևելահայության դրությունը և անգամ այն ժամանակ, երբ գժուվեց ցարական իշխանությունների հետ, դեմ լինելով նրանց ազգային-եկեղեցական գաղութային քաղաքականությանը, ետ չկանգնեց վերաբնակեցման կազմակերպումը կարևոր համարելու մտքից, քանի որ նա ոչ ո՛ուսական իշխանությունների, այլ հայ ժողովրդի ծառան էր:

Դիշելով վերը թվարկված հոգևորականների անունները՝ եզրափակենք Արևելյան Հայաստանում հայ բնակչության Էթնիկական գերակշռության վերականգնման խնդրի շուրջ մեր հոդվածը, որը պետք չէ դիտարկել հայ-հրանական ներկայիս բարեկամական հարաբերությունների առանցքում: Հոդվածի նպատակը վերաբնակեցման կազմակերպման նշանակությունը ցույց տալիս էր, քանի որ Երկու պետությունները միմյանց հիշուտում էին ոչ մեր ազգի «պայծառ ապագայ», այլ իրենց ռազմաքաղաքական նպատակների համար: Այդ իսկ պատճառով էլ մենք կանգ չառանք ռուս-պարսկական ռազմական գործողությունների մանրամասն նկարագրության վրա, այլ խնդիրը դիտարկեցինք առավելապես ժողովրդագրական տեսանկյունից:

Այսպիսով, *Պարսկաստանի և Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվող հայկական տարածքներից դեպի Ռուսական կայսրության կազմում գտնվող Արևելյան Հայաստան հայ բնակչության վերաբնակեցումը*, չնայած իր հարուցած նաև բացասական հետևանքներին, այնուհետք ներկայիս ՀՀ տարածքի Էթնիկական պատմության մեջ կարևոր ազգապահպան նշանակություն ունեցող իրադարձություններից մեկն է, քանի որ ապահովեց տեղաբնիկ Էթնիկական տարրի մեծամասնության վերականգնումը:

О вопросе восстановления этнического большинства армянского населения в Восточной Армении в 1828-1832 гг., - После того, как персидским шахом Аббасом I в 1604 г. была организована масштабная депортация около 350 тыс. армян из Армении (в основном – из Ара-

ратской долины) в глубь Персии, около 200 лет численность армянского населения в равнинных районах Восточной Армении (в частности – в Арагатской долине) была низкой. Демографическая политика способствовала эмиграции и даже исламизации армянского населения. В таких условиях организованная в 1828-1830 гг. Российской империей переселение армян из Западной Армении (находившаяся под властью Османской империи) и Парскаайка (Персидская Армения) в Арагатскую и Нахичеванскую долины способствовало восстановлению большинства армян в этническом составе населения. Имея важнейшее значение в восстановлении исторической этнической среды Восточной Армении, переселение армян в 1828-1830 гг. одновременно стало причиной опустошения многих исторических армянских поселений в Западной Армении и Парскаайке. Однако, переселение около 120 тыс. армян из одной части Армении в другую стала этнической опорой для сегодняшней армянской государственности.

On the Revival of the Ethnic Majority of the Armenian Population in Eastern Armenia in 1828-1832, - In 1604 Persian King Abbas I deported about 350 thousand Armenians especially from the plain regions of Eastern Armenia to Persia. It became the reason for the above mentioned regions to have a lower percentage of Armenian population over the period of about 200 years. The demographical policy of the Ottoman and Persian empires enhanced the emigration and even islamization of the Armenians. In these conditions the organization of the resettlement of some of the Armenian population from Western Armenia (being under the rule of the Ottoman Empire) and Parskahayq (Persian Armenia) to the Ararat and Nakhichevan valleys in 1828-1830 enhanced the recovery of the majority of the Armenian population after a 200-year break. At the same time, the resettlement became the reason for devastation of a lot of historical Armenian settlements in Western Armenia and Parskahayq. However, the resettlement of about 120 thousand Armenians from one to another part of Armenia made the ethnic basis for the present day's Armenian statehood.

«Քրիստոնյա Հայաստան», Ս. Էջմիածին, 2009, թ. 8-11

ԿԱՐՍԻ ՄԱՐԶԻ ՏԱՐԱԾՔԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԿԱՆ ԿԱՅՍԵՐՈՒԹՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՂԱՍՏԱՏՄԱՆ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ (1830-1877 թթ.)

Կարսի մարզը, ստեղծվելով 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում (1877 թ. Նոյեմբերի 1), ներառում էր Ռուսաստանին անցած հայկական մի շարք տարածքներ՝ Էրզրումի վիլայեթի Կարսի գավառն ամբողջությամբ, Չըլդըրի գավառի մեծ մասը և Բասենի հյուսիսարևելյան հատվածը:

Կարսի մարզի գոյության 40 տարիների ընթացքում (1877-1917 թթ.) նրա բնակչության թիվը և ազգային կազմը մեծ փոփոխություններ են կրել. բնակչությունն ավելացել է շուրջ 2,5 անգամ, ընդ որում հայերի թվաքանակն ավելացել է մոտ 6 անգամ: Ռուսական կայսրության գաղութային քաղաքականության շրջանակներում մարզի տարածքն են վերաբնակեցվել հազարավոր ռուսներ, հույներ, լեհեր, ուկրաինացիներ և եվրոպական այլ եթնիկական հանրությունների ներկայացուցիչներ: Այս փոփոխությունների և, ընդհանրապես, մարզի բնակչության եթնիկական պատկերն ընկալելու համար անհրաժեշտ է նախ և առաջ հետադարձ հայացք գցել Կարսի մարզը դեռևս Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվելու ժամանակներին, քանի որ եթնիկական խմբերի տեղաշարժերը հիմնականում կատարվել են հենց այդ ժամանակաշրջանում:

Մինչև 16-րդ դ. Կարսի մարզի բնակչությունը կազմված էր գրեթե բացառապես հայերից: 16-18-րդ դդ. այստեղ են հաստատվում թուրքերի և քրդերի հոծ խմբեր: Չղիմանալով օսմանյան ծանր լծին, նոր հարևանների հալածանքներին ու տնտեսական աննպաստ պայմաններին՝ հայերի հոծ խմբեր հեռանում են այդ տարածքից: Տեղի բնակչության և մասնավորապես հայ բնակչության նվազման վրա զգալի ազդեցություն թողեց Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև 1555 թ. մայիսի 26-ի Ամասիայի հաշտության պայմանագիրը, որով Կարսի շրջանն առանձնացվեց՝ որպես չեզոք գոտի երկու տերությունների միջև: Չեզոք գտնու սահմաններն արևել-

քում հասնում էին մինչև Ախուրյան գետ, հարավում՝ Կաղզվանից հարավ, հյուսիսում՝ Չարիշատից հյուսիս (Չըլդըր լճից հարավ), արևմուտքում՝ Օլթի գետից արևելք¹: Փաստորեն, չեզոք գոտու սահմաները հիմնականում համընկնում էին ապագա Կարսի մարզի սահմաներին: Այս փաստը մեզ հնարավորություն է տալիս տեսնելու հայ բնակչության զանգվածային տեղահանության հիմնական պատճառը՝ 16-րդ դ. կեսերին:

Կարսի շրջանի հայ բնակչությունը բանիցս Ենթարկվել է բռնագաղթերի. 1604 թ. օգոստոսին պարսից շահ Աբաս 1-ինի (1587-1629 թթ.) կողմից կազմակերպված հայ բնակչության զանգվածային բռնագաղթից անմասն չմնացին Կաղզվանի, Կարսի, Չարիշատի և Շիրակավանի (Շորագյալ) շրջանները²: 1735 թ. պարսից Նադիր խանը (1736 թ.՝ Պարսկաստանի շահ) կազմակերպում է Կարսի, Կաղզվանի, Բասենի շրջանների հայ բնակչության զանգվածային բռնագաղթը³: Նադիր շահը 1744 թ. անձամբ արշավում է Կարսի շրջան՝ բռնագաղթի Ենթարկելով Նախորդ բռնագաղթից հետո տեղում մնացած բնակչության մեծ մասին⁴:

16-18-րդ դդ. Կարսի Էյալեթին բնորոշ է եղել ոչ միայն թուրքական և քրդական եթենիկ խմբերի հաստատումն ու հայ բնակչության զանգվածային արտագաղթը, այլև հայ բնակչության մահմեդականացման գործընթացը: Օլթիի և Արդահանի շրջաններում բնակվող տասնյակ հազարավոր հայեր տասնամյակների ընթացքում մահմեդականացմանություն են ընդունում⁵: 17-18-րդ դդ. հիշյալ շրջաններում հայ

¹ Մալխասյան Մ., Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան տերության առաջացումն ու հզրուցում. Հայաստանը 15-17-րդ դարերում, «Թրիստոնյան Հայաստան», 2010, թ. 16, էջ 8:

² Տե՛ս Առաքել Դավիթեցի, Պատմություն, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1988, էջ 40-41: Յարկ է նշել այն հանգամանքը, որ Արդահանի և Օլթիի բնակչությունը բռնագաղթի չի Ենթարկվել («Հայաստանի ազգային ատլաս», հ. Բ, էջ 51, բարտեզ «Հայերի բռնագաղթը Շահ-Աբաս I-ի կողմից Պարսկաստան XVII դ. սկզբին», հեղինակ՝ Գ. Բաղայան):

³ Տե՛ս Արքահամ Կրետացի, Պատմություն անցիցն իւրոց եւ Նատր-շահին Պարսից, բնական բնագիր, ոռւերեն թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Ն. Ղորդանյանի, Երևան, 1973, էջ 67-68:

⁴ Տե՛ս Զուլյայն Ա., Արևմտյան Հայաստանը 16-18-րդ դդ., Երևան, 1980, էջ 104-109:

⁵ Melkonyan A., The Kars Oblast' 1878-1918: Establishment of Russian Rule, տես՝ «Հայաստանի պատմության և ժողովրդագրության հիմնահաղցեր», Երևան, 2011, էջ 441:

բնակչության բռնի մահմեդականացման մասին են վկայում ոչ միայն գրավոր սկզբնաղբյուրները, այլ նաև տեղանունների հայկական արմատները¹:

Մահմեդականացման գործընթացին զուգահեռ 19-րդ դ. սկզբին սկսվում է մի գործընթաց, երբ ռուս-թուրքական և ռուս-պարսկական պատերազմների ընթացքում բնակչության ազգային կազմում և առանձին բնակավայրերի Եթնիկական նկարագրում տեղի են ունենում կտրուկ փոփոխություններ. մեծ թվով մահմեդական Եթնիկական խմբեր հեռանում են ռուսներին անցնող տարածքներից դեպի Օսմանյան կայսրության սահմաններում գտնվող Կարսի Էյալեթի տարածք, և, ընդհակառակը, մեծ թվով հայեր Էյալեթի տարածքից հաստատվում են Ռուսական կայսրության անցած տարածքները: Թե՛ 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական, թե՛ 1806-1812 թթ. ռուս-թուրքական և թե՛ 1820-1823 թթ. թուրք-պարսկական պատերազմների հետևանքով, փաստորեն, Կարսի Էյալեթում տեղի են ունենում Եթնիկական խմբերի զանգվածային տեղաշարժեր, որոնց հետևանքով ամայանում են բազմաթիվ հայաբնակ գյուղեր².

Չնայած բոլոր վերոնշյալ գործընթացներին՝ այսուհանդերձ, ինչպես եզրակացրել է Յ. Մուրադյանը (հենվելով հիմնականում օտար հեղինակների վկայությունների վրա), հայերը շարունակում են զգալի կշիռ ունենալ բնակչության մեջ³:

1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական և 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմների ընթացքում ևս տեղի են ունենում զգալի ժողովրդագրական փոփոխություններ Կարսի Էյալեթում. կրկին ակտիվանում է հայ բնակչության՝ դեպի ռուսահպատակ հայկական տարածքներ և մահմեդական բնակչության՝ դեպի օսմանահպատակ տարածքներ տեղափոխվելու գործընթացը⁴:

¹ Տե՛ս Մահմակյան Լ., Տեղանունների թուրքացումն Օսմանյան կայսրությունում և հանրապետական թուրքիայում, Մոնթեալ, 2010, էջ 27-48:

² Տե՛ս Մուրադյան Յ., Կարսի նահանգի վարչաժողովրդագրական նկարագիրը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Երևան, 2006, էջ 106-140:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 105-140:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 140-162:

1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում ռուսները գրավում են Կարս քաղաքը (1828 թ. հունիսի 23), սակայն ստիպված են լինում 1829 թ. սեպտեմբերի 2-ին Աղրիանապոլսում կնքված պայմանագրով թուրքերին վերադարձնել այն: Միևնույն ժամանակ այդ պայմանագրի 13-րդ հոդվածով երկու կողմերի հպատակներն իրավունք են ստանում՝ տեղափոխվելու մուս կայսրության սահմանները¹: Դարձ է, որ այս կետից օգտվելու են նախևառաջ օսմանահպատակ հայերը, մասամբ ել՝ հովները և եղբիները²:

Եվ ահա, 1829-1830 թթ. շուրջ 12,3 հազար հայ ընտանիքներ, այսինքն՝ շուրջ 74 հազար հայեր Էրզրումի և Կարսի Եյալեթների ու Բայազետի փաշայության տարածքից տեղափոխվում են Ռուսական կայսրության սահմաններ (Վրևելյան Հայաստան՝ Ալեքսանդրապոլի, Թալինի և Ապարանի շրջաններ): Հարկ է նշել, որ Արդահանի շրջանը մտնում էր ոչ թե Կարսի, այլ Վիսակիսայի (1828-1829 թթ. պատերազմից հետո, այսինքն՝ Վիսակիսան ռուսներին հանձնելուց հետո՝ Չըլդրի) Եյալեթի կազմի մեջ, ուստի Կարսի մարզի տարածքից Ռուսական կայսրության սահմաններում վերաբնակվածների թվում պետք է հաշվառել նաև Արդահանից գաղթած հայերին: Եթե այս մոտ 80 հազար հայերի վերաբնակեցումը դրական նշանակություն ունեցավ խիստ հայաթափած Վրևելյան Հայաստանի թնակչության Էթնիկական նկարագրի բարելավման համար, ապա խիստ բացասաբար անդրադարձավ Էրզրումի Եյալեթի, Բայազետի փաշայության և, մասնավորապես՝ Կարսի Եյալեթի թնակչության Էթնիկական պատկերի վրա, քանի որ այն զգալիորեն հայաթափվեց: Ա. Մելքոնյանի հաշվարկով արևմտահայ վերաբնակիչներից 2,5 հազարը Կարսից և հարակից տարածքներից են³: Վելին, հայկական լրված կամ մասնակիորեն դատարկված թնակավայրերն աստիճանաբար գրադարձվում են քրդերի, կարափա-

¹ Տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթթերում (1828-1923 թթ.»), խմբ.՝ Զ. Կիրակոսյան, Երևան, 1972, Էջ 80-81:

² **Մելքոնյան Ա.**, Էրզրում. Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 1994, Էջ 144:

³ Նույն տեղում:

⁴ Melkonyan A., p. 438.

փախների և մահմեդական այլ եթոսների կողմից¹: Այսուհանդերձ, շուտով Կարսի Եյալեթի և Ռուսաստանի սահմանակից մյուս վարչամիավորումների տարածքում են սկսում հաստատվել զգալի թվով հայեր՝ ապագայում Ռուսական կայսրության սահմաններն անցնելու մտադրությամբ: Ըստ Երեմիա Տևեկանցի հաղորդած տեղեկությունների՝ Կարսի Եյալեթի տարածքը լրած հայության փոխարեն այստեղ են հաստատվում մեծ թվով հայ գաղթականներ Մուշի, Ալաշկերտի, Բասենի և Կարինի հայկական գյուղերից՝ կազմելով Կարսի Եյալեթի հայ բնակչության մեծ մասը²:

1830-ական թթ. Ռուսական կայսրության տարածքից, հիմնականում Բորջալովի ու Ղազախի շրջաններից և մասամբ Պարսկաստանից Կարսի Եյալեթի տարածք են տեղափոխվում արևելաթյուրքական Էթնիկական խմբերի հազարավոր ներկայացուցիչներ, որոնք երկար ժամանակ բնակվելով վրացիների հարևանությամբ՝ Նրանցից ընդօրինակել են ոչխարի և բրդից գլխարկներ (փափախներ) կրելը՝ ստանալով կարափափախ (ռուս.՝ «կարառառախ») անվանումը: Նրանք հաստատվում են հիմնականում Աղբաբայում և Շորագյալում³:

1830-1850-ական թթ. Կարսի Եյալեթի տարածքում, մասնավորաբես Օլթիի և Արդահանի շրջաններում բնակվող հայերի շրջանում շարունակվում է բռնի մահմեդականացման գործընթացը: Նույն ճակատագրին են արժանանում նաև այդ տարածքներում բնակվող վրացիները⁴: Այս երևույթը հանգեցրեց Նրանց թրքացմանը, և հետագա բոլոր վիճակագրական տվյալներում նրանք գրանցվել են որպես թուրքեր: Նրանց բնակավայրերի հայկական և վրացական անվանումները ենթարկվում են անվանափոխության՝ ստանալով թուրքական, քրդական, արաբական և պարսկական վերջավորություններ՝ հովհանագործերե, Եկեղեցի-քիլիսա-քիլիսե, շեն-քյանդ-քենդ և այլն:

¹ Melkonyan A., p. 438.

² Երեմիա Տևեկանց, ճանապարհորդություն Բարձր Հայք և Վասպուրական 1872-1873 թթ., ծանոթագր.՝ Յ. Ս. Պողոսյան, Երևան, 1991, էջ 78:

³ Хељмицкий П., Карсская область, военно-статистический и географический обзор, I изд., ч. 2, Тифлис, 1893, с. 34-35.

⁴ Նույն տեղում, էջ 10:

Արևելյան (Ղրիմի) պատերազմից հետո՝ 1850-ական թթ. վերջերին, շարունակվում են միգրացիոն անկանոն գործընթացները Կարսի Եյալեթում: Այսպես, Եյալեթի Փոքր Նախիջևանի շրջանն են տեղափոխվում շուրջ 350 տուն (այսինքն՝ մոտ 2,15 հազար մարդ)¹ քրդեր, որոնք գրադեցնում են Ախուրյան գետի հովտի՝ Երբեմնի Բագրատունյաց Անի մայրաքաղաքի մերձակա Մաղասքերդից (Մաղագրերդ) մինչև Կողըի գավառն ընկած տարածքը²: Այսպիսով, Նկատելիոն ստվարանում է քրդական եթևիկական տարրի տեսակարար կշիռը Կարսի Եյալեթի տարածքում:

Կովկասյան պատերազմից (1817-1864 թթ.) հետո՝ 1860-1870-ական թթ., Հյուսիսային Կովկասից Օսմանյան կայսրության տարածք են վերաբնակվում հազարավոր «չերքեզներ»՝ հյուսիսկովկասյան մահմեդական տարրեր ցեղերի և ժողովուրդների խմբեր (հատկապես՝ մահմեդական օսեր և դաղստանյան եթևիկական հանրությունների ներկայացուցիչներ): Թերեքի մարզից (Թերեք գետի ավազան) և Դաղստանից «չերքեզների» հոծ խմբեր են հաստատվում Կարսի մարզի տարածքում, հիմնականում՝ Մեծրաց լեռների շրջանում (Սորանլուղ)՝³:

Այսպիսով, թուրքական տիրապետության ժամանակաշրջանում՝ 16-19-րդ դդ., Կարսի ապագա մարզի տարածքում հայերի թիվը շարունակաբար նվազել է, իսկ մահմեդականներինը (թուրքեր, քրդեր, կարափափախներ, մահմեդականացված հայեր և վրացիներ, հյուսիսկովկասյան լեռնականներ)՝ ավելացել:

Ոհա այսպիսին են Կարսի մարզի բնակչության եթևիկական պատկերի փոփոխությունները Ռուսական կայսրությանը միացվելու նախօրյակին: Ընդհանուր առմամբ, ըստ Յա. Մալամայի հաղորդած տվյալների, Կարսի մարզի տարածքում 1874 թ. դրությամբ 150-160 հազար մարդ էր բնակվում⁴: Եթե վստահենք այս տվյալին, ապա 1877 թ. բնակչության թիվը կիասներ 160-165 հազարի: Այսուհան-

¹ Հաշվարկն ինքներս ենք կատարել՝ օգտագործելով 1886 թ. ծխական վիճակագրության համաձայն քրդական ընտանիքի միջին մեծության գործակիցը՝ 6,1:

² Երեվան Տևկանց, էջ 85:

³ Խելմուցկի Պ., ս. 36-37.

⁴ Տե՛ս Մալամա Յ. Դ., Описание Эрзерумского вилайета, Санкт-Петербург, 1874, с. 20-21.

դերձ, հակված ենք կատարելու մեր հաշվարկը՝ Կարսի մարզի տարածքի բնակչությի թվաքանակը 1877 թ. սկզբի դրությամբ ստանալու համար: Այսպես, 1877 թ. կեսերից սկսվեց մահմեդական բնակչության արտագաղթը: Օսմանյան իշխանությունները փորձ կատարեցին՝ բանակ զորակոչելու կարափափախներին: Վերջիններու չինացանդվեցին, և Նրանց զգալի մասն ընտանիքներով տեղափոխվեց Պարսկաստան¹:

Մահմեդականների արտագաղթը սկսեց մեծ ծավալներ ընդունել 1879 թ. հունվարից, քանի որ թուրքերը և մյուս մահմեդական եթերիկական խմբերի մեծ մասը չէին ցանկանում ենթարկվել ռուսական վարչակարգին և օրենքներին: 1879 թ. փետրվարի 9-ին Կոստանդնուպոլսում կնքված ռուս-թուրքական համաձայնագրի 27-րդ հոդվածով Նրանք իրավունք են ստանում՝ 3 տարվա ընթացքում լքելու Կարսի մարզի տարածքը: Ռուսական կայսրությունն ապահովում է մահմեդականների արտագաղթը արագացնելու բոլոր անհրաժեշտ պայմանները, և մինչև 1881 թ. օգոստոսի 1-ը Կարսի մարզից հեռանում են 82,76 հազար մահմեդականներ²:

Հաշվի առնելով այս հանգամանքը, որ 1886 թ. մահմեդականների թվաքանակը Կարսի մարզում շուրջ 106 հազար³ էր, ապա 1877 թ. Նրանց թիվը կազմում էր մոտ 35 հազար՝ առանց 82,76 հազար հեռացածների: Այս թիվը հաշվարկելիս հաշվի ենք առել բնական աճի բարձր տեմպերը և արտագաղթի որոշակի ծավալը մահմեդական բնակչության շրջանում⁴: Մահմեդական բնակչության թվաքանակի աճի համար ընդունելի ենք համարել տարեկան շուրջ 3,2 %-ը (հիմնվելով 1886-1914 թթ. բնական աճի շարժընթացի վրա), ինչի հիման վրա ել կատարել ենք հետադարձ հաշվարկ՝ ստանալով Կարսի

¹ **Պօգօսյա Ա. Մ.**, Карская область в составе России, Ереван, 1983, с. 125.

² Սույն տեղում, էջ 120-123:

³Տե՛ս «Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г.», Тифлис, 1893, VII, с. 8. Մահմեդականների բնական ինքներս ենք հաշվարկել՝ ըստ մահմեդականություն դավանող եթևիկական խմբերի ընդհանուր թվաքանակի:

⁴ Հաշվի ենք առել այս հանգամանքը, որ 1877-1881 թթ. արտագաղթած մահմեդական բնակչության մի մասը (շուրջ 10 հազար մարդ), ելնելով սոցիալ-տնտեսական պայմաններից, վերադարձել է Կարսի մարզ:

մարզում մնացած մահմեդականների թիվը 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից առաջ: Այստեղ հաշվի ենք առել նաև այն հանգամանքը, որ կարափափախների գգալի մասը (մոտ 15 հազար մարդ) իրենց ընտանիքներով 1877 թ. հեռացել էին Պարսկաստան, և միայն 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտից մի քանի տարի հետո (1881-1886 թթ.) էին վերադարձել Կարսի մարզ (արդեն անցնելով 20 հազարից): Հաշվի ենք առել նաև այն հանգամանքը, որ շուրջ 10 հազարի հասնող թուրքմենների գերակշիռ մեծամասնությունը Ռուսական կայսրությանը միացվելուց մի քանի տարի հետո էին հաստատվել մարզում¹: Այսպիսով, 1877 թ. սկզբին Կարսի մարզում բնակվող մահմեդականների թիվը շուրջ 117,5 հազար էր²:

Մահմեդական բնակչության թվաքանակը հաշվելուց հետո հաշվարկել ենք հայերի թվաքանակը: Այսպես, Երեմիա Տևկանցի հաղորդած տվյալների համաձայն Կարսի և Բասենի թեմերում համապատասխանաբար 2450³ և 820⁴ հայ ընտանիքներ էին բնակվում: Զանի որ Կարսի մարզի մեջ ընդգրկվեց Բասենի միայն արևելյան կեսը, որտեղ ընդամենը 2 հայաբնակ գյուղ էր մնացել, ուստի ընդհանուր առմամբ կարող ենք միշինը շուրջ 2800 ընտանիք հաշվել: Այսպիսով, մեր հաշվարկներով 1872-1873 թթ. Վերոնշյալ տարածքներում շուրջ 22 հազար հայեր էին բնակվում: Այս հաշվարկը կատարելիս ի նկատի ենք առել 7,775 գործակիցը՝ հիմնված Կյուրեղ վարդապետ Սրապյանի վիճակագրական տվյալների վրա (18696 հայ բնակիչ կամ 2405 ընտանիք, հայկական 1 ընտանիքի մեծության միշին գործակիցը՝ 7,775): Վերոնշյալ 22 հազարին գումարելով Վրդահանի և Օլթիի շրջաններում բնակվող շուրջ 2 հազար հայերին՝ Կարսի մարզի տարածքի հայ բնակչության թիվը 1872-1873 թթ. դրությամբ կլինի շուրջ 24 հազար:

1878 թ.՝ ռուսական տիրապետության հաստատումից անմիջապես հետո, Կյուրեղ վարդապետ Սրապյանը, շրջելով Կարսի մարզի

¹ Տե՛ս Պոգօսյա Ա. Մ., Էջ 127:

² Այս թիվն ստանալիս հաշվի ենք առել 1877-1881 թթ. մարզից հեռացած 82,76 հազար մահմեդականներին և մոտ 35 հազար առկա մահմեդականներին:

³ Երեմիա Տևկանց, Էջ 78:

⁴ Նույն տեղում, Էջ 113:

Կարսի, Կաղզվանի, Շորագյալի և Զարիշատի շրջաններով, հաշվառել է տեղի յուրաքանչյուր հայաբնակ թնակավայրի հայերի թիվը (բացառությամբ Կարս քաղաքի): Ըստհանրացնելով Նրա հաղորդած տվյալները՝ ստացել ենք հայերի քանակը Կարսի, Կաղզվանի, Շորագյալի և Զարիշատի շրջաններում 1878 թ. կեսերի դրությամբ՝ 18696 մարդ (2405 ընտանիք): Այս թվին գումարելով Արդահանի և Օլթիի շրջաններում թնակվող շուրջ 2 հազար հայերին, ինչպես նաև Կարս քաղաքի մոտ 2 հազար² հայերին, 1878 թ. կեսերի դրությամբ Կարսի մարզի հայերի թվաքանակը կիխի շուրջ 22,7 հազար³: Յաշվի առնելով մեր հաշվարկների արդյունքում ստացված այս 2 քանակական ցուցանիշները՝ 1877 թ. համար կարող ենք ընդունելի համարել հայերի՝ շուրջ 23 հազար թիվը:

Այսպիսով, Կարսի մարզի տարածքում 1877 թ. սկզբին, այսինքն՝ մինչև ուսու-թուրքական հերթական պատերազմի մեջնարկը, շուրջ 142 հազար մարդ էր թնակվում, որից շուրջ 117,5 հազարը (82,75 %)՝ մահմեդականներ, 23 հազարը (16,2 %)՝ հայեր, շուրջ 1,5 հազարը (1,05 %)՝ հրեաներ, ասորիներ, գլուխներ և այլք:

Ա. Պողոսյանը իր ուսումնասիրության մեջ ներկայացրել է Կարսի գեներալ-նահանգապատ Վ. Ֆրանկլինի գեկուցագիրը Կովկասի փոխարքային, որտեղ նա 1879 թ. սկզբի համար նշում է մարզի 101 հազար թնակչության մասին, որուցից 74 հազարը մինչև օգոստոս ամիսը լրել էին մարզի սահմանները: Մեկ այլ արխիվային փաստաթղթում նշվում է, որ 1880 թ. սկզբին Կարսի մարզում շուրջ 50 հա-

¹ Տե՛ս Կյուրեղ վարդապետ Սրապյան, Ստորագրություն Կարսի շրջակայ գիւղօրեից եւ վանօրեից 1878, «ԲՐԱ», 1970, թիվ 2, էջ 90-123:

² Ըստ Երեմիա Տևեկանի հաղորդած տվյալի՝ Կարս քաղաքում շուրջ 250 ընտանիք հայ էր թնակվում (Երեմիա Տևեկան, էջ 78): Յաշվի առնելով Կարսի հայերի ընտանիքի միջին մեծության 7,775 գործակիցը՝ կստանանք մոտ 2 հազար թիվը: Յաշվի ենք առել նաև այն հանգամանքը, որ քաղաքաբնակ հայերի շրջանում ընտանիքի միջին մեծության գործակիցը, այսինքն՝ անդամների թիվը ավելի փոքր էր:

³ Ա. Յակոբյանն իր ՇԿարսի մարզ (գյուղացիության պատմության ուրվագծեր) աշխատանքի մեջ (Երևան, 2000, էջ 27) 1878 թ. դրությամբ հայերի թիվը 19446 է ներկայացնում՝ հղում կատարելով 1880 թ. հրատարակված «Сборник сведений о Кавказе» (Դ. VII) ժողովածուին: Ինչպես տեսնում ենք, մեր հաշվարկներով ստացված թիվը և այս շուրջ 19,5 հազարը միմյանց գրեթե չեն հակասում:

զար մարդ էր բնակվում¹: Այսուհանդերձ, մենք հակված ենք գեկուցագրային այդ տվյալներին լիովին չվստահել, քանի որ նոր հաստատված ռուսական ռազմավարչական իշխանությունները չեն կարող հստակ տվյալներ ունենալ իրենց կողմից նոր Նվաճված և օրեցօր Եթնիկական փոփոխություններ կրող մարզի բնակչության թվի և Եթնիկական պատկերի վերաբերյալ: Դակառակ դեպքում հարց է առաջանում, թե որտեղից «ծլեցին» շուրջ 106 հազար մահմեդականները, որոնք հաշվառվել են 1886 թ., ուստի հակված ենք իհմնվելու մեր հաշվարկների արդյունքում ստացված թվերի վրա:

Այսպիսով, Ռուսական կայսրությանը միացվելու նախօրյակին Կարսի մարզի բնակչության մեծ մասը կազմում էին մահմեդական զանազան Եթնիկական հանրությունները, իսկ հայերը, Ենթարկվելով օսմանյան իշխանությունների միտումնավոր հայաթափման և մահմեդականացման քաղաքականությանը, կորցրել են դարեր շարունակ իրենց Եթնիկական գերակշռությունը Կարսի մարզի տարածքում:

Այսպիսով, 1877 թ. սկզբին, այսինքն՝ մինչև 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի մեջմարկը, Կարսի մարզի տարածքում շուրջ 142 հազար մարդ էր բնակվում, որից շուրջ 117,5 հազարը (82,75 %) կազմում էին մահմեդական այլևայլ Եթնիկական խմբերը (թուրքեր, կարափափախներ, քրդեր, թուրքմեններ և այլք), 23 հազարը (16,2 %)² հայերը, շուրջ 1,5 հազարը (1,05 %)³ հրեաները, ասորիները, գնչուները, Վրացիները և մյուս Եթնիկական հանրությունների ներկայացուցիչները:

Население территории Карской области накануне присоединения к Российской империи (1830 – 1877 гг.), - До конца 1820-х гг. армяне составляли подавляющее большинство (ок. 95 %) населения территории Карской области. Однако политика Османской империи и вынужденная эмиграция большинства армянского населения привело к тому, что этносы – последователи ислама начали составлять большинство населения.

¹Տե՛ս Պօղօսյա Ա. Մ., Էջ 122:

The Population of the Territory of Kars Oblast before the Establishment of the Rule of the Russian Empire (1830 - 1877), - Armenians were the overwhelming majority (about 95%) of the population of the territory of Kars Oblast until the end of the 1820s. However, as a result of the the Ottoman policy, Muslim ethnic groups became the major ethnic elements of the population, and simultaneously caused emigration of the Armenian population.

«Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական
իսլամ, 2011, թ. Բ, էջ 187-194

ВОСТОЧНО-СЛАВЯНСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ КАРССКОЙ ОБЛАСТИ В 1877-1918 ГГ.

Карсская область сформировалась вследствие русско-турецкой войны 1877-78 гг., когда Российской империи отошли несколько исторических армянских территорий – район г. Карс, часть Басена и большая часть района Чалдыры. В течении почти 40-летнего существования Карской области (1877-1917 гг.) наблюдались изменения в этническом составе населения. В области появились этнические группы (восточные славяне, греки, поляки, литовцы, немцы, эстонцы и другие), которые до русского владычества никогда не присутствовали в области.

Чем было обусловлено возникновение на территории Карской области никогда ранее не населяющих этнических групп? Почему важнейшее значение имело переселение в Карскую область именно восточно-славянских этносов?

Руководствуясь собственными колониальными интересами, власти Российской империи организовали переселение восточно-славянских этносов, которые должны были стать этнической опорой для российских центральных властей во вновь завоёванной колонии.

Итак, в 1880 г. начинается процесс заселения Карской области восточными славянами и другими «преданными» этносами, чьи представители сразу же получали государственно-правовой статус, зачисляясь как постоянное население области.

Переселению подвергались сектанты (молоканы), заселившиеся в 1830-40 гг. в Закавказье из Тамбовской и Саратовской губерний Российской империи, а также значительная часть духоборов выселенных из Тамбовской и Екатеринославской губерний [1]. Позднее несколько тысяч православных русских и украинцев были переселены из центральных губерний Российской империи в Карскую область. Вследствие этого, уже в 1882 г. общая численность восточных славян в области достигло 7,96 тыс. человек (т. е. 4,97 % населения области), из них 93,6 % - сектанты. В области уже сформировались 18 восточно-славянских (в том числе 11 – молоканские, 6 – духоборские, 1 – православные) сёл [7]. В течение 1880-х гг. продолжалось переселение восточных славян в

Карсскую область. В результате, в 1886 г. их численность достигла 10,7 тыс. [5], в конце 1880-х гг. – 11,4 тыс. (т. е. 6 % населения области) [2], а в 1892 г. – 14,1 тыс. человек (т. е. 7 % населения области) [6]. В конце 1880-х гг. в области уже были 4 села (Гренадерское, Михайловка, Ольговка, Хорошее) православных восточных славян (почти исключительно русских). Самым заселённым было с. Гренадерское (арм. - Заришат) в Карсском округе, где проживали русские православные переселённые из Тифлисской губернии. В этих сёлах жили в основном казаки, и, по существу, эти сёла представляли собой милитаризированные поселения.

Необходимо отметить то, что во всех источниках и исследованиях, за исключением Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г., все представители восточнославянских этносов (27,86 тыс. чел.) насчитывались как русские. В таких условиях большой трудностью является уточнение численности трёх восточнославянских этносов отдельно друг от друга. Поскольку единственным источником для уточнения процентного соотношения этих этносов в области является перепись 1897 г., поэтому фокусной точкой для нас является процентное соотношение восточных славян в 1897 г.: русские – 80,15 % (22,33 тыс. чел.) восточных славян, украинцы - 18,95 % (5,28 тыс. чел.), белорусы - 0,9 % (0,25 тыс. чел.) [4]. Их процентное соотношение осталось почти неизменным вплоть до 1917 г. (лишь несколько снизилась доля русского населения). Ниже показано процентное соотношение (%) распределения восточнославянского населения по округам Карской области в 1897 г.:

Округ Этнос	Карсский		Кагызманский		Ардаганский		Ольтинский	
	г. Карс	всего	г. Кагызман	всего	г. Ардаган	всего	г. Ольти	всего
Русские	15,6%	75,58	6,01	11,72	4,24	8,8	2,78	3,9
Украинцы	36,26	62,46	22,64	27,11	7,12	7,25	1,69	3,19
Белорусы	32,4	82	14	14,8	3,2	3,2	-	-
<i>Всего</i>	<i>19,67</i>	<i>73,15</i>	<i>9,23</i>	<i>14,66</i>	<i>4,78</i>	<i>8,46</i>	<i>2,55</i>	<i>3,73</i>

В 1897 г. большую часть восточно-славянского населения Карской области составляли православные (украинцы – 99,92 %, белорусы – 72 %, русские – 45,07 %). Сектанты составляли 53,98 % русского и 1,6 % белорусского населения области [4]. В конце 1890-х гг. начался процесс иммиграции духоборов в Америку. Вследствие, численность восточно-славянского населения в области несколько уменьшилась. Итак, в 1910 г. их численность составляла 18 тыс. [1], в 1912 г. – 18,32 тыс. [3], в 1914 г. – 19,77 тыс. чел. [8].

После раз渲а Российской империи (1917 г.) и двух турецких наществий (1918 и 1920 гг.) восточно-славянское население полностью покинуло Карскую область, обосновавшись в центральных областях России и Закавказья, в основном – в Восточной Армении и Грузии.

Проведённое исследование показало, что, переселение восточных славян в Карскую область было частью колониальной политики Российской империи в Закавказье.

Наше исследование также показало, что, несмотря на колониальную политику Российской империи, переселение восточных славян в Карскую область имело и свои положительные последствия в корректировке религиозного состава населения, поскольку накануне начала Первой Мировой Войны армяне, восточные славяне, греки и другие христианские этносы составляли 51,1 % населения области. Христиане (исключительно армяне) составляли большинство населения территории Карской области до 1830 г. и после 74-летнего перерыва в 1914 г. они опять начали преобладать.

Положительным было и то, что совместное 40-летнее проживание армян и восточных славян способствовало развитию культурных отношений между армянами и восточно-славянскими этносами.

Литература

1. Погосян А. Карская область в составе России. Ереван, 1983, с. 127, 128.
2. Хемницкий П. Карская область: военно-статистический и географический обзор, ч. 2. Тифлис, 1893, с. 11-14.
3. Кавказский календарь на 1913 г. Тифлис, 1912, с. 132.

4. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. LXIV, Карсская область. Санкт-Петербург, т. 2, 1904, с. 34-37.
5. Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлечённых из посемейных списков 1886 г. Тифлис, 1893.
6. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрана. Т. 14 А (28).
7. Յակոբյան Ա., Կարսի մարզ, Երևան, 2000, էջ 29:
8. Յակոբյան Ա., Կարսի մարզի ազգաբնակչությունը (1897-1914 թթ.), «ՊԲՀ», 1976, N 4, էջ 150:

Կարսի մարզի արևելասլավոնական բնակչությունը 1877-1918 թթ.

-Մինչև 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը Կարսի մարզում արևելասլավոնական բնակչությունը չի եղել: Սեփական Եթուիկական հենարան ունենալու նպատակով ռուսական իշխանությունները սկսում են վերաբնակեցնել ռուսների և ավելի նվազ թվով ուկրաինացիների և բելառուսների:

Կարսի մարզի արևելասլավոնական բնակչությունը (հազար մարդ) 1882-1914 թթ.						
1882 թ.	1886 թ.	1892 թ.	1897 թ.	1910 թ.	1912 թ.	1914 թ.
7,96	10,7	14,1	27,86	18	18,32	19,77

The Eastern-Slavic Population of Kars Oblast in 1877-1918, - Kars oblast was formed after the war between the Russian and Ottoman Empires in 1877-1878. There was no Eastern-Slavic population in Kars oblast before. In order to have an ethnic fundament in Kars oblast, the Russian authorities organized a resettlement of some Eastern-Slavic (mainly-Russian) population to Kars oblast.

The Eastern-Slavic population (thousand people) of Kars oblast in 1882-1914						
1882	1886	1892	1897	1910	1912	1914
7,96	10,7	14,1	27,86	18	18,32	19,77

«Материалы Международного молодежного форума
«Ломоносов-2011», Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова, 2011

ԿԱՐՍԻ ՄԱՐԶԻ ՀՈՒՅՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ 1880-1917 թթ.

Կարսի մարզը, ստեղծվելով 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում (1877 թ. նոյեմբերի 1), ներառում էր Ռուսաստանին անցած հայկական մի շարք տարածքներ՝ Երգրումի վիլայեթի Կարսի գավառն ամբողջությամբ, Չըլդըրի գավառի մեծ մասը և Բասենի հյուսիսարևելյան հատվածը:

Ռուսաստանյան վարչամիավորներից հյուսիս-արևմտաքում այն սահմանակցում էր Բաթումի մարզի Վրդվինի և Բաթումի շրջաններին, հյուսիսում՝ Թիֆլիսի նահանգի Վիալիշխայի գավառին, հյուսիս-արևելքում՝ Թիֆլիսի նահանգի Վիալթալաքի գավառին, արևելքում՝ Երևանի նահանգի Վլեբսանդրապոլի և Էջմիածնի գավառներին, իսկ հարավ-արևելքում՝ Երևանի նահանգի Սուրբալուի գավառին: Կարսի մարզը Երևանի նահանգից սահմանաբաժանվում էր Ախուրյան և Վրաքս գետերով¹:

Կարսի մարզի 40-ամյա գոյության ընթացքում (1877-1917 թթ.) նկատվել են բնակչության ազգային կազմի որոշակի փոփոխություններ, որոնցից առավել ուշագրավներից մեկը մարզի տարածքում հույն բնակչության ի հայտ գալը էր:

Ինչո՞ւ էր պայմանավորված մինչ 1877 թ. Կարսի մարզում երբեմն չընակված էթնիկ հանրությունների (արևելասլավոնական եթենիկական հանրություններ, հույներ, լեհեր, գերմանացիներ և այլն) հայտնվելը մարզի տարածքում: Ինչո՞ւ էր մեծապես կարևորվում հենց հույների վերաբնակեցումը Կարսի մարզում:

Ռուսական կայսրության սահմաններում ընդգրկվելուց հետո զգալիորեն աճեց մարզի հայ բնակչության թիվը (միայն 1878-1886 թթ.՝ ավելի քան 15 հազարով): Յայ բնակչության թվի աճին զուգահեռ Կարսի մարզում հայտնվում են բազմաթիվ եվրոպական և այլ եթևուների ներկայացուցիչներ, որոնք նախկինում երեսէ մարզի տարածքի

¹Տե՛ս «Հայաստանի ազգային ասլաս», հ. Բ, Երևան, 2008, էջ 82:

բնակչության մասը չեին կազմել¹:

Այսպես, առաջնորդվելով սեփական գաղութային շահերով, Ռուսական կայսրության իշխանությունները կազմակերպում են որոշակի թվով արևելասլավոնական ժողովուրդների (ռուսների, ուկրաինացիների, բելառուսների), հույների, լեհերի, լիտվացիների, գերմանացիների, Եստոնացիների, լատիխների, մոլդովացիների և այլ եթևիկական հանրությունների վերաբնակեցումը Կարսի մարզում: Նրանք պետք է դառնային ռուսական կենտրոնական իշխանությունների եթևնիկ հենարանը նոր նվաճված գաղութում:

Ռուսական իշխանությունները, նպատակ ունենալով նոր նվաճված տարածքը բնակեցնելու հավատարիմ եթևնիկ տարրով՝ ռուսներով (հիմնականում՝ աղանդավորներ, մասամբ՝ ուղղափառներ) և հավատակից (ուղղափառ) հույներով, չեն կրկնում 1820-ական թթ. Վերջերին իրենց կողմից որդեգրված հայահավաքման կարճաժամկետ քաղաքականությունը և թույլ են տալիս միայն սահմանափակ թվով հայ ընտանիքների ներգաղթը Կարսի մարզ, այն ել՝ միայն Օսմանյան կայսրության տարածքից, այլ ոչ թե Վյորկովկասից: Եվ ահա, 1880 թ. սկսվում է մարզը ռուսներով, հույներով, ուկրաինացիներով, բելառուսներով և այլ «հուսալի» եթևոսներով բնակեցնելու գործընթացը:

Պատահական չէ, որ, ի տարբերություն վերաբնակվող հայ ընտանիքների, մարզում հաստատվող ռուսները, ուկրաինացիները, բելառուսները և հույներն անմիջապես ստանում են պետադրավական կարգավիճակ՝ հաշվառվելով որպես մարզի մշտական բնակչներ:

Ռուսական գաղութային քաղաքականության մեջ եթևնիկական հանրության կրոնական պատկանելությունը մեծ կարևորություն ուներ, և նույնիսկ միևնույն կրոնը՝ քրիստոնեությունը դավանող հայերի և հույների միջև հուսալիության տարբերությունը չափվում էր՝ ըստ քրիստոնեության տարրեր ուղղությունների պատկանելության, ուստի ուղղափառ-քաղկեդոնական հույներն ավելի նախընտրելի են նույն ուղղության հետևող ռուսների համար, քան Հայաստանյաց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հետևող հանդիսացող հայերը:

¹ Ст'я **Малхасян М. А.**, Восточно-славянское население Карской области в 1878-1917 гг., «Материалы Международного молодежного форума «Ломоносов-2011», Москва, 2011.

Կրոնական առանձնահատկություններից զատ հաշվի եր առնվում նաև այն հանգամանքը, որ հայերի կուտակումը մայր հողում Օսմանյան կայսրության օրինակով կարող է ռուսական իշխանությունների համար հետագա գլխացավանքի պատճառ դառնալ:

Այսպիսով, 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից անմիջապես հետո Ռուսական կայսրությունը դիմում է գաղութային-կայսերապաշտական քաղաքականության՝ սկսելով Կարսի մարզում արևելյան սլավոնների և հույնների վերաբնակեցման գործընթացը:

1880-ական թթ. սկզբներին բազմահազար հույնների թույլատրվեց Օսմանյան կայսրության Տրապիզոնի վիլայեթից հաստատվել Կարսի մարզի տարածքում¹: 1886 թ. Նրանց թիվը հասավ արդեն 23,53 հազարի², ինչը կազմում էր մարզի ընդհանուր բնակչության 13,52 %-ը: 1880-ական թթ. Վերջին նրանց թիվը մոտ 26 հազար (բնակչության 13,1 %-ը)³ էր, իսկ 1892 թ.⁴՝ 27,12 հազար (բնակչության 13,5 %-ը)⁵:

Փաստորեն, կարճ ժամանակամիջոցում հույններն սկսում են զգալի թիվ կազմել Կարսի մարզում հանդիսանալով Վերջինիս բնակչության հիմնական Եթնիկական տարրերից մեկը:

1897 թ. Ռուսական կայսրության բնակչության առաջին համընդհանուր մարդահամարի տվյալներով հույնների քանակը Կարսի մարզում հասնում էր 32,59 հազարի, որից 45,42 %-ը տեղաբաշխված էր Կարսի, 24,05 %-ը՝ Արդահանի, 22,23 %-ը՝ Կաղզվանի շրջաններում⁶: Նրանց ընդամենը 3,19 %-ն էր բնակվում քաղաքներում: Հույնների 99,86 %-ը ուղղափառ քրիստոնյաներ էին⁶:

Այսպիսով, 1897 թ. հույններն իրենց քանակով չորրորդն են Կարսի մարզի Եթնիկական հանրությունների շարքում՝ զիջելով միայն

¹ **Խելմիցկի Պ.**, Карсская область, военно-статистический и географический обзор, ч. 2, Тифлис, 1893, с. 22-24.

² «Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г.», Тифлис, 1893, VII, с. 8.

³ **Խելմիցկի Պ.**, с. 24.

⁴ «Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефремова», т. 14 А (28).

⁵ «Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., LXIV, Карсская область», Санкт-Петербург, т. 2, 1904, с. 34-35.

⁶ Նույն տեղում, էջ 36:

հայերին (73,41 հազար), թուրքերին (63,55 հազար) և բրդերին (39,66 հազար):

Ամբողջացնելով վերը կատարված հաշվարկները՝ ստորև աղյուսակի տեսքով ներկայացնում ենք 1897 թ. դրությամբ Կարսի մարզի հույն բնակչության բաշխվածության ամբողջական պատկերը (ըստ շրջանների գյուղական և քաղաքային բնակչության) տոկոսային հարաբերակցությամբ (%):

Աղյուսակ 1

Կարսի շրջան		Արդահանի շրջան		Կաղզվանի շրջան		Օլթի շրջան	
ք.	գյուղ.	ք. Արդահան	գյուղ.	ք. Կաղզվան	գյուղ.	ք. Օլթի	գյուղ.
2,25	43,18	0,33	23,73	0,3	22	0,31	7,99

ճիշտ է, հույներն արտոնյալ կարգավիճակ ունեին Կարսի մարզում և վայելում եին ցարական իշխանությունների հովանավորությունը, սակայն, այսուհանդերձ, գտնվում եին սոցիալ-տնտեսական (մասնավորապես՝ բնակարանային) ոչ այնքան բարեկեցիկ պայմաններում, ուստի պատահական չեր արտագաղթի միտումների առաջացումը: Այսպէս, 19-րդ դ. վերջից սկսած որոշ թվով հույներ արտագաղթում են դեպի Հունաստան, մասնավորապես՝ Թեսալիա¹:

Այսուհանդերձ, շարունակվում է հույների ներգաղթը Կարսի մարզ: Մարզի տարածքում եին հաստատվում ոչ միայն Տրավիզոնի վիլայեթի, այլ նաև Ռուսական կայսրության թիֆլիսի նահանգի Ծալկայի շրջանի հույները²: Եվ ահա, այս գործընթացների և բնական աճի շնորհիվ հույների թվաքանակը 1906 թ. հասնում է 40 հազարի³, իսկ 1914 թ.⁴՝ 58,94 հազարի: 1914 թ. հույները կազմում եին Կարսի մարզի բնակչության 15,07 %-ը:

¹ Պօգօսյան Ա. Մ., Կարսկայ օլուստ Ռուսական կայսրությունում (1897-1914 թթ.), Երևան, 1983, ս. 130.

² Տե՛ս Հակոբյան Ա., Կարսի մարզ (գյուղացիության պատմության ուրվագծեր), Երևան, 2000, էջ 28-29:

³ Պօգօսյան Ա. Մ., ս. 126-127.

⁴ Հակոբյան Ա., Կարսի մարզի ազգաբնակչությունը (1897-1914 թթ.), «ՊԲՀ», 1976, թ. 4, էջ 150:

Հույները, ինչպես հայերը և արևելյան սլավոնները, Ռուսական կայսրության փլուզումից (1917 թ.) և թուրքական երկու արշավանքներից (1918 և 1920 թթ.) հետո լրեցին մարզի տարածքը՝ հաստատվելով Հունաստանում, Ռուսաստանի տարբեր հատվածներում և Այսրկովկասում (իիմսականում՝ Արևելյան Հայաստանում և Վրաստանում):

Արևելասլավոնական, հայ և հույն բնակչության քանակի փոփոխությամբ եր պայմանավորված նաև մարզի բնակչության կրոնական կազմի գգալի վերափոխումը: Եվ այսպես, 1897 թ. դրությամբ քրիստոնյաները կազմում էին բնակչության 48,42 %-ը (Հայաստանյաց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հետևորդ՝ 24,5 %, հայ կաթոլիկ՝ 0,63 %, ուղղափառ՝ մոտ 17 %, կաթոլիկ (հռոմ.)՝ 1,5 %, բողոքական (90 %-ից ավելին՝ յութերական)՝ 0,42 %, նեստորական՝ 0,1 %, աղանդավոր՝ 4,27 %), մահմեդականները՝ շուրջ 50 %-ը (այդ թվում՝ սուննի՝ շուրջ 40 %, շիա՝ շուրջ 7 %, ալկիներ՝ 2,9 %), եղիները՝ 1,14 %-ը և այլն¹:

Ինչպես տեսնում ենք, հույների և արևելասլավոնական ուղղափառների վերաբնակեցումն զգալի ազդեցություն էր թողել Կարսի մարզի բնակչության կրոնադավանական կազմի փոփոխության վրա: Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին քրիստոնյաները քանակապես արդեն գերազանցում էին մահմեդականներին, և այս երկու կրոններից յուրաքանչյուրի հետևողները կազմում էին բնակչության համապատասխանաբար 51,1 %-ը և 47,5 %-ը: Ինչպես արդեն նշել ենք, այստեղ ևս զգալի էր հույների քանակը:

Ամբողջացնելով Կարսի մարզի հույն բնակչությունը (հազ. մարդ) 1886–1914 թթ.¹ ստորև ներկայացնում ենք այն աղյուսակի տեսքով.

Աղյուսակ 2

Կարսի մարզի հույն բնակչությունը (հազ. մարդ) 1886–1914 թթ.					
1886 թ.	1889 թ.	1892 թ.	1897 թ.	1906 թ.	1914 թ.
23,53	մոտ 26	27,12	32,59	40	58,94

¹Տե՛ս «Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г...», т. 2, т. 34-39. Столкновение իսլама ենք հաշվարկել:

Այսպիսով, 1880-1917 թթ. Կարսի մարզում բնակվել են տասնյակ հազարավոր հույսեր, որոնք մշակութային զգալի շփումներ են հաստատել տեղի եթևիկական հակությունների, այդ թվում և հայերի հետ: Կարսի մարզի հունական համայնքի պատմությունը անբաժան մասն է կազմում ինչպես հույսերի, այնպես էլ հայոց և անգամ Օուսաստանի պատմության:

Греческое население Карской области в 1880-1917 гг., -
 Карская область была сформирована после русско-турецкой войны 1877-1878 гг. Греческое население практически отсутствовало в Карской области до 1880 г. Для того, чтобы иметь этническую опору в Карской области, власти Российской империи организовали переселение восточно-славянских этносов и греков в Карскую область. В ниже-указанной таблице показана численность греческого населения в Карской области в 1886-1914 гг.;

Греческое население в Карской области (тыс. чел.) в 1886–1914 гг.					
1886 г.	1889 г.	1892 г.	1897 г.	1906 г.	1914 г.
23,53	26	27,12	32,59	40	58,94

The Greek Population in Kars Oblast (Province) in 1880-1917, -
 Kars oblast was formed after the war between Russian and Ottoman Empires in 1877-1878, and, actually, there was no Greek population in Kars oblast before the war. In order to have an ethnic fundament in Kars oblast Russian authorities organized a resettlement of some Eastern-Slavic and Greek population to Kars oblast. Below you can see the number of the Greek population in Kars oblast in 1886-1914:

The Greek population of Kars oblast (thousand people) in 1886–1914					
1886	1889	1892	1897	1906	1914
23,53	26	27,12	32,59	40	58,94

«Հորեցանական գիտական և ստացրան (Ավերած ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի 90-ամյակին)», Երևան, 2011, էջ 72-76

ՎԱՆԻ ՆԱԽԱՆԳԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ

Վանի նահանգը, որպես Օսմանյան կայսրության վարչատարածքային միավոր, կազմավորվել է 1548 թ.: Այն փաստացիորեն կայացել է 1555 թ. Ամասիայի պայմանագրով, երբ հաստատվել է Վանի նահանգի և ողջ Արևմտյան Հայաստանի միացումը Օսմանյան կայսրությանը: Նահանգի վարչական կենտրոնը Վան քաղաքն էր:

Գտնվելով Օսմանյան կայսրության և Պարսկաստանի սահմանագիծին՝ Վանի նահանգը 16-17-րդ դարերում բազմից դարձել է արյունալի պատերազմների թատերաբեմ, որի արդյունքում նրա տարածքը հաճախ ավերվել և ամայացվել է, իսկ տեղաբնիկ բնակչության, այսինքն՝ հայերի քանակը մեխանիկական կրծատման է ենթարկվել (ջարդեր, բռնագաղթ, սոցիալ-տնտեսական և ռազմաքաղաքական ծանրագրույն իրադրության հետևանքով արտագաղթ ևն):

19-րդ դարի երկրորդ քառորդից պատերազմներին միացել է Ռուսական կայսրությունը: Սակայն այս շրջանում՝ ընդհուպ մինչև Առաջին աշխարհամարտը, նահանգը համեմատական անդորրի մեջ է գտնվել: Պարբերաբար կրկնվող ջարդերը, բռնագաղթն ու տնտեսական և այլ պատճառներով արտագաղթը, ինչպես նաև Հյուսիսային Միջագետքից մեծ քանակությամբ քրդական ցեղերի և Հյուսիսային Կովկասից «չերբեզների»¹ մուտքը լուրջ փոփոխություններ են առաջացրել նահանգի բնակչության եթևիկական կազմում: Եվ չնայած այս ամենին՝ 19-րդ դարի վերջին քառորդում Վանի նահանգն Արևմտյան Հայաստանի առավել հայաշատ նահանգներից էր: Վանի առաջնորդարանի տվյալներով 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո (1878-1880 թթ.) Վանի նահանգի հայերի թիվը առևկազն 300

¹ Օսմանյան պաշտոնական վիճակագրության կողմից այս ընդհանուր անվանումը տրվել է Հյուսիսային Կովկասից Օսմանյան կայսրության տարածք վերաբնակված հյուսիսկովկասյան մահմեդական լեռնականներին (հիմնականում՝ մահմեդական օսեր, ինչպես նաև աղդացիներ և մահմեդական արքազներ), որոնք այստեղ են հաստատվել Կովկասյան պատերազմից (1817-1864 թթ.) հետո՝ 1860-1870-ական թթ.:

հազար¹ էր, ինչը կազմում էր բնակչության շուրջ 60 %-ը: Այս թիվը թնականաբար անհանգստացնում էր թուրքական իշխանություններին, ուստի 1878-1888 թթ. Վանի նահանգի վարչատարածքային բաժանման և սահմանների մեջ բազմաթիվ փոփոխություններ կատարվեցին, որոնք նպատակ ունեին դիմախեղելու նահանգի բնակչության եթևիկական պատկերը: Այսպես, Վանի նահանգի կազմից հանվեցին արևմտյան ու հարավ-արևմտյան հայաշատ շրջաններ (Մոլշ, Բուլանըիս, Մանազկերտ, Խլաթ, Բիթլիս, Խիզան, Սպարկերտ) և միացվեցին հիմնականում ասորի ու քուրդ բնակչությամբ Հարյարիին²: Այս փոփոխությունները կատարելիս օսմանյան իշխանությունների նպատակն էր թույլ չտալ, որ Վանի նահանգը լինի միատարր հայ բնակչությամբ օսմանյան վարչամիավոր: Փաստորեն, օսմանյան վարչակարգը նպատակադրվել էր այս ճանապարհով փակել հայարևնակ վիլայեթներին (նահանգներին) ինքնավարություն շնորհելու հարցը՝ գերտերությունների առջև արդարանալով, թե բացարձակապես հայարևնակ վիլայեթների չկան Օսմանյան կայսրության տարածքում:

Միևնույն նպատակը հետապնդելով՝ վարչատարածքային փոփոխություններից զատ օսմանյան իշխանությունները դիմում էին նաև մեկ այլ գեղձարարության՝ կեղծելով Վանի նահանգի տարածքում անցկացվող վիճակագրական հաշվումների արդյունքները: Այդպիսի աղավաղված տվյալներ են 1896 թ. օսմանյան պաշտոնական վիճակագրության քանակական ցուցանիշները, որոնց համաձայն նահանգում բնակվում էին 173,8 հազար մահմեդականներ և մոտ 62 հազար հայեր: Այսպիսով, Հայկական հարցի միջազգային լուծման համար ստեղծվում էր շատ լուրջ խոչընդոտ:

Վանի նահանգի հայությունը զգալի կորուստներ կրեց 1894-1896 թթ. համիլյան ջարդերի ընթացքում, երբ կոտորվեցին 20 հազար, բռնի մահմեդականացվեցին 30 հազար³ և արտագաղթեցին

¹ Իրականում, մեր հաշվարկներով, հայերի թիվը գերազանցում էր 310 հազարը:

² Տե՛ս **Բաղդապահ Գ.**, Վանի նահանգը 1840-ական-1914 թթ. (Վարչաբաղդապահական և դեմոգրաֆիական ուսումնասիրություն), «ԲԵՐ», 1986, թ. 3, էջ 19:

³ «Հայկական հարց» հանրագիտարան, Երևան, 1996, էջ 430:

շուրջ 40 հազար¹ հայեր: Յիմսահատակ կործանվեցին բազմաթիվ հայկական գյուղեր Արճեղում, Աղբակում, Աղձկեռում և այլուր: Փաստորեն, համիոյան ջարդերի հետևանքով Վանի նահանգի հայ բնակչության թիվը կրճատվեց շուրջ 90 հազարով: Յայերի թիվը շարունակեց կրճատվել նաև 20-րդ դ. առաջին տասնամյակում: Ամեն տարի հարյուրավոր հայեր տեղափոխվում էին Շուսական կայսրության սահմաններ:

Վերոնշյալ հանգամանքների հետևանքով Յայոց ցեղասպանության նախօրյակին Վանի նահանգն ուներ բավական խայտարդետ Եթնիկական կազմ: Խնդրո առարկա է ոչ միայն նահանգի բնակչության ազգային կազմը, այլև բնակչության ընդհանուր քանակը: Այժմ մանրամասն անդրադառնանք Վանի նահանգի տարածքում բնակվող յուրաքանչյուր Եթնոսին՝ Վերջում ստանալով ամբողջ նահանգի և նրա երկու վարչամիավորների² բնակչության ընդհանուր թիվը.

ա) Յայեր: Յայոց ցեղասպանության նախօրեին Վանի նահանգի ամենամեծաթիվ Եթնիկական տարրը հայերն էին: Ինչպես վեր նկատեցինք, Վանի նահանգի տեղաբնիկ Եթնիկ տարրը կազմող հայերի քանակը 16-19-րդ դդ. շարունակաբար նվազել է: Յայոց ցեղասպանության նախօրյակին նահանգի հայության թիվն արդեն շուրջ 220 հազար էր կազմում³: Նրանք գերազանցապես բնակվում էին Վա-

¹ «Հայաստանի ազգային ասլաս», հ. Բ, Երևան, 2008, էջ 84 (բարտեզ՝ Արևմտահայության կոստորածները XIX դ. 90-ական թթ., հեղինակ՝ Գ. Բաղյան, մասշտաբ՝ 1:4 500 000):

² Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին Վանի նահանգը բաղկացած էր 2 գավառից՝ Վանի (Վարչական կենտրոնը՝ Վան) և Յաքյարի (Վարչ. կենտրոնը՝ Բաշկալե), որոնք ել իրենց հերթին բաժանվում էին համապատասխանաբար 8 (Վանի, Բերկրի (Մուրադի), Արճեղի, Աղծեղ-Աշբակաղ (Աղիմբաղ), Գավաշի, Շատափի, Նորդրիզի (1913 թ.-ից՝ Սամվելիք ուր Ուշատ), Մահմուլդի) և 5 (Խոշարի, Աղբակի, Ջուլամերկի, Գավառի, Շամդիսան) գավառակների (տե՛ս «Հայկական համառոտ հանրագիտարան», հ. 4, Երևան, 2003, էջ 588):

³ Կոստանդնուպոլիսի հայոց պատրիարքարանի տվյալներով 1912 թ. ապրիլի 1-ին Վանի նահանգում շուրջ 197 հազար հայ էր բնակվում, որից շուրջ 185 հազարը՝ Վանի գավառում (Պատրիարքարանի և Ակադեմիայի մասնակի պիճակագրական տվյալները լրատ Թեոդիկի, Ա-ԴՕ-ի, Յովենի եպս. Սարացանի և այլց) տրվում են «Ապրիլեան եղենի» մատենաշարի 12-րդ համարի [«Գողգոթա. թրքահայ հոգեւրականութեան եւ իր հօտին աղետալի 1915 տարին», հ. Ա, մաս Ա, 2.- Վան», Ակրիլիաս, 1966]): Սակայն չպետք է մոռանալ, որ Կոստանդնուպոլիսի հայոց պատրիարքարանը հաշվառման խիստ բարդություններ է ունեցել և միևնույն ժամանակ շատափական հաշվարկ է կատարել՝ կապված Յայկական բարենորդումների ծրագրի հետ: Եվ, բացի այդ, հաշվառվել են հիմնականում միայն Յայաստան-

Նի գավառում, մասնավորապես՝ Վան քաղաքում և Վանա լճի առափ-նյա կազաներում (գավառակներ): Միայն Վան քաղաքում հայերի թի-վը մոտ 30 հազար էր¹: Նրանք կենտրոնացած էին Վանի՝ միմյանցից

յայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հետևողութերը, չսայած Վանի նահանգում կաթոլիկ հա-յերը շատ չէին թիվ են կազմել, իսկ բողոքականները գրեթե խսպառ բացակայել են: Վանի թեմական վիճակագրության 2 տարբեր տվյալներով է Վանի նահանգի հայերի թիվը 214 հազար կամ 192,2 հազար էր: Ինչպես ի հայու է բերել Գ. Բաղդայանը, 1916 թ. հունվարի 14-ին Երևանի, Ելիզավետապոլի, Թիֆլիսի նահանգմերում, Կարսի մարզում և Պարսկա-տանում անցկացված վիճակագրության համաձայն՝ այս տարածքներում Վանի նահանգից ապաստանած հայությունը կազմում էր 24 127 ընտանիք: Յամբ ընդունելով մեկ ընտանիքի մեջին մեծության 8,6 գործակիցը՝ Գ. Բաղդայանը հաշվարկել է հայության թիվը և ստացել ավելի քան 207 հազար թիվը (Բաղդայան Գ., Վանի վիլայեթ. բնակչության ազգային կազմը Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին, «Էրան-Նամե», 1993, N 1, էջ 9): Յաշվի առնելով այն, որ այդ ընտանիքներն իրենց ողջ կազմով չէին կարողացել փրկվել, ուստի այս թիվը պետք է ընդունել որպես Ելակետային դրություն գաղթի նախօրյակին, այսինքն՝ գաղթի ճանապար-հը քանի վան-վասպուրականցիների քանակը: Միևնույն ժամանակ այս թիվը թույլ է տա-լիս մեզ նախապատվությունը տալ Վերոնչյալ շուրջ 214 հազար թվին: Յաշվի առնելով ընա-կան աճի ցուցանիշները՝ 1914 թ. հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ, այսինքն՝ 2,5 տարի անց (հազմական գործողությունների անմիջապես նախօրյակին) Վանի նահանգի հայերի թիվը կյիսի շուրջ 220 հազար: «Հայաստանի ազգային ատլաս»-ի Երկրորդ հատորի «Հայկական Մեծ Եղեռնը 1915-1916 թթ.» քարտեզում (էջ 94) արդեն նշված է առավել ճշգրտված 219 հազար թիվը (հետինակ՝ Բ. Զարուհյունյան, մասշտաբ՝ 1:5 700 000, հաշվարկը՝ Գ. Բաղդա-յանի): Յարկ է նշել, որ Վանի նահանգի մեծ մասում ռուսական զորքերի առկայության ժա-մանակ հարևան վիլայեթներից (Բիթլիս, Ան) հազարավոր հայեր (առնվազն 5 000) ապաս-տանել են Վանի նահանգի ռուսական զորքերի վերահսկողության ներքո գտվող տարածք-ներում: Փաստորեն, հետագա հաշվարկներում, երբ դիտարկենք Վանի նահանգի կորուստ-ները 1914-1918 թթ., պետք է հաշվի առնենք նաև այդ փաստը: Հետաքրքիր փաստի ենք հանդիպում նաև Յովսենի նախարարության մեջ. ըստ Խոր՝ 1913 թ. Օսմանյան կայսրության տնտեսական և քաղաքական կենտրոններում հաշվարկում էին Վանի նահանգից արտագնա աշխատաքի ժամանակավիրապես մեկնած մոտ 10 հազար պանդուխուներ (տե՛ս «Գողգոթա. թթահայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին աղետայի 1915 տարին, հ. Ա, մաս Ա, 2.- Վան», էջ 10-11): Այս կցկոտուր տվյալը հնարավորությունը է տալիս՝ պատկերացում ունենալու Վանի նահանգի ոչ միայն առկա (փաստացի ընակվոյ), այլև՝ մշտական (հաշվառելիք) հայ բնակչության թվի մասին, որը, փաստորեն, առնվազն 230 հազար էր:

¹ Բաղդայան Գ., Վանի նահանգը 1840-ական-1914 թթ., էջ 21: Ըստ Վանի առաջնորդարա-կի՝ Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Վանում բնակվում էր շուրջ 58 հազար մարդ (ըստ Վանի թեմի տվյալների՝ շուրջ 55 հազար), որից 34 հազարը՝ հայ (ըստ Վանի թեմի տվյալների՝ նույնպես շուրջ 34 հազար), 21 հազարը՝ թուրք, սակայն ճշմարտությանը ավելի մոտ է հայերի՝ մոտ 30 հազար, իսկ թուրքերի՝ շուրջ 15 հազար քանակը: Ուստումնասիրողներից Ա. Միքայելյանի կարծիքով Վանում Յայոց ցեղասպանության նախօրյակին բնակվել է

5-6 կմ հեռավորության վրա գտնվող արևելյան Այգեստան (մոտ 25 հազար հայ) և արևմտյան Քաղաքամեջ (շուրջ 3 հազար հայ) թաղամասերում: Ի տարբերություն Վանի գավառի՝ Հաբյարիի գավառում հայերի քանակն անհամեմատելիորեն քիչ էր¹: Եթե 1880-ական թթ. Հաբյարիի հայության թիվը 35-40 հազար էր, ապա 1912 թ.՝ շուրջ 15 հազար²:

Ի մի բերելով այս թվերը, կարելի է եզրակացնել, որ Յայոց ցեղասպանության նախօրյակին Վանի նահանգի շուրջ 220 հազար հայերից մոտ 205 հազարն³ ապրել է Վանի գավառում, իսկ ավելի քան 15 հազարը՝ Հաբյարիում:

բ) Թրղեր: Յայոց ցեղասպանության նախօրյակին Վանի նահանգի երկրորդ եթևիկական տարրը քրդերն⁴ էին, որոնց քանակը

22,5 հազար հայ, 14,8 հազար թուրք, մոտ 300 գնչու, 200 քուրո (տե՛ս **Միքայելյան Ա.**, Վան քաղաքի բնակչությունը (XIX դ. Վերջին քառորդ - XX դ. սկզբը), «ԼՐԳ», 1987, թ. 8, էջ 38-42):

¹ Եթե 1880-ական թթ. հայ բնակչության հոծ զանգվածներ էին առկա Աղբակի, Խոչարի, Զուլամերկի և Գավառի ավելի քան 60 գյուղերում, ապա Յայոց ցեղասպանության նախօրյակին հայերը մեծամասնություն էին կազմում միայն Խոչարի և Աղբակի որոշ մասերում ու Դիզա գյուղաբաղաբերում (**Բաղայան Գ.**, Վանի նահանգը 1840-ական-1914 թթ., էջ 22): Հաբյարիի հայության թիվի կրճատման պատճառը պարբերաբար կրկնվող շարդերն ու արտագողթն էին:

² Զանի որ Կոստանդնուպոլիսի հայոց պատրիարքարանի տվյալների համաձայն 1912 թ. Վանի նահանգի հայերի թիվը 197 հազար էր, այդ թվում 185 հազարը Վանի գավառում, ուստի Հաբյարիի հայության թիվը շուրջ 12 հազար էր, սակայն, հաշվի առնելով հայ բնակչության հաշվառման բարդությունները հիմնականում ոչ հայաբնակ այս գավառում, հայության թիվը պետք է դիտարկեն շուրջ 15 հազարի սահմաններում:

³ Այս թվի ստացման համար հաշվի ենք առել հայ բնակչության բնական աճն ու արտագաղթ չափերով:

⁴ Փոքր քանակով թրղեր Վանի նահանգի տարածքում հաստատվել են դեռևս մինչև օսմանյան այս վարչամիավորի կազմելը: Թրղական եթևնկ տարրն առաջին անգամ այստեղ (Հաբյարիում) հայտնվել է 9-րդ դ.: Թրղերի քանակն սկսեց աճել 11-րդ (մեջուկ-թյուրբերի արշավանքներ) և 13-15-րդ դդ. (մոխոլական արշավանքներ և Նրանց շուրջ 100-ամյա տիբապետություն, Լենկ-Թեմուրի արշավանքներ, կարակոյունլու և ակկոյունլու թուրքմենական ցեղերի տիբապետություն): 16-17-րդ դդ. թուրք-պարսկական պատերազմների ընթացքում պատերազմող կողմերը, նպատակ ունենալով թույլ չտալ թշնամու պարենավորումը և, հետևապես, առաջխաղացումը, ոչչացնում էին Վանի նահանգի սահմանակից շրջանների ցանքատարածությունները՝ այդ կերպ հիմք ստեղծելով հայ շինականների արտագաղթի համար: Այս պատերազմների ընթացքում օսմանյան իշխանությունների կողմից նահանգի տարածք բերվեցին թրղական հոծ խմբեր՝ որպես մարդկային պատենշ Սեֆյան Իրանի դեմ պայքարում: 17-րդ դ. սկզբին Ծահ-Արաք կողմից կազմակերպված հայ բնակչության

որոշելիս հարկ է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ տասնյակ հազարավոր քրդեր նույնիսկ 19-րդ դ. վերջին և 20-րդ դ. սկզբին ամռանը տեղափոխվում են Հյուսիսային Իրաք: Այդպիսին եր «աշիրեթ», այսինքն՝ ցեղային (քոչվոր) քրդերի մի մասը¹, իսկ այն քրդերը, որոնք մշտապես հաստատվել են իրենց բնակության վայրերում, կոչվում են «օայա», այսինքն՝ նստակյաց: Վերջիններս բնակվում են հիմնականում Գավառում, Կարճկանում, Խոշաբում, Մոկսում, Յաքյարիում, մասամբ էլ՝ Շատախում և Վանում: «Աշիրեթները» ցրված են Վանի նահանգի գրեթե ողջ տարածքում:

1912 թ. Վանի գավառում քրդերի թիվը շուրջ 72 հազար² էր, իսկ Յաքյարիում շուրջ 51 հազար³: Այսպիսով, 1912 թ. Վանի նահանգում շուրջ 123 հազար քուրդ էր բնակվում, և, ըստ որում՝ դրանց մեծ մասը (մոտ 80 հազարը) «աշիրեթներ» են: Հաշվի առնելով բնական աճի գործոնը՝ կարելի է եզրակացնել, որ Հայոց ցեղասպանության նախօրեին Վանի նահանգում առկա էր մոտ 129 հազար քուրդ բնակչություն՝ շուրջ 76 հազարը Վանի գավառում, 53 հազարը՝ Յաքյարիում⁴:

բռնագաղթը շրջանցեց նաև Վանի նահանգի տարածքը՝ ընդգրկելով նահանգի հյուսիսարևելյան շրջանները: Այդ դատարկված տարածքներում 18-րդ դ. սկզբից վերաբռնակվեցին քրդական հոծ զանգվածներ: Քրդական զանգվածների հոսքը Վանի նահանգ շարունակվեց 18-19-րդ դդ. ընթացքում, և արդեն 1840-ական թթ. Հյուսիսային Իրաքից այստեղ հաստատվեցին քրդական զանազան ցեղեր (տե՛ս **Բադայան Գ.**, Վանի վիլայեթ. բնակչության ազգային կազմը Արաշին աշխարհամարտի նախօրեին, էջ 9-10):

¹ Հաշվի առնելով այն փաստը, որ Վանում ուսական փոխհյուպատոս Ո. Տերմենի հաղորդմամբ 1906 թ. «աշիրեթ» քրդերից «հարտողիները» 7 400 ընտակիր են կազմում (Գ. Բադայանի հաշվարկով՝ 40-45 հազար մարդ), ուստև նաև սպառողների հիմնական մասն այս զանգվածին ամբողջովին ընդգրկել է Վանի նահանգի մշտական բնակչության մեջ, մինչդեռ հարկ է նշել, որ «հարտողիների» մի մասը բնակվում էր Իրանի հյուսիսարևմտյան սահմանամերձ շրջաններում (տե՛ս Նույն տեղում):

² Ըստ Կոստանդնուպոլիսի հայոց պատրիարքարանի տվյալների՝ 1912 թ. Վանի գավառում բնակվում են շուրջ 32 հազար «օայա» և շուրջ 40 հազար «աշիրեթ» քրդեր:

³ Յաքյարիի քրդերի բանակի հաշվարկը կատարել է Գ. Բադայանը (**Բադայան Գ.**, Վանի նահանգը 1840-ական-1914 թթ., էջ 23):

⁴ Քրդերի բանակական աճը 1912-1914 թթ. պայմանավորված էր ոչ միայն բնական աճի բարձր տեմպերով, այլ նաև թուրքական իշխանությունների կողմից իրականացվող վերաբնակեցումներով (Քիթիսից ևը):

զ) Ասորիներ: Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Վանի նահանգի երրորդ եթևիկական տարրը նեստորական ասորիներն¹ էին: Նրանք նույնպես բաժանվում էին ռայաների և աշիրեթների: Ասորիների շուրջ 95%-ը (մոտ 80 հազար) բնակվում էր Հաբյարիի գավառում, մասնավորապես՝ Մեծ Չար գետի միջին հոսանքի ձախափնյա լեռնային հատվածում, որը կոչվում էր «Ասորական մարզ»² (ավելի քան 50 հազար): Այս ինքնիշխանություն էր վայելում ընդհուար մինչև Առաջին աշխարհամարտը: Մնացած մոտ 30 հազար ասորիները բնակվում էին Հաբյարիի այլ հատվածներում՝ Զուլամերկի մնացած մասի, Խոշաբի, Աղբակի, Բեյթ-ովլ-Շաբաբի, Գավառի և Շամդինանի բազմաթիվ գյուղերում³:

Ասորիներ բնակվում էին նաև Վանի գավառում՝ Մահմուտիի կենտրոն Սարայ գյուղաքաղաքում, ինչպես նաև Նորդուզի, Շատախի և այլ գավառական առանձին գյուղերում: Սակայն Վանի գավառում ասորիների թիվը անհամեմատելիորեն ավելի քիչ էր, քան Հաբյարիում: Հաշվի առնելով ասորիների շրջանում բնական աճի տեմպերը և արտագաղթի ցուցանիշները՝ Հայոց ցեղասպանության նախօրյակի համար կստանանք հետևյալ պատճերը՝ ավելի քան 80 հազար ասորի Հաբյարիում և մոտ 5 հազար՝ Վանի գավառում⁴, այսինքն՝ ընդհանուր առմամբ ասորիների թիվը շուրջ 85 հազար⁵ էր:

ո) Թուրքեր: Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Վանի նահանգի չորրորդ եթևիկական տարրը թուրքերն էին: Թուրքերը հիմնա-

¹ Վանի նահանգի տարածքում, մասնավորապես՝ Հաբյարիում, մեծ թվով ասորիներ հաստատվել էին ներևս 14-րդ դ. Վերջին՝ խուսափելով Լենկ-Թեմուրի արշավակրեմերից (տե՛ս **Բաղայան Գ.**, Վանի վիլայեթ. բնակչության ազգային կազմը Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին, էջ 8):

² Զուլամերկի Ջոշանիս (Կոճանց) ավանը նեստորական ասորիների հոգևոր առաջնորդ մարշամունքի նստավայրն էր:

³ **Բաղայան Գ.**, Վանի նահանգը 1840-ական-1914 թթ., էջ 22-23:

⁴ Ըստ Կոստանդնուպոլիսի հայոց պատրիարքարանի տվյալների՝ 1912 թ. Վանի գավառում ասորիների թիվը 18 հազար էր: Այս տվյալի ստույգ լինելու դեպքում կստացվի, որ Վանի նահանգում շուրջ 93 հազար ասորի էր բնակվում: Սակայն Գ. Բաղայանի հաշվարկով 1912 թ. Վանի գավառում ասորիների քանակը ընդամենը 4 հազար էր (նույն տեղում, էջ 23):

⁵ Այս տվյալից գատ կարելի է հանդիպել նաև այլ տվյալներ՝ 80-100 հազարի սահմաններում, սակայն առավել իրատեսական է 85 հազար թիվը:

կանում բնակվում էին Վանի գավառի վարչական կենտրոններում, մասնավորապես Վան քաղաքում (շուրջ 15 հազար թուրք) և հարակից գյուղերում, Ականց (Արճեց) և Արծկե (Աղիլշևազ) քաղաքներում, Թիմարի և Արճեշի որոշ գյուղերում (օրինակ՝ Արտամետում հայերի կողքին 2,4 հազար թուրքեր էին բնակվում)¹: Վանի գավառի թուրքերի ընդհանուր թիվը 1912 թ. մոտ 30 հազար էր²:

Հաբյարիում թուրքերի թիվը շատ չնշին էր՝ շուրջ 0,5 հազար: Նրանք կենտրոնացած էին Բաշկալե և Դիզե գյուղաքաղաքներում³: Այսպիսով, 1912 թ. Վանի նահանգում շուրջ 30,5 հազար թուրք էր բնակվում:

Ի մի բերելով այս թվերը, կարելի է եզրակացնել, որ Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Վանի նահանգի շուրջ 32 հազար թուրքերից մոտ 31,5 հազարն⁴ ապել է Վանի գավառում, իսկ ավելի քան 0,5 հազարը՝ Հաբյարիում:

Ե) Եղիներ: Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Վանի նահանգի հինգերորդ եթևիկական տարրը եղինեներն⁵ էին: Նրանց թիվն ավելի քան 6,5 հազար⁶ էր, և նրանք բնակվում էին Վանի գավառի

¹ **Բաղայան Գ.**, Վանի վիլայեթ. բնակչության ազգային կազմը Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին, էջ 10:

² Ըստ Կոստանդնուպոլիսի հայոց պատրիարքարանի տվյալների՝ 1912 թ. Վանի գավառում շուրջ 47 հազար թուրք էր բնակվում, մինչեւ այս թիվն ուռացված է: Գ. Բաղայանի հաշվարելով Վանի գավառում թուրքերի քանակը շուրջ 30 հազար էր (**Բաղայան Գ.**, Վանի նահանգը 1840-ական-1914 թթ., էջ 21): Նրա համոզմամբ Վանի գավառի, մասնավորապես՝ Արճեշի և Աղիլշևազի թուրքերի մեծ մասը քրդական ծագում ուներ՝ սերելով 16-17-րդ դդ. այստեղ հշուող բուրդ փաղուկիներից (**Բաղայան Գ.**, Վանի վիլայեթ. բնակչության ազգային կազմը Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին, էջ 10):

³ Նոյն տեղում, էջ 10:

⁴ Այս թվի ստացման համար հաշվի ենք առել թուրք բնակչության բնական աճն ու վերաբնակեցման ծավալները:

⁵ Վանի նահանգի տարածքում եղիների հիմնական մասը հաստատվել էր դեռևս 16-րդ դ.: Սակայն Նրանք 1829-30 թթ. արևմտահայ զանգվածների հետ գաղթել են Արևելյան Յայաստան: Վանի նահանգում եղիների նոր զանգվածներ են հայտնվել միայն 19-րդ դ. Կեսերին, երբ այստեղ են տեղափոխվել Յոյսիսային Իրաքի Սինջարի շրջանում բնակվող եղիների փոքր խմբեր (Նոյն տեղում, էջ 10):

⁶ Ըստ Կոստանդնուպոլիսի հայոց պատրիարքարանի տվյալների՝ 1912 թ. Վանի գավառում շուրջ 25 հազար եղին էր բնակվում, մինչեւ, ըստ Շ. Եղիազարյանի տվյալների, Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին Վանի գավառում եղիների քանակն ավելի քան 6,5 հազար էր («Աշխատամկը», Դ տարի, Երևան, 1919, N 5, էջ 2):

Մահմուդի¹ ու Բերկրիի գավառակների ավելի քան 20 գյուղերում,
չնչին քանակով՝ նաև Արճակի ու Թիմարի որոշ գյուղերում²:

գ) Դրեաներ: Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Վանի նահանգի վեցերորդ եթոնիկական տարրը հրեաներն էին: Նրանց թիվը մոտ 1,5 հազար էր: Նրանք կենտրոնացած էին Հաթյարիի գավառի վարչական կենտրոն Բաշկալեում (150-180 ընտանիք⁴, այսինքն՝ 1-1,2 հազար, միջինը՝ շուրջ 1,1 հազար հրեա) և Շամիլիան գավառակի կենտրոն Նեհրի ավանում (մոտ 50 ընտանիք⁵, այսինքն՝ մոտ 350 հրեա⁶):

Ե) Հյուսիսկովկասյան Եթոնուներ, բոշաներ (գնչուներ): Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին Վանի նահանգում բնակվում էին փոքր թվով (շուրջ 500 մարդ) բոշաներ, այսինքն՝ գնչուներ: Նրանք կենտրոնացած էին Վան քաղաքի Փշով-Փողան կոչվող մասում և Մոլու գյուղաբաղաբում⁷:

Վանի նահանգում բնակվում էին նաև մոտավորապես նույն քանակով (շուրջ 500 մարդ) հյուսիսկովկասյան Եթոնուների ներկայացուցիչներ, հիմնականում՝ մահմեդական օսեր, ինչպես նաև արթեացիներ և մահմեդական արխազներ: Նրանք կենտրոնացած էին Վանի, Արծ-կե-Աղյոլշևագի, Թիմարի և Արճակի մի քանի գյուղերում⁸:

Այսպիսով, Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին քրիստոնյաները (հայեր և ասորիներ) կազմում էին Վանի նահանգի բնակչության մոտ երկու երրորդ մասը, իսկ մահմեդականները (քրդեր, թուրքեր, կովկասյիներ)⁹ ավելի քան մեկ երրորդ մասը: Այս Եթոնուներից զատ ապրում էին նաև Եգիիներ, հրեաներ և այլք: Այժմ վերը կատարած մեր հաշվումների վերջնական արդյունքները ներկայացնում ենք աղ-

¹ Վանի նահանգի Եգիիների երկու երրորդ բնակվում էր Մահմուդի (Սարայ) գավառակի Եզրի (Կարասու, Ավառաշ) նահիենում (գյուղախումբ), որը գտնվում էր Մահմուդի հյուսիսարևմտյան մասում:

² «Հայկական համառոտ հանրագիտարան», հ. 4, էջ 588:

³ Բաղալյան Գ., Վանի նահանգը 1840-ական-1914 թթ., էջ 21:

⁴ Նույն տեղում, էջ 23:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Անհատների քանակական հաշվարկը ինքներս ենք կատարել:

⁷ Բաղալյան Գ., Վանի նահանգը 1840-ական-1914 թթ., էջ 21:

⁸ Նույն տեղում:

յուսակի տեսքով՝ նշելով նաև յուրաքանչյուր էթնիկական հանրության տոկոսային բաժինը բնակչության ընդհանուր թվի մեջ¹.

Էթնոսը	Վանի գավառ		Հաքարիի գավառ		Վանի նահանգ	
	թիվը ²	%	թիվը	%	թիվը	%
Հայեր	205	63,08	ավ. 15	10	220	46,32
Թղթեր	76	23,38	53	35,33	129	27,15
Ասորիներ	5	1,54	ավ. 80	53,34	85	17,9
Թուրքեր	31,5	9,69	0,5	0,33	32	6,74
Եզրիներ	6,5	2	-	-	6,5	1,37
Դրեաներ	-	-	1,5	1	1,5	0,32
Կովկասիներ	0,5	0,155	-	-	0,5	0,1
Գնչուներ	0,5	0,155	-	-	0,5	0,1
Ընդհանուր	325	68,42 ³	150	31,58	475	100

Ահա այսահին էր ժողովրդագրական իրավիճակի համառոտ նկարագիրը Վանի նահանգում Հայոց ցեղասպանության նախօրեին:

Երբ Առաջին աշխարհամարտի սկզբին թուրքական իշխանությունները կազմակերպեցին Վանի նահանգի հայ բնակչության զանգվածային կոտորածը, դրան դիմակայել կարողացան նահանգի այն հատվածները, որտեղ կումպակտ հայ բնակչություն էր առկա: Վանի նահանգի մի շարք գավառակներում ու գյուղախմբերում, ինչպես օրինակ՝ Շատախում, Թիմարում, Հայոց ձորում, Արճեշում, Գավաշում, Ալշավագում և այլուր, հայերը կազմակերպեցին ինքնապաշտպանություն՝ համար պայքար մղելով արյունաբրու շարդարաների դեմ: Ամենաարդյունավետն, իհարկե, Վան քաղաքի հերոսամարտն էր: Մինչև 1915 թ. ապրիլ ամիսը Վանում հավաքվել էին շրջակա գյուղերից թուրք եղեռնագործների արյունոտ ձեռքերից մազապուրծ եղած ավելի քան 70 հազար հայեր: Այսպիսով, քաղաքում հայության թիվը ապրիլ ամսին մոտ 100 հազար էր: Վանի հերոսամարտի ընթացքում (1915 թ. ապրիլի 7 - մայիսի 6) հայերի կորուստները 350 էին՝ ներառյալ իսահաղ բնակիչները և մարտիկները: Մինչև ռուսական բանակի

¹ Աղյուսակում առկա բոլոր հաշվարկները վերաբերում են 1914 թ. հոկտեմբերի 1-ին, այսինքն՝ ռազմական գործողությունների սկզբի նախօրյակին:

² 1 000 մարդ:

³ Վանի նահանգի ընդհանուր բնակչությունից:

Ժամանումը նահանգի տարածքում ավելի քան 25 հազար հայեր են կոտորվում: Կոտորվել և բռնագաղթի էին Ենթարկվել նաև տեղի ոչ մահմեդական ժողովողներից ասորիներն ու եզրիները:

1915 թ. հուլիսին, երբ ռուսական գորքերը ժամանակավորապես թողնում են քաղաքը, իրենց օջախները լքում են շուրջ 205 հազար հայեր: Ճանապարհին Ենթարկվելով զանազան ավազակախմբերի հարձակումներին՝ Նրանցից փրկվում են ավելի քան 150 հազարը: 1918 թ. Վանի գավառակում, Թիմարում, Արճակում և Յայոց ծորում վերահաստատվում են Նրանցից 25 հազարը, որոնք, սակայն, նույն թվականին Ենթարկվելով թուրքական բանակի հարձակմանը, հարկադրված են լինում կրկին հեռանալ իրենց քնօրրանից¹: Այսպիսով, արդեն 1918 թ. Վանի նահանգն ամբողջովին հայաթափ եղավ²: Ընդհանուր առմամբ Վանի նահանգի հայության գոհերի թիվը գերազանցեց 80 հազարը, որից մոտ 55 հազարը գոհեց գաղթի ճանապարհին: Այսպիսով, 1915-1918 թթ. Վանի նահանգի բնակչությունը նվազեց շուրջ 310 հազար ոչ մահմեդականներով (հայ և ասորի քրիստոնյաներ, եզրիներ):

Население Ванской провинции накануне геноцида армянского народа, - Ванская провинция была сформирована в 1548 году. В течении XVI-XIX вв. армянское население провинции последовательно уменьшалось, ввиду с социально-экономическими и военно-политическими причинами. Около 310 тыс. армян проживало в Ванской провинции в 1880 году. Несмотря на то, что доля армянского населения уменьшилась из-за административно-территориальных изменений 1878-1888 гг., и около 20 тыс. армян было истреблено, 30 тыс. – исламизировано и 40 тыс. – эммигрировало, армяне оставались преобладающим этносом Ванской провинции перед началом геноцида армянского народа. Ниже представляем таблицу населения Ванской провинции на 1 октября 1914 года;

¹ՏՇ'ս «Յայկական համառու հանրագիտարան», հ. 4, էջ 588:

²Վանի նահանգում Յայոց գեղապանությունը վերապածների թիվն Առաջին աշխարհամարտից հետո՝ գինադադարի ժամանակահատվածում, շուրջ 500 էր (Թ. առք. Մանուկեան, Յայ Եկեղեցւոյ կողուստը Եղեռնին, Նիւ Եղոք, 1972, էջ 34):

	Этнос	Ванский уезд		уезд Хаккари		Ванская провинция	
		Числ. (тыс. чел.)	%	Числ.	%	Числ.	%
1	Армяне	205	63,08	15	10	220	46,32
2	Курды	76	23,38	53	35,33	129	27,15
3	Ассирийцы	5	1,54	80	53,34	85	17,9
4	Турки	31,5	9,69	0,5	0,33	32	6,74
5	Езиды	6,5	2	-	-	6,5	1,37
6	Евреи	-	-	1,5	1	1,5	0,32
7	Северо-кавказцы	0,5	0,155	-	-	0,5	0,1
8	Цыгане	0,5	0,155	-	-	0,5	0,1
	Всего	325	68,42	150	31,58	475	100

The Population of Van Province before the Armenian Genocide, -

The province of Van was formed in 1548. In the XVI-XIX centuries the Armenian population of the province decreased because of socio-economic, political and military causes. About 310 thousand Armenians lived in Van province in 1880. The proportion of the Armenian population decreased because of several administrative-territorial changes (1878-1888); moreover, about 20 thousand Armenians were persecuted, 30 thousand were Islamized and 40 thousand emigrated during the Hamidian massacres (1894-1896), but the Armenians remained the major ethnus of Van province until the Armenian Genocide. Below we give some figures on the various ethnic groups, living in Van province as of October 1, 1914;

	Ethnos	Van region		Hakkari region		Van province (total)	
		Number (in thousands)	%	Num-ber	%	Number	%
1	Armenians	205	63,08	15	10	220	46,32
2	Kurds	76	23,38	53	35,33	129	27,15
3	Assyrians	5	1,54	80	53,34	85	17,9
4	Turks	31,5	9,69	0,5	0,33	32	6,74
5	Yazidis	6,5	2	-	-	6,5	1,37
6	Jews	-	-	1,5	1	1,5	0,32
7	North-Caucasians	0,5	0,155	-	-	0,5	0,1
8	Gypsies	0,5	0,155	-	-	0,5	0,1
	Total	325	68,42	150	31,58	475	100

«Պատմություն և մշակույթ», 2011, թ. Ա, Էջ 263-273

ԵՐԵՎԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱԶԱՆԱԿԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ 20-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ

Արդի հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ վերջին 200 տարիների ընթացքում Երևանի բնակչության թիվը բավականին լուրջ փոփոխության է Ենթարկվել: Բավական է նշել, որ եթե 19-րդ դարի սկզբում այն ուներ շուրջ 10 հազար բնակիչ, ապա ԽՍՀՄ-ի փլուզման նախօրյակին Երևանի բնակչության թիվը 1,315 միլիոն էր կազմում, այսինքն՝ 130 անգամ ավելի, քան մոտ 200 տարի առաջ:

Կապված սոցիալ-տնտեսական կյանքի աշխուժացման հետ՝ 19-րդ դարի ընթացքում Երևանի բնակչության թիվը շարունակաբար աճել է, սակայն այդ աճը խիստ համեմատական էր, քանի որ ողջ 19-րդ դարի ընթացքում այն աճեց ընդամենը 3 անգամ՝ շուրջ 10 հազար բնակչից դարավերջին հասնելով 29 հազարի¹: Ճարկ է նշել նաև, որ եթե դարասկզբին Երևանի բնակչությունը կազմում էր Արևելյան Ճայաստանի բնակչության մոտ 11 %-ը, ապա 1897 թ. այն նվազել էր՝ հասնելով 3,6 %-ի: Սա ցույց է տալիս, որ Երևանի բնակչության թվի աճը 19-րդ դարի ընթացքում խիստ պայմանական էր:

Առավել հատկանշական է եղել Երևանի բնակչության թվի փոփոխությունը հատկապես 20-րդ դարի ընթացքում: Եթե Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին Երևանում ավելի քան 30 հազար մարդ էր ապրում, ապա 1926 թ. Երևանի բնակչության թիվն արդեն հասել էր 64,6 հազարի, այսինքն՝ ավելի քան կրկնապատկվել էր: Եթե նկատի ունենալը, որ 1926 թ. մարդահամարի տվյալներով Ճայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունում (այսուհետ՝ ՀԽՍՀ) 881 հազար մարդ էր ապրում, ապա ստացվում է, որ 1926 թ. ՀԽՍՀ բնակչության 7,3 %-ը ապրում էր Երևանում:

Առավել ակնառու է Երևանի բնակչության թվի աճը 1926 թվականից հետո՝ կապված խորհրդային իշխանությունների ինդուստրացման քաղաքականության հետ, ինչև ինքնին Ենթադրում էր Երևանի և ՀԽՍՀ մյուս քաղաքների բնակչության թվի կտրուկ աճ: Այս նոր գործ-

¹ «Ճայ ժողովողի պատմություն», ՀԽՍՀ ԳԱ իրատ., հ. 6, Երևան, 1981, էջ 20-21:

ընթացերի ժամանակաշրջանում պատահական չեր Երևանի կառուցապատման լայնամասշտար ծրագրերի իրականացումը:

Վերոնշյալի փայլու ապացույցն է բաղաքի բնակչության թվի ավելի քան Եռապատկումը 1926-1939 թթ. ընթացքում: Այսպես, եթե 1926 թ. Երևանում, ինչպես վերը նշեցինք, 64,6 հազար մարդ էր ապրում, ապա 1939 թ. այն անցավ 200 հազարի սահմանը¹: Ինդուստրացման բաղաքականության կողքին մեծագույն նշանակություն ունեին ծննդիության բարձր մակարդակը և մահացության գործակցի, հատկապես՝ մանկական մահացությունների շարունակական նվազումը:

Երևանի բնակչության թիվը շարունակում էր աճել անգամ Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին:

Մայրաքաղաքի բնակչության աճի տեմպերը խիստ բարձր էին նաև 1945-1959 թթ.: 1959 թ. ծնվեց 0,5 միլիոներորդ մարդը: Եթե 1959 թ. հունվարին Երևանում 493 հազար մարդ էր ապրում², ապա 1959 թ. վերջին բնակչության թիվը հասավ 517,7 հազարի³, ինչը կազմում էր ՀԽՍՀ բնակչության 28 %-ը: Փաստորեն, 1926-1959 թթ. բնակչության թվի աճը Երևանում է նաև հարաբերական ցուցանիշներով, քանի որ եթե 1926 թ. Երևանում էր բնակվում ՀԽՍՀ բնակչության ընդունենք 7,3 %-ը, ապա 1959 թ.⁴՝ արդեն 28 %-ը:

Խորհրդային տարիներին բնակչության թվի աճը պայմանավորված էր նաև բաղաքի շրջագիծի մեջ նոր թաղամասերի ընդգրկմամբ (այս երևույթը Երևանի համար հատկանշական էր ողջ 20-րդ դարի ընթացքում): Ակնառու է նաև այն, որ մեծ թվով հայեր ՀԽՍՀ տարբեր շրջաններից բնակեցվել են Երևանում: Բացի հատուկ վերաբնակեցումից՝ մեծ քանակությամբ մարդիկ իրենք էին տեղափոխվում Երևան: Այս գործընթացներում իր ծանրակշիռ խոսքն էր ասում արդյունաբերության արագ զարգացումը: Խորհրդային տարիներին Երևանի բնակչության թվի մեխանիկական աճին նպաստող հանգամանքների մեջ կարևոր տեղ է գրավում նաև Խորհրդային Միության տարբեր

¹ «Հայկական համառոտ հանրագիտարան», հ. 2, Երևան, 1995, էջ 115:

² «Большая Советская Энциклопедия», т. 9, Москва, 1972, с. 89.

³ «Հայկական համառոտ հանրագիտարան», հ. 2, էջ 115:

հանրապետություններից և Սփյուռքից մեծ թվով հայերի ներհոսքը Երևան:

Չնայած 1960-ական թթ. կեսերից նկատվել է ծննդիության նվազում և մահացության կայունացում՝ 1959-1970 թթ. Երևանի բնակչության թիվն աճեց ավելի քան 250 հազարով, և 1970 թ. այն կազմեց 775,2 հազար մարդ¹: Սա Նշանակում է, որ 1970 թ. Երևանում էր ապրում ՀԽՍՀ բնակչության արդեն 31,1 %-ը: Հետաքրքիր է նաև բնակչության ազգային կազմի պատկերը, որը 1970 թ. մարդահամարի տվյալների համաձայն հետևյալն էր՝

հայեր՝ 738,05 հազար (Երևանի բնակչության 95,21 %-ը)

ռուսներ՝ 21,8 հազար (2,81 %)

եղինական և քրդեր՝ 3,8 հազար (0,49 %)

աղբբեջանցիներ՝ 2,72 հազար (0,35 %)

ուկրաինացիներ՝ 2,64 հազար (0,34 %)

հույներ՝ 0,9 հազար (0,12 %)

հրեաներ՝ 0,63 հազար (0,08 %)

ասորիներ՝ 0,59 հազար (0,08 %)

վրացիներ՝ 0,38 հազար (0,05 %)

այլ ազգեր (բելառուսներ, լեհեր և այլն)՝ 3,52 հազար (0,46 %)²:

Այս և հաջորդ 10 տարիների ընթացքում բնակչության թվի կտրուկ աճի հիմնական պատճառը վերը նշված մեխանիկական աճի տարատեսակներն են: Պատահական չէ, որ 1970-1976 թթ. ընթացքում այդ թիվն ավելացավ ևս շուրջ 150 հազարով՝ հասնելով 928 հազարի (1976 թ. հուլիսի 1-ի դրությամբ), 1976-1977 թթ. ավելացավ ևս մոտ 40 հազարով (967,2 հազար մարդ, 1977 թ.), իսկ 1979 թ. Երևանում ծնվեց արդեն միլիոներորդ բնակիչը, ինչն էլ վերահաստատեց քաղաքային մետրոպոլիտենի ընթացիկ շինարարության այժմեականությունը:

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ ընդամենը 20 տարվա ընթացքում Երևանի բնակչության թիվը կրկնապատկվեց՝ 517,7 հազարից (1959

¹ «Հայկական համառոտ հանրագիտարան», հ. 2, էջ 115:

² «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 3, Երևան, 1977, էջ 549:

թ.) հասնելով 1,033 միլիոնի (1979 թ.)¹, ինչը կազմում էր ՀԽՍՀ բնակչության 34,1 %-ը:

Հաջորդ տասնամյակի ընթացքում, չնայած ծնելիության մակարդակի մի փոքր աճին, բնակչության թվի աճի տեսպերը դանդաղեցին՝ կապված մահացության մակարդակի աճի և մեխանիկական աճի տեսպերի նվազման հետ, սակայն, այնուամենայինվ, 1979-1987 թթ. Երևանի բնակչության թիվը ավելացավ ևս 140 հազարով՝ 1,033 միլիոնից (1979 թ.) հասնելով 1,168 միլիոնի (1987 թ.)²:

1989 թ. համամիութենական մարդահամարի տվյալներով Երևանի բնակչության թիվը արդեն հասել էր 1,219 միլիոնի, ինչը կազմում էր ՀԽՍՀ բնակչության 37 %-ը: Տետաքրքիր է դիտարկել նաև բնակչության ազգային կազմի պատկերը 1989 թ. դրությամբ: հայեր՝ 1,18 մլն (Երևանի բնակչության 96,8 %-ը), ռուսներ՝ 22,2 հազար (1,82 %), եղորիներ և բրդեր՝ 7,1 հազար (0,58 %), ուկրաինացիներ՝ 3,8 հազար (0,31 %), հույներ՝ 1 հազար (0,08 %), հրեաներ՝ 0,6 հազար (0,05 %), ասորիներ՝ 0,5 հազար (0,04 %), վրացիներ՝ 0,4 հազար (0,03 %), բելառուսներ՝ 0,4 հազար (0,03 %), լիթեր՝ 0,2 հազար (0,02 %), այլ ազգեր՝ մոտ 3 հզր (0,24 %)³:

Խորհրդային Միության վիլուգման նախօրյակին Երևանի բնակչության թիվը հասեց 1,3 միլիոնի սահմանը՝ հասնելով 1,315 միլիոնի, ինչը կազմում էր ՀԽՍՀ բնակչության ավելի քան 38 %-ը, սակայն 1990-ական թթ. գրանցվեց այդ թվի կտրուկ անկում: Մեզ հայտնի պատճառներով (սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակ ևն) հարյուր հազարավոր մարդիկ լքեցին Երևանը՝ մեկնելով արտասահման: Արտասահման մեկնած երևանցիների թիվը հստակ հայտնի չէ, և տարբեր ուսումնասիրողներ բերում են տարբեր թվեր՝ 200 հազարից մինչև կես միլիոն և ավելի: Այսուհանդերձ ճշմարտությանը մոտ տարբերակ կարելի է համարել 400-500 հազարը, որոնց տեղը լրացնելու եկան ՀՀ մարզերից տեղափոխվածներն ու Աղբբեջանից եկած փախստական-

¹ «Հայկական համառոտ հանրագիտարան», հ. 2, էջ 115:

² «Սովետական Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 1987, էջ 618:

³ «Հայկական համառոտ հանրագիտարան», հ. 2, էջ 115:

Ների մի մասը: Արդյունքում միգրացիայի կորը բացասական է ստացվում՝ - 200 հազար:

ՀՀ-ում 2001 թ. անցկացված մարդահամարի արդյունքներից պարզ է դառնում, որ 2001 թ. Երևանում 1,1035 միլիոն մարդ էր ապրում (տղամարդիկ՝ 46,54 %, կանայք՝ 53,46 %, ողջ ՀՀ-ում՝ տղամարդիկ՝ 48 %, կանայք՝ 52 %), այսինքն՝ ՀՀ բնակչության 34,35 %-ը և ՀՀ քաղաքային բնակչության 53,4 %-ը¹: Համեմատության համար՝ ՀՀ ամենամարդաշատ մարզում՝ Լոռիում, բնակվում էր ՀՀ բնակչության միայն 8,9 %-ը: Երևանի բնակիչների ավելի քան 98,6 %-ը (ավելի քան 1,088 մլն մարդ) հայեր եին: Ազգային փոքրամասնությունների թիվը, միասին վերցրած, կազմում էր շուրջ 15 հազար: Բնակչության գրագիտության մակարդակը գրեթե 100 % է:

2001 թ. մարդահամարի արդյունքների համաձայն՝ բնակչության բաշխումը Երևանի 12 շրջաններում (այս ժամանակ՝ համայնքներ) հետևյալ տեսքն ուներ.

1. Մալաթիա-Սեբաստիա՝ 142,4 հազար (Երևանի բնակչության 12,9 %-ը)
2. Նոր Նորք՝ 141,9 հազար (12,85 %)
3. Շենգավիթ՝ 140,4 հազար (12,7 %)
4. Վրաբեկի՝ 132,5 հազար (12 %)
5. Կենտրոն՝ 130,8 հազար (11,85 %)
6. Էրեբունի՝ 119,2 հազար (10,8 %)
7. Աշակերտակ՝ 106,7 հազար (9,7 %)
8. Քանաքեռ-Զեյթուն՝ 77,7 հազար (7,05 %)
9. Ավան՝ 50,1 հազար (4,55 %)
10. Դավթաշեն՝ 40,6 հազար (3,7 %)
11. Նորք-Մարաշ՝ 12 հազար (1,1 %)
12. Նուբարաշեն՝ 9,2 հազար (0,8 %)²:

Ի դեպ, այս ժամանակ Մալաթիա-Սեբաստիան ՀՀ երկրորդ ամենամարդաշատ համայքն էր՝ բնակչության թվով զիջելով միայն Գյումրիին (մշտական բնակչությունը՝ 150,9 հազար մարդ):

¹ ՀՀ մարդահամար 2001 թ.: Տոկոսային հարաբերակցությունն ինքներս ենք հաշվարկել:

² Նույն տեղում:

Կենտրոնը ՀՀ այն եզակի համայնքներից էր (Ներկայումս նույնպես), որտեղ առկա բնակչությունն (131,8 հազար մարդ) ավելին էր, քան մշտականը (130,8 հազար)¹:

Ամփոփելով վերև ասվածը՝ նշենք, որ ներկայումս Երևանում է ապրում ՀՀ բնակչության 34,1 %-ը, ՀՀ քաղաքային բնակչության 53,2 %-ը, ՀՀ հայության 34,6 %-ը, ԱՊՀ հայության ավելի քան 15,5 %-ը և աշխարհի հայության ավելի քան 11 %-ը²:

Изменение численности населения г. Еревана в XX веке, - В начале XX века Ереван был небольшим городом с 30-тысячным населением, а в 1970-х гг. стал городом-миллионером. Индустриализация экономики в СССР стала главной причиной расширения Еревана. Согласно данным переписи населения Республики Армения в 2001 г., численность населения составляло 1,103 миллион человек.

The Change of the Number of the Population of Yerevan in the 20th Century, - Being a town with the population of 30 thousand people at the beginning of the 20th century, Yerevan became a large city with the population of over 1 million people at the end of the same century. The Industrialization of the economy of Armenia in the Soviet Era enhanced the growth of the city. According to the First Armenian National Census in 2001, 1,103 million people live in Yerevan.

«Երևան 2. մայրաքաղաքի պատմության հիմնահարցերին նվիրված գիտական նստաշրջանի նյութեր», Երևան, 2009, էջ 71-75

¹ ՀՀ մարդահամար 2001 թ.:

²Տե՛ս Մայնասյան Մ., Հայերև աշխարհում, Երևան, 2007, էջ 93-96:

**ԱՐԴԻ ԺՈՂՈՎՐԴՎԱՐԱԿԱՆ
ԳՈՐԾԵՆԹՎՑՆԵՐ**

**СОВРЕМЕННЫЕ
ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ
ПРОЦЕССЫ**

**CONTEMPORARY
DEMOGRAPHIC PROCESSES**

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՎՆԹԱՑՆԵՐԸ ԵՐԵՎԱՆՈՒՄ 21-ՐԴ ԴԱՐԱՍԿԵՐԻՆ (2001-2011 թթ.)¹

20-րդ դ. վերջին տասնամյակում Հայաստանի Հանրապետությունում (այսուհետ՝ ՀՀ) տեղի ունեցած սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական վերափոխություններն զգալի ազդեցություն թղթեցին Երևանի ժողովրդագրական պատկերի վրա. Նվազեց բնակչության թիվը, որոշակի փոփոխություններ կրեց բնակչության էթնիկական, լեզվական, կրոնական կազմը և այլն: Նման փոփոխությունների արդյունքում Ներկայումս Երևանի ժողովրդագրական բնութագիրն զգալի առանձնահատկություններ ունի խորհրդային ժամանակաշրջանի Երևանի համեմատությամբ:

Այսպիսով, որո՞նք են 21-րդ դ. սկզբին Երևանի ժողովրդագրական բնութագրի հիմնական առանձնահատկությունները: Մեր առջև դրված ինսդիրը լուծելու համար նախնառաջ հարկավոր է Երևանի ժողովրդագրական բնութագրիները (բնակչության թիվ, բնական շարժ, միգրացիա, կազմ, տարաբնակեցում) առանձին-առանձին վերլուծել, ուստի անհրաժեշտ ենք համարել ինսդիրը Ներկայացնել ժողովրդագրության, պատմագիտության (հատկապես՝ ազգաբանության և պատմական ժողովրդագրության), սոցիոլոգիայի, աշխարհագրության, եթնիկական հոգեբանության և այլ տեսանկյուններից: Ստորև Ներկայացնում ենք յուրաքանչյուր բնութագրիչի վիճակագրական տվյալներն ու վերլուծությունը.

1. Բնակչության թիվն ու շարժը: 1990-2001 թթ. Երևանի բնակչության թիվը նվազել է մոտ 200 հազարով, ինչը պայմանավորված է բնակչության ոչ թե բնական, այլ՝ մեխանիկական շարժով, այսինքն՝ միգրացիայով: Խորհրդային Միության փլուզման նախօրյակին Երևանի բնակչության թիվը հատել է 1,3 միլիոնի սահմանը, սակայն 1990-ական թթ. սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմանների արդյուն-

¹ 2001 և 2011 թթ. մարդահամարների տվյալների ու վիճակագրական ընթացիկ հրապարակումների տվյալների մանրամասն բննությամբ այժմ պատրաստվում է նոր հոդված՝ «Երևանի ժողովրդագրական բնութագրի 2011-2015 թթ.» վերնագրով:

քում գրանցվել է Երևանի բնակչության թվի կտրուկ անկում. մի քանի հարյուր հազար մարդ արտագաղթել է արտերկիր, որոնց տեղը լրացնելու են եկել ՀՀ մարզերից տեղափոխվածներն ու Աղբբեջանից եկած փախստականների մի մասը: 2000-ական թթ. արտագաղթի ծավալները կրճատվել են, և շարունակվել է ՀՀ մարզերից բնակչության ներհոսքը Երևան: Արդյունքում, համարդելով ՀՀ վիճակագրության վարչության կողմից հրապարակված ներքին և արտաքին միգրացիայի ծավալների վերաբերյալ տվյալները, մեր հաշվարկներով 1990-2011 թթ. ընդհանուր առմամբ շուրջ 500 հազար մարդ արտագաղթել է Երևանից, և Երևանում մշտական բնակություն է հաստատել շուրջ 300 հազար մարդ, որ չի ծնվել Երևանում:

Եթե 1990-2001 թթ. Երևանի բնակչության թվի փոփոխությունը հիմնականում պայմանավորված է եղել միգրացիոն գործընթացներով, ապա 2001-2011 թ.՝ բնական շարժով: Յենց այս պատճառով էլ Երևանի բնակչության թիվը վերջին տասնամյակում գերծ է մնացել կտրուկ փոփոխություններից: Ստորև աղյուսակ 1-ում ներկայացնում ենք Երևանի բնակչության թվի փոփոխությունը 2001-2011 թ.

Աղյուսակ 1

Երևանի մշտական բնակչության թիվը 2001-2011 թթ.

(հունվարի 1-ի դրությամբ, հազ. մարդ)

2001	2006	2007	2008	2009	2010	2011
1103,5 ¹	1103,8 ²	1104,9 ³	1107,8 ⁴	1111,3 ⁵	1116,6 ⁶	1121,9 ⁷

Հարկ է նշել, որ վերջին 3 տարիներին (2009-2011 թթ.) Երևանում ծննդիության գործակիցը առավելագույնն է ՀՀ-ում, մասնավորա-

¹ ՀՀ մարդահամար 2001 թ.:

² «ՀՀ մայրաքաղաք Երևանը թվերով 2009», Վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն (այսուհետ՝ ՀՀ ԱՎԾ), Երևան, 2009, էջ 60:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ «ՀՀ մայրաքաղաք Երևանը թվերով 2010», Վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ ԱՎԾ, Երևան, 2010, էջ 60:

⁷ «ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2010 թ. հունվար-դեկտեմբերին», տեղեկատվական ամսական գեկույց, ՀՀ ԱՎԾ, Երևան, 2011, էջ 134:

պես՝ 2009 թ.՝ 1,38 %¹, 2010 թ.՝ 1,39 %², 2011 թ. հունվար-սեպտեմբերին 1,31 % բերին՝ 1,4 %³, իսկ ՀՀ միջինը 2011 թ. հունվար-սեպտեմբերին 1,31 % էր⁴: Նման ցուցանիշը, իհարկե, ամենակի էլ չի կարող ապահովել բնակչության ընդլայնված վերարտադրություն, սակայն այն կարելի է ընդհանուր առմամբ նորմալ համարել մեկ միլիոնից ավելի բնակիչ ունեցող քաղաքային բնակավայրի համար: Միևնույն ժամանակ ցածր է մահացության գործակիցը՝ 0,81 % (2011 թ. հունվար-սեպտեմբեր)⁵, ինչն ապահովում է Երևանում «ժողովրդագրական ձմեռվա»⁶ բացակայությունը: Փաստորեն, Երևանում բնակչության բնական շարժը դրական է՝ 0,59 %: Սակայն իրականում Երևանում առկա ժողովրդագրական իրավիճակը հոյն է «ժողովրդագրական ձմեռվա» բռնկման վտանգով: Ներկայում ծնելիության ցածր գործակցի պատճառները ել հենց շարունակական բնույթ կրելու դեպքում կարող են հանգեցնել «ժողովրդագրական ձմեռվա» առաջացմանը: Իսկ որո՞նք են ծնելիության գործակցի՝ ցածր լինելու պատճառները: Ստորև առանձնացրեն ենք Երևանում ծնելիության գործակցի՝ ցածր լինելու հիմնական պատճառները.

ա) Երևանում 1,1256 մլն մարդ է բնակվում (2011 թ. հոկտեմբերի 1)⁷, իսկ խոշոր քաղաքային բնակավայրերում և հատկապես՝ միլիոնանոց քաղաքներում սովորաբար ծնելիության մակարդակը ցածր է լինում (կրթվածության բարձր մակարդակ, սոցիալական ինստի-

¹ «ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով 2005-2009», Վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2010, էջ 219:

² «ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով 2006-2010», Վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2011, էջ 232:

³ «ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2011 թ. հունվար-սեպտեմբերին», տեղեկատվական ամսական գեկույց, ՀՀ ԱՎԾ, Երևան, 2011, էջ 123:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ «Ժողովրդագրական ձմեռը» կամ դեպուլյացիան որևէ տարածքի բնակչության ամենայա նեղացված (սեղմված) վերարտադրությունն է, այսինքն՝ բնակչության թվի ամենամյա նվազումը նախևառաջ մահացության գործակցի՝ ծնելիության գործակցից բարձր լինելու պատճառով (Տե՛ս Մեծկով Բ. Մ., Դեմографիա, 2-րդ հրատակություն, 2-րդ համար, 2009, էջ 594):

⁷ «ՀՀ մշտական բնակչության թվաքանակը 2011 թ. հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ», Վիճակագրական տեղեկագիր, Երևան, 2011, էջ 3:

տուտների յուրահատկություն, սոցիալ-հոգեբանական ուրույն գիտակցություն ևն):

բ) Երևանում զգալիորեն բարձր է կանաց կրթվածության մակարդակը, իսկ դրանով պայմանավորված է՝ նրանց հասարակական գիտակցությունն ու դերը: Հասարակության մեջ իր որոշակի դերը գիտակցող ու աշխատանքային զբաղվածությամբ տարված կանաց մեծ մասը մեկ երեխայից ավելի չի ցանկանում ունենալ¹: ՀՀ Ազգային վիճակագրության ծառայությունը, ՀՀ Ազգային վիճակագրության նախարարությունը և Մերիլենդի «Այ Սի Էֆ Մակրո» կազմակերպությունը (ԱՄՆ) ՀՀ ժողովրդագրության և առողջության հարցերի համատեղ հատուկ հետազոտություն կատարելիս հարցում են անցկացրել արդեն զավակ ունեցող կանաց շրջանում՝ արդյոք կուզենային ևս մեկ երեխա ունենալ: Հետազոտությունը պարզել է, որ մեկ երեխա ունեցող կանաց 58 %-ը, իսկ 2 երեխա ունեցողների՝ 70 %-ը այլևս չի ցանկանում երեխա ունենալ²: Ընդ որում, այս վիճակագրությունը բնորոշ է ոչ միայն Երևանին, այլև ողջ հանրապետությանը:

գ) ՀՀ-ում, մասնավորապես՝ Երևանում հասարակական գիտակցության մեջ զգալի դեր ունի երեխայի բարեկեցության ապահովման խնդիրը: Եթե Արևամտյան Եվրոպայում բարեկեցության մակարդակը որևէ լուրջ դրական ազդեցություն չունի տեղաբնիկ եթնիկական հանրությունների շրջանում ծնելիության մակարդակի աճի գործում, ապա Երևանում ճիշտ հակառակը՝ ծնողներն իրենց երեխաների քանակը հիմնականում նախապես պլանավորում են՝ կապված նյութական բարեկեցության մակարդակի հետ: Եվ քանի որ Երևանի բնակչության մեծ մասը ունի նյութական որոշ դժվարություններ, ուստի շատ ընտանիքներ ստիպված են լինում հրաժարվել երկրորդ կամ հատկապես՝ երրորդ երեխան ունենալու մտքից:

¹ Եվրոպական Միության անդամ Երկրներում կանաց մի մասը հասարակական դիրքի պատճառով անզամ մեկ երեխա չի ցանկանում ունենալ, սակայն հայ հասարակության մեջ շարունակում է զգալի դեր ունենալ պարտադիր զավակ ունենալու ավանդություն:

² «Հայաստանի ժողովրդագրության և առողջության հարցերի հետազոտություն 2010», Նախնական գեկույց, ՀՀ ԱՎՃ, ՀՀ Ազգային վիճակագրության նախարարություն և «Այ Սի Էֆ Մակրո» կազմակերպություն (ԱՄՆ), Երևան, 2011, էջ 22:

η) Երիտասարդ տղամարդ բնակչության մի մասը սոցիալ-տնտեսական անբարենպաստ պայմանների պատճառով 1990-ական թթ. Երևանից արտագաղթել է արտերկիր, այսինքն՝ զավակ ունենալու ունակ արական բնակչության մի մասի արտագաղթի հետևանքով սեռերի միջև քանակական հավասարակշռությունը խախտվել է՝ հանգեցնելով ամուսնությունների հարաբերական կրծատման¹: 2001 թ. մարդահամարի տվյալների համաձայն Երևանի բնակիչների 46,54 %-ը տղամարդիկ եին, իսկ 53,46 %-ը՝ կանայք: 2010 թ. իրավիճակը գրեթե նույն էր՝ կանայք՝ 53,2 %, տղամարդիկ՝ 46,8 %:

Ե) 1990-2000-ական թթ. ՀՀ-ում և հատկապես՝ Երևանում ընթանում է սոցիալական ինստիտուտների և հասարակական գիտակցության վերածնության ակտիվ գործընթաց, ինչն ուղղակիորեն ազդեցություն է թողնում ժողովրդագրական գործընթացների վրա: Այս պարագայում բազմազավակության որոշակի ավանդույթներ պահպանվում են մոնութեական միջավայրի և ազգային եկեղեցու կողմից ներկայացվող նախնյաց ավանդույթի ազդեցությամբ:

զ) ՀՀ ժողովրդագրական բաղաբականությունը հստակ չի գործարկվում, ինչը ևս ՀՀ սոցիալ-տնտեսական դժվարությունների արդյունք է: Ժողովրդագրական արդի բաղաբականության մեջ հաշվի չեն առնված տարածաշրջանային յուրահատկությունները: Ինչպես արդեն նշել ենք, ՀՀ-ում առկա ժողովրդագրական գործընթացներում Երևանն առանձնանում է հատկապես այն փաստով, որ ծնելիության գործակիցը ՀՀ-ում ամենաբարձրը հենց Երևանում է՝ ավելի բարձր, քան ՀՀ որևէ մարզի բնակչության ծնելիության գործակիցը: Սա միլիոնանոց բաղաք ունեցող հանրապետության համար անբնական երևույթ է, սակայն սոցիալ-տնտեսական եթևողեմոգրաֆիայի տեսանկյունից բացատրվում է վերջին 20-25 տարիների ընթացքում արձա-

¹ 2011 թ. հունվար-սեպտեմբեր ամիսներին 2010 թ. նոյն ժամանակահատվածի համեմատությամբ ամուսնությունների բանակը ՀՀ-ում աճել է 13,5 %-ով («ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2011 թ. հունվար-սեպտեմբերին», էջ 124): Ազի մի մասը բաժին է ընկել Երևանին, սակայն այստեղ գործ ունենք ամուսնությունների թվի հարաբերական կրծատման հետ, այսինքն՝ սեռունդների վերաբարդություն կատարելու ունակ բնակչության թիվը ենթադրում է ավելի շատ բանակով ամուսնություններ, իսկ սեռերի միջև բանակական դիսբալանսը թույլ չի տալիս իրացնել 1970-1980-ական թթ. Ծնվածների կողմից նոր, բանակապես մեծ սերնդի վերաբարդության հնարավորությունները:

Նագրված սոցիալ-տնտեսական ցւցումներով և ՀՀ տնտեսական օբյեկտների ու սոցիալ-տնտեսական միջավայրի ներկայիս բաշխվածությամբ: Փաստորեն, ՀՀ-ում ժողովրդագրական նոր քաղաքականության մշակման խիստ անհրաժեշտություն կա, որի շրջանակներում հաշվի կառնվեն ծնելիության գործակցի մակարդակը Երևանում ու յուրաքանչյուր մարզում (այդ թվում՝ բոլոր քաղաքային և գյուղական բնակավայրերում) և նման գործակցի պատճառները: Մրա շնորհիվ հնարավոր կլինի մշակել առավել արդյունավետ ժողովրդագրական քաղաքականություն:

Ե) Երևանի բնակչությունն աստիճանաբար ծերանում է: Տղամարդկանց միայն 19,3 %-ը և կանանց 15,2 %-ն են կազմում 0-14 տարիքային խմբին պատկանող անձինք, իսկ 65 և ավելի տարիքային խումբը՝ համապատասխանաբար 8,8 %-ը և 12,3 %-ը¹: Այս կետը իրենից թե՛ պատճառ և թե՛ հետևանք է ներկայացնում, քանի որ շղթայականորեն կապված է վերը թվարկված դրույթների հետ:

Այսպիսով, մի շարք հանգամանքներ խոչընդոտում են Երևանում ծնելիության մակարդակի բարձրացմանը: Չուգահեռաբար կայուն է մահացության գործակիցը, ինչը պայմանավորված է առողջապահական բարվոր իրավիճակով և միաժամանակ մայրաքաղաքային սթրեսային կյանքով:

Վերոնշյալ ժողովրդագրական գործընթացների հետևանքով Երևանի վարչական շրջաններից 2-ում՝ Արաբկիրում և Նորք-Մարաշում, արդեն մոտ մեկ տասնամյակ «ժողովրդագրական ծմեռ» է նկատվում՝ համապատասխանաբար - 0,17 % (2010 թ.)² և - 0,2 % (2009 թ.)³ բնական շարժով: Բարեբախտաբար, 2010 թ. Նորք-Մարաշում դեպուալյացիան հաղթահարվել է, սակայն Արաբկիրում այն դեռևս շարունակվում է: Փաստորեն, Երևանի նորագույն պատմության մեջ առաջին անգամ նրա մի հատվածում նկատելի է բնակչության բացասական բնական շարժ:

¹ Տե՛ս «ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով 2006-2010», էջ 226: Նաշվարկն ինքներս ենք կատարել:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 227-229:

³ Նույն տեղում:

Վերջին տասնամյակում, ըստ ՀՀ կառավարության առջևթեր ՀՀ ոստիկանության տարածքային անձնագրային ծառայությունների տվյալների, միգրացիոն գործընթացներում առավել զգալի է եղել արտագաղթը, սակայն չնշին տարբերությամբ, մասնավորապես՝ - 0,05 % 2009 թ. և - 0,12 % 2010 թ.: Այսպիսով, Երևանի բնակչության շարժը (բնական շարժ + միգրացիա) 2010 թ. հունվարի 1-ից մինչև 2011 թ. հունվարի 1-ը 0,47 % (0,59%+(-0,12%)=0,47%) է կազմել:

2. Բնակչության բաշխումը՝ ըստ վարչական շրջանների: Ներկայում Երևանը բաժանվում է 12 վարչական շրջանների: Երևանի բնակչության բաշխվածությունը, ըստ վարչական շրջանների, ստորև ներկայացնում ենք այդուսակ 2-ում, որտեղ համեմատական կարգով նշել ենք բնակչության թիվը 2001 թ. մարդահամարի և 2011 թ. հոկտեմբերի 1-ի տվյալներով.

Աղյուսակ 2

Երևանի մշտական բնակչության բաշխումը՝ ըստ վարչական շրջանների (հոկտեմբերի դրությամբ)

Վարչական շրջանը	Բնակչության թիվը (հազ. մարդ)	
	2001 թ. ¹	2011 թ. ²
Մալաթիա-Սեբաստիա	142,4	142,6
Նոր Նորք	141,9	148,3
Շենգավիթ	140,4	148,2
Կրաքար	132,5	130,3
Կենտրոն	130,8	131,4
Էրեբունի	119,2	123,2
Աջափնյակ	106,7	108,6
Քանաքեռ-Զեյթուն	77,7	79,8
Ավան	50,1	50,9
Դավիթաշեն	40,6	41,3
Նորք-Մարաշ	12	11,3
Նուբարաշեն	9,2	9,7
Ընդհանուր	1 103,5	1 125,6

¹ ՀՀ մարդահամար 2001 թ.:

² «ՀՀ մշտական բնակչության թվաքանակը 2011 թ. հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ», էջ 8:

3. Բնակչության Եթևիկական, լեզվական և կրոնական կազմը: 2001 թ. մարդահամարի տվյալների համաձայն Երևանի բնակիչների ավելի քան 98,6 %-ը (ավելի քան 1,088 վկա մարդ) հայեր են: Երևանում ապրում են նաև ազգային փոքրամասնությունների մոտ 15 հազար ներկայացուցիչներ՝ ռուսներ, եղիներ, ուկրաինացիներ, հույներ, ասորիներ, հրեաներ ևս: Ստորև այսուսակ 3-ում ներկայացնում ենք Երևանի բնակչության Եթևիկական կազմը՝ ըստ 2001 թ. մարդահամարի արդյունքների.

Այլուսակ 3

Երևանի մշտական բնակչության Եթևիկական կազմը 2001 թ.

	Եթևիկական համրությունը	Թիվը	%
1	Հայեր	1 088 389	98,63
2	Ռուսներ	6 684	0,61
3	Եղիներ	4 733	0,43
4	Ուկրաինացիներ	876	0,08
5	Հույներ	308	0,03
6	Ասորիներ	239	0,02
	Այլք	2 259	0,2

2001-2011 թթ. Երևանի բնակչության Եթևիկական կազմը, ըստ էության, լուրջ փոփոխություններ չի կրել: Միայն թե Նկատելի է իրանի հսկամական Հանրապետության մի քանի հարյուր քաղաքացիների ոչ մշտական բնակություն, սակայն նրանք և Երևանում առկա գրոսաշրջիկները չեն հաշվառվում՝ որպես ՀՀ մշտական բնակիչներ:

2001 թ. մարդահամարի արդյունքների համաձայն Երևանի բնակչության մոտ 98,12 %-ը հայախոս է: Մեծ թիվ են կազմում նաև ռուսախոսները (1,36 %): Երևանի բնակչության Եթևիկական փոքրամասնությունների մայրենի լեզուներից տարածված է նաև եղիներները (0,32 %): 2009-2011 թթ. անցկացված սոցիոլոգիական հարցումները փաստում են, որ, որպես Երկրորդ լեզու, բնակչության շուրջ 90 %-ը կարող է օգտագործել ռուսերենը: Զգալի թիվ են կազմում նաև անգլերենին, ինչպես նաև՝ ֆրանսերենին տիրապետողները: Ստորև աղյուսակ 4-ում ներկայացնում ենք Երևանի բնակչության լեզվական կազմը՝ ըստ 2001 թ. մարդահամարի արդյունքների.

Երևանի մշտական բնակչության լեզվական կազմը 2001 թ.

	Լեզուն	%
1	Հայերեն	98,12
2	Ռուսերեն	1,36
3	Եղերեն	0,32
4	Ուկրաիներեն	0,03
	Այլ	0,17

Երևանի բնակչության մոտ 95 %-ը Հայաստանյաց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հետևորդ է, գործում է 16 Եկեղեցի՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Ս. Սարգսի, Ս. Յովհաննես Մկրտիչ, Կաթողիկե Ս. Ղատվածածին, Ս. Զորավոր Աստվածածին Եկեղեցիները Կենտրոն վարչական շրջանում, Քանաքեռի Ս. Յակոբ և Ս. Աստվածածին, Նորքի Ս. Աստվածածին, Նոր Նորքի Ս. Սարգսի, Մալաթիայի Ս. Աստվածածին, Հարավարևմտյան թաղամասի Ս. Երրորդություն, Եռաբլուրի Ս. Վարդանանց, Ներքին Չարբախի Ս. Խաչ, Նորագավիրի Ս. Գևորգ, Ավանի Ս. Աստվածածին, Դավթաշենի Ս. Նահատակաց Եկեղեցիները¹: Գործող Եկեղեցիներ չկան 12 վարչական շրջաններից 4-ում՝ Վշակնյակում, Վրաբկիրում, Էրեբունիում և Նուբարաշենում, այսինքն՝ շուրջ 370 հազար մարդու հոգևոր կարիքները (բնակչության մոտ մեկ երրորդ մասի) չեն հոգվում հենց իրենց վարչական շրջանում:

Բնակչության մոտ 4 %-ը կազմում են բողոքականները (Հայաստանյաց ավետարանական Եկեղեցի ևն) և զանազան կրոնական կազմակերպությունների հետևորդները, որոնք ևս ունեն իրենց ժողովարանները:

Բնակչության 0,5 %-ից մի փոքր ավելին կազմում են Շուս Ուղղական Եկեղեցու հետևորդները (Շուսներ, ուկրաինացիներ, բելառուսներ), որոնց համար գործում է Քանաքեռի Ս. Աստվածածին Վերափոխման ուղղափառ Եկեղեցին, ինչպես նաև կառուցվում է ևս մեկը Երևանյան լճի հարևանությամբ:

¹ Հայաստանյաց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու՝ Երևանի վարչական սահմաններում գործող Եկեղեցիների ցանկը տրամադրել է Մայր Աթոռ Սուրբ Եղմանի միաբան Տ. Իգնատիոս վարդապետ Մալխասյանը:

Փոքր թիվ են կազմում կաթոլիկ քրիստոնյաները (հայ կաթոլիկներ, լեհեր, ռւսիաց ուկրաինացիներ). գործում են Զանաբերի Ս. Գրիգոր Նարեկացի (Հայ կաթոլիկէ ժողովրդապետություն) և Միհիթարյանների միաբանության Ավանի մատուռները, ինչպես նաև Հռոմի կաթոլիկ Եկեղեցու՝ Նորք-Մարաշի Մայր Թերեզայի քույրերի մանկատան աղոթարանը¹:

Մաշտոցի պողոտայում գործում է պարսկական Կապույտ մզկիթը, որը ՀՀ-ում ուսանող և այցելու պարսիկների կրոնական հավաքատեղին ու խալամական մշակույթի և պարսկերենի ուսումնասիրության կարևոր կենտրոն է:

Նար-Դոսի փողոցում գործում է հրեական սինագոգ, որը Երևանի շուրջ 200 հոգանոց հրեական համայնքի և ՀՀ մարզերում բնակվող մոտ 500 հրեաների կրոնական ու մշակութային կենտրոններից է:

Այսպիսով, ամփոփելով մեր ժողովրդագրական ուսումնասիրությունը, կարող ենք փաստել, որ Ներկայումս (01.10.2011 թ.) Երևանում է ապրում ՀՀ բնակչության 34,4 %-ը, ՀՀ քաղաքային բնակչության 53,7 %-ը, ՀՀ հայերի 33,9 %-ը և աշխարհի հայերի ավելի քան 11 %-ը: **21-րդ դ. սկզբին Երևանի ժողովրդագրական բնութագրի հիմնական առանձնահատկություններն են մշտական բնակչության վերարտադրության՝ գերազանցապես բնական շարժով պայմանագրված լինելը և խիստ մոլորդիկությունը:**

Հարկ Է նշել այն հանգամանքը, որ ժողովրդագրական բազմաթիվ խնդիրներ ունեցող Երևանը շարունակում է մնալ ՀՀ սոցիալ-տնտեսական, կրթա-մշակութային և հասարակական-քաղաքական կյանքի շարժիք կենտրոնը: Բավական Է նշել միայն այն փաստը, որ յուրաքանչյուր օր առավոտյան Երևան Է մուտք գործում և երեկոյան Երևանից դուրս Է գալիս մի քանի հարյուր հազար մարդ: Եթե հաշվի առնենք նաև ժամանակավորապես բնակվողներին ու գրուաշջիկներին, ապա կստացվի, որ աշխատանքային սեղոնի ցերեկային բազմագրադ ժամերին (մոտավորապես 14:00-ի շրջակայքում) Երևանում 1,5-1,6 մետ մարդ Է լինում:

¹ Երևանի վարչական սահմաններում գործող կաթոլիկ մատուռների ցանկը տրամադրել է Հայ կաթոլիկէ Եկեղեցու միաբան Տ. Պետրոս վարդապետ Եսայանը:

Демографические процессы в г. Ереване в начале XXI века, - Ереван, являясь столицей Республики Армения, является также социально-экономическим, социально-политическим и научно-образовательным центром Армении. На 1 октября 2011 года 34,4% постоянного и 53,7% городского населения Армении сосредоточена в Ереване, достигая отметки 1,1256 миллион человек. Ниже указаны основные особенности демографической ситуации в Ереване в начале XXI века:

1. Monoethnicity (98,63% населения составляют армяне)
2. Положительный естественный прирост населения (благодаря средней рождаемости и низкой смертности).

Ниже представляем таблицу населения Еревана с 2001 по 2011 годы (по данным Национальной Статистической Службы Республики Армения):

Год	2001	2006	2007	2008	2009	2010	01.10.2011
Население (тыс. чел.)	1103.5	1103.8	1104.9	1107.8	1111.3	1116.6	1125.6

The Demographic Processes in Yerevan at the beginning of the 21st Century, - Being the capital of the Republic of Armenia, Yerevan is the socio-economic, educational-cultural and socio-political centre of Armenia. As of 01.10.2011, 34.4% of the current and 53.7% of the urban population of the RA, reaching the rate of 1.1256 million people, is centralized in Yerevan. The main features of the demographic review of Yerevan at the beginning of the 21st century are:

1. Monoethnicity (98.63% of the population is Armenian)
2. Growing population (because of medium fertility rate and low mortality rate).

Below we can compare the statistics of the growth of the population of Yerevan from the Census of 2001 to October 1, 2011, according to the National Statistical Office of the RA:

Year	2001	2006	2007	2008	2009	2010	01.10.2011
Population (in thousands)	1103.5	1103.8	1104.9	1107.8	1111.3	1116.6	1125.6

«Երևան 3. մայրաքաղաքի հիմնախնդիրներին նվիրված գիտական նախաշրջանի նյութեր», Երևան, 2012, էջ 74-82

«ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԶՄԵՌԸ»
ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ԱՐԴԻ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԾՐՁԱՆՈՒՄ (20-ՐԴ Դ. ՎԵՐՋ - 2011 Թ.)

20-րդ դ. վերջին Եվրոպական մոտ 20 պետություններում սկսեց նկատվել բնակչության ամենամյա նեղացված (սեղմված) վերարտադրություն, այսինքն՝ բնակչության թվի նվազում, ինչը ժողովրդագիրներն անվանում են «բնակչության ձմեռ» կամ դեպոպուլյացիա¹:

Բնակչության թվի նվազում Եվրոպական երկրներում մինչև 20-րդ դ. վերջը մի քանի անգամ նկատվել է՝ «Սև մահ» (ժամանակակի համաեվրոպական համաճարակ, 14-րդ դ., հատկապես՝ 1346-1353 թթ., մահացած մարդկանց թիվը՝ շուրջ 25 մլն)², 30-ամյա պատերազմ (1618-1648 թթ., մոտ 8 մլն)³, Առաջին աշխարհամարտ (1914-1918 թթ., շուրջ 10 մլն)⁴, Զաղաքացիական պատերազմ Ռուսաստանում (1917-1922 թթ., մոտ 12 մլն)⁵, սով ԽՍՀՄ-ում (1932-1933 թթ., մոտ 7,5 մլն)⁶, Երկրորդ աշխարհամարտ (1939-1945 թթ., 45-50 մլն)⁷ և այլն, սակայն, ինչպես տեսնում ենք, դրանց պատճառները պատերազմները, հիվանդություններն ու սովն են, մինչդեռ դրանք զգայինորեն տարբերվում են 20-րդ դ. վերջին Եվրոպական երկրների ժողովրդագրական ճգնաժամի պատճառներից ու բնույթից:

Այսպիսով, որո՞նք են 20-րդ դ. վերջին Եվրոպական մոտ երկու տասնյակ պետություններում նկատված «ժողովրդագրական ձմեռվա» պատճառներն ու առանձնահատկությունները: Մեր առջև դրված խնդիրը լուծելու համար նախևառաջ հարկավոր է Եվրոպական վերո-

¹ Տե՛ս **Медков В. М.**, Демография, 2-е изд., Москва, 2009, էջ 594:

² **Alchon S. A.**, A pest in the land: new world epidemics in a global perspective, Albuquerque, 2003, p. 21.

³ **Davies N.**, Europe, New York, 2010, p. 538.

⁴ **Kitchen M.**, Europe between the wars, New York, 2000, p. 22.

⁵ **Эрлихман В. В.**, Потери народонаселения в XX веке, Москва, 2004, с. 67.

⁶ **Андреев Е. М., Дарский Л. Е., Харькова Т. Л.**, Демографическая история России: 1927-1959, Москва, 1998, с. 81.

⁷ Նշված թիվն արտացոլում է միայն Եվրոպական երկրների մարդկային կորուստները (տե՛ս **Winter J. M.**, Demography of the war, Oxford, 2002, էջ 290):

Նշյալ 20 պետությունները դասակարգել խմբերի՝ ըստ այդ խմբերում ընդգրկված պետություններում նկատվող «ժողովրդագրական ծմեռվա» պատճառների ու բնույթի, որոնք փոքր-ինչ տարբերվում են մյուս խմբերում ընդգրկված պետություններում նկատվող դեպուալյացիայի պատճառներից ու բնույթից: Այսպիսով, ստորև ներկայացնում ենք մեր առանձնացրած խմբերը՝ նրանցում ընդգրկված պետություններով.

1. Արևմտաեվրոպական պետություններ, մասնավորապես՝ Ավստրիա, Գերմանիա, Դանիա, Իտալիա, Լյուքսեմբուրգ, Հունաստան, Մեծ Բրիտանիա, Մոնակո, Շվեյչիա, Պորտուգալիա:

20-րդ դ. ընթացքում, ինչպես արդեն նշել ենք, Առաջին և Երկրորդ աշխարհամարտերը պատճառ են դարձել Եվրոպական պետությունների մեծ մասում բնակչության բացասական բնական շարժի¹, իսկ խաղաղության պայմաններում սովորաբար ծնելիության գործակիցը բարձր էր մահացության գործակցից: Սակայն 1911, 1929 և 1935-1938 թթ. ֆրանսիայում առաջին անգամ նկատվում է մի գործընթաց, երբ խաղաղ կամ միայն գաղութներում տերի ունեցող ընդհարումների պայմաններում արձանագրվում է բնակչության բացասական բնական շարժ՝ տարեկան միջինը - 0,1 %²: Այսուհանդերձ, սա տևական բնույթ չի կրում, և միայն 1970-ական թթ. Եվրոպական մի քանի երկրների համակում է «ժողովրդագրական ծմեռը»: Առաջինն այս երևույթը նկատվում է Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետությունում, որտեղ 1972 թ.-ից մինչ օրս բնակչության բնական շարժը բացասական է՝ - 0,1 - - 0,2 %: Այսուհետև Գերմանիային հետևեցին նաև Լյուքսեմբուրգը, Ավստրիան և Դանիան: Ստորև աղյուսակ 1-ում նվազման կարգով ներկայացնում ենք արևմտաեվրոպական այն երկրները, որտեղ 20-րդ դ. երկրորդ կեսին և 21-րդ դ. սկզբին նկատվել է բնակչության բացասական բնական շարժ.

¹ Բնական շարժը որևէ տարածքում մեկ տարում ծնվածների և մահացածների թվաքանակների տարբերությունն է:

² National Institute of Statistics and Economic Studies. Տե՛ս www.insee.fr.

**1970-2000-ական թթ. «ժողովրդագրական ծմեռ» արձանագրած
արևմտաԵվրոպական պետությունները**

Տեղը	Պետությունը	Բնակչության բացասական ընական շարժի տարիները (թթ.)	Բնակչ. միջին ըն. շարժը (%) Նշված տարիներին	Բնակչ. ըն. շարժը 2011 թ. (%)
1	Մոլակո	2007-ից մինչև այսօր	- 0,4	- 0,38
2	Գերմանիա	1972-ից մինչև այսօր	- 0,2	- 0,22
3	Լյուքսեմբուրգ	1973-1978	- 0,15	+ 0,4
4	Դանիա	1981-1988	- 0,1	+ 0,12
5	Ճունաստան	1996, 1998-2003, 2010-ից մինչև այսօր	- 0,1	- 0,11
6	Ավստրիա	1975-1980, 1983, 1985-1986, 1999, 2003, 2009	- 0,1	+ 0,03
7	Իտալիա	1993-2003, 2005-ից մինչև այսօր	- 0,05	- 0,04
8	Շվեյցարիա	1997-2001	- 0,05	+ 0,23
9	Պորտուգալիա	2007, 2009-ից մինչև այսօր	- 0,03	- 0,05
10	Մեծ Բրիտանիա	1976	- 0,03	+ 0,4

ԱրևմտաԵվրոպական պետություններում բնակչության թվի նվազումը պայմանավորված է ծնելիության չափազանց ցածր մակարդակով՝ միջինը 10,9 ծնունդ 1 000 բնակչի հաշվով կամ 1,6 երեխա 1 կնոջ հաշվով, ըստ որում՝ Գերմանիայում վերջին ցուցանիշը 1,36 է, իսկ Պորտուգալիայում՝ 1,32¹: Ծնելիության ցածր մակարդակն իր հերթին պայմանավորված է Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում ուրբանիզացման չափազանց բարձր մակարդակով (60-98 %), կանանց կրթվածության մակարդակի բարձրությամբ և հասարակության մեջ զգալի դերով, առհասարակ հասարակության կրթական բարձր մակարդակով, սոցիալ-հոգեբանական տրամադրվածությամբ,

¹ Latest figures on the demographic challenges in the EU: Demography report 2010, Eurostat, p. 1.

սեկուլյարիզացման աստիճանով¹ և այլ սոցիո-մշակութային ու տնտեսական գործոններով²: Փաստորեն, Արևմտյան Եվրոպայում բարեկեցության մակարդակը չի հասդիմանում որոշիչ դրական հանգամանք ծնելիության մակարդակի բարձրացման համար:

Ժողովրդագրական քաղաքականությունը սոցիալ-հոգեբանական ուղղությամբ աշխատեցնելու շնորհիվ Արևմտյան Եվրոպայի պետությունների մեջ մասը 2007-2011 թթ. արձանագրել է ծնելիության մակարդակի որոշակի աճ՝ դուրս բերելով նրանց ծայրահեռ ցածր ($< 1,3$ երեխա 1 կնոջ հաշվով) մակարդակից: Իրականում, ծներացող և չափազանց գիտակից Եվրոպացիները չեն կարող այժմ ապահովել իրենց սերնդափոխության «Եվրոպականությունը», քանի որ աճի մի զգակի մասը պայմանավորված է ներգաղթյալ բնակչության շրջանում ծնելիության բարձր մակարդակով: Երիտասարդ (15-35 տարեկան) աշխատուժի մշտական ներգաղթյալ Արևմտյան Եվրոպա ապահովում է նոր սերունդ տալու որոշակի չափաբաժին: Այսպես, Լյուքսեմբուրգում, օտար երկրներում ծնվածները կազմում են բնակչության 38 %-ը, Լիխտենշտայնում՝ 33 %-ը, Շվեյցարիայում՝ 22 %-ը, Ֆրանսիայում՝ 19 %-ը, Ավստրիայում՝ 15,2 %-ը, Շվեդիայում՝ 14,3 %-ը և այլն: Ժողովրդագրական դիտարկումները ցույց են տալիս, որ Վերոնշյալ պետություններում ծնունդների շուրջ կեսը բաժին է ընկնում հենց այդ

¹ 2000-ական թթ. Երկրորդ կեսին արևմտաեվրոպական մի քանի երկրներում հասարակության վերակրոնականացման գործընթացը դարձել է ծնելիության մակարդակի փոքր-ինչ բարձրացման պատճառներից մեկը, ընդ որում, օրինակ՝ Ավստրիայում կատարված ժողովրդագրական հետազոտությունները դեռևս 2000 թ. ցույց են տվել, որ տեղական ավանդական, այսինքն՝ կաթոլիկ ընտանիքներում ծնելիության մակարդակն (1,32) ավելի բարձր է, քան բողոքական (1,21) և աթեիստ (0,86) ընտանիքներում (Տե՛ս Westoff Ch., F., Frejka T., Religiousness and Fertility among European Muslims, «Population and Development review», New York, 2007, Vol. 33,թ. 4, էջ 785-809): Նմանօրինակ հետազոտություն կատարվել է նաև Ռուսաստանում. Մոսկվայի պետական համալսարանի սոցիոլոգիայի ֆակուլտետի ընտանիքի սոցիոլոգիայի ամբիոնը «Կրոն, ընտանիք, երեխաներ» խորագրով հետազոտության ընթացքում խոշոր հարցում է կատարել, ինչի արդյունքում պարզ է դարձել ծնելիության գործակիցը ավանդական ուղղափառ քրիստոնեական ընտանիքում 1,62 է, ինչ աթեիստ ընտանիքում՝ 1,36 (Տե՛ս Синельников А. Б., Семейная жизнь и религиозность, «Демографические исследования» (сборник научных статей), Москва, 2009, էջ 214-215):

² Тե՛ս Коротаев А. В., Халтурин Д. А., Божевольников Ю. В., Законы истории: Вековые циклы и тысячелетние тренды. Демография, экономика, войны, 3-е изд., Москва, 2010, էջ 40-44.

օտար զանգվածին, որն էթնիկական առումով հիմնականում (շուրջ 80 %-ով) տարբեր է տեղական բնակչությունից: Այսպիսով, իրականում Վրևմտյան Եվրոպայի երկրներում (անգամ այս պետություններում, որտեղ դեպոպուլյացիա առկա չէ) տեղական էթնիկական հանրությունների շրջանում դեպոպուլյացիոն դրսերումները առկա են և շարունակվում են, իսկ բնական շարժի դրական ցուցանիշները հիմնականում պայմանավորված են միգրացիոն քաղաքականությամբ, որի շնորհիվ դեռևս 1970-80-ական թթ. Լյուքսեմբուրգը, Ավստրիան և Դանիան հաղթահարեցին «ժողովրդագրական ձմեռը»:

2. ԱրևելաԵվրոպական (2004 և 2007 թթ. Եվրոպական Միության անդամագրված) պետություններ, հատկապես՝ Բուլղարիա, Եստոնիա, Լատվիա, Լեհաստան, Լիտվա, Հունգարիա, Չեխիա, Ռումինիա, Սլովակիա, Սլովենիա (տե՛ս այսուսակ 2):

Ինչպես Վրևմտյան Եվրոպայում, ԱրևելաԵվրոպական պետություններում ևս բնակչության թվի նվազումը պայմանավորված է ծնելիության չափազանց ցածր մակարդակով՝ 1 000 բնակչի հաշվով միջինը 10,6 ծնունդ կամ 1 կնոքը՝ միջինը 1,5 երեխա, ըստ որում՝ Հունգարիայում վերջին ցուցանիշը 1,32 է, իսկ Լատվիայում՝ 1,31¹: Ծնելիության ցածր մակարդակն իր հերթին կրկին պայմանավորված է Արևելյան Եվրոպայի երկրներում ուրբանիզացման բարձր մակարդակով (60-70 %), կանանց կրթվածության մակարդակի բարձրությամբ և հասարակության մեջ զգալի դերով, հասարակության սոցիալ-հոգեբանական տրամադրվածությամբ, սեկուլյարիզացման աստիճանով և այլ սոցիո-մշակութային ու տնտեսական գործուներով:

Արևելյան Եվրոպայում բնակչության բացասական բնական շարժի պատճառները հիմնական 4 տարբերությունն ունեն Վրևմտյան Եվրոպայի համեմատ.

ա) Վրևմտյան Եվրոպայի համեմատ բարեկեցության մակարդակը որոշիչ դրական հանգամանք է հանդիսանում Վրևելյան Եվրոպայում ծնելիության մակարդակի բարձրացման համար, և պատահական չէ, որ 2000-ական թթ. բարեկեցության մակարդակի աճը

¹ Demography report 2010, Eurostat, p. 2.

դրականորեն է ազդել ծնելիության ցուցանիշի վրա՝ 1,25-ից հասնելով մոտ 1,5 երեխայի 1 կնոջ հաշվով:

բ) Երիտասարդ արական բնակչության մի մասը սոցիալ-տնտեսական անբարենպաստ պայմանների պատճառով 1990-ական թթ. արտագաղթել է, այսինքն՝ զավակ ունենալու ունակ արական բնակչության մի մասի արտագաղթի հետևանքով արևելաԵվրոպական պետություններում սեռերի միջև քանակական հավասարակշռությունը խախտվել է՝ հանգեցնելով ամուսնությունների նկատելի կրծատման:

գ) Արևելյան Եվրոպայում մահացության մակարդակը Արևմտյան Եվրոպայի նույն ցուցանիշից բարձր է:

դ) Օտար պետություններում ծնվածները բնակչության խիստ փոքր մասն են միայն կազմում (Հունգարիա՝ 4,4 %, Չեխիա՝ 3,8 %, Սլովակիա՝ 1,2 % ևն):

3. Նախկին Հարավսլավիայի՝ ռազմական կոլֆիլկու մեջ Ներքաշված պետություններ, հատկապես՝ Սերբիա, Խորվաթիա, Բունիա և Հերցեգովինա (տե՛ս աղյուսակ 2):

Պետությունների այս խմբին բնորոշ են արևելաԵվրոպական մյուս պետությունների դեպոպուլյացիայի պատճառները, սակայն առկա են հետևյալ առանձնահատկությունները.

ա) Ուրբանիզացման մակարդակը համեմատաբար ցածր է՝ մոտ 60 %:

բ) Երիտասարդ տղամարդ բնակչության մի մասը 1990-ական թթ. Հարավսլավական պատերազմների արդյունքում առաջացած քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական անբարենպաստ պայմանների պատճառով արտագաղթել է, այսինքն՝ զավակ ունենալու ունակ արական բնակչության մի մասի արտագաղթի (ինչպես նաև պատերազմական կորուստների) հետևանքով վերոնշյալ պետություններում սեռերի միջև քանակական հավասարակշռությունը խախտվել է՝ հանգեցնելով ամուսնությունների քանակական կրծատման: Այսօր Էլ տնտեսական հետամացությունը Եվրոպական Միության անդամ երկրների համեմատությամբ երիտասարդներին հրապուրում է արտագնա աշխատանքի:

գ) Նախկին Հարավսլավիայի մեծ մասում մահացության մակարդակը Արևելյան Եվրոպայի մյուս երկրների նույն ցուցանիշից բարձր է:

Դ) Օտար պետություններում ծնվածները բնակչության չնչին մասն են կազմում (Չեռնոբիլիա՝ 3 %, Մաասածը՝ 1 %-ից քիչ):

Աղյուսակ 2

1970-2000-ական թթ. «Ժողովրդագրական ծմեռ» արձանագրած արևելաեվրոպական պետությունները

Ծառը	Պետությունը	Բնակչության բացասական թնական շարժի տարիները (թթ.)	Բնակչ. միջ. թն. շարժը (%)	Բնակչ. թն. շարժը 2011 թ. (%)
1	Ռուսականա	1991-ից մինչև օրս	- 0,6	- 0,35
2	Բուլղարիա	1990-ից մինչև օրս	- 0,5	- 0,46
3	Լատվիա	1991-ից մինչև օրս	- 0,5	- 0,45
4	Սերբիա	1992-ից մինչև օրս	- 0,5	- 0,48
5	ՌԴ	1992-ից մինչև օրս	- 0,4	- 0,09
6	Էստոնիա	1991-2009, 2011-ից մինչև օրս	- 0,4	- 0,04
7	Ճունգարիա	1981-ից մինչև օրս	- 0,4	- 0,41
8	Բելառուս	1993-ից մինչև օրս	- 0,4	- 0,28
9	Մոլդովա	1998-ից մինչև օրս	- 0,2	- 0,09
10	Ռումինիա	1992-ից մինչև օրս	- 0,2	- 0,22
11	Խորվաթիա	1991-ից մինչև օրս	- 0,2	- 0,23
12	Չեխիա	1994-2005	- 0,2	+ 0,02
13	Լիտվա	1994-ից մինչև օրս	- 0,2	- 0,21
14	Ալբենիա	1993, 1997-2005	- 0,1	+ 0,18
15	Վրաստան	1993	- 0,1	+ 0,18
16	Ալբանիա	2001-03	- 0,02	+ 0,16
17	Բունիա և Յեղուգր-վինա	2007, 2009-ից մինչև օրս	- 0,02	- 0,02
18	Լեհաստան	2002-05	- 0,02	+ 0,04

Ե) Հասարակության բարոյահոգեբանական մթնոլորտը «Միտ-ված չէ վերընճյուղման», այսինքն՝ առկա է հասարակական որոշակի

հուսալքություն (հատկապես՝ Սերբիայում ու Բոսնիա և Հերցեգովինայում), ինչն արտահայտվում է նաև ամուսնաընտանեկան հարաբերություններում:

Աղյուսակ 3

2010 թ. հունվարի 1-ից 2011 թ. հունվարի 1-ը

«Ժողովրդագրական ծմեռ» արձանագրած Եվրոպական պետությունները¹

	Պետությունը	Բնակչ. բնական շարժը (%)	Բնակչության վերարտադրությունը ² (%)
1	Բելառուս	- 0,31	- 0,27
2	Բուլղարիա	- 0,46	- 0,68
3	Գերմանիա	- 0,23	- 0,09
4	Էստոնիա	0	0
5	Իտալիա	- 0,04	+ 0,1
6	Լատվիա	- 0,48	- 0,71
7	Լիտվա	- 0,19	- 0,28
8	Խորվաթիա	- 0,2	- 0,2
9	Հունաստան	- 0,1	+ 0,15
10	Հունգարիա	- 0,4	- 0,18
11	Մոլդովա	- 0,09	- 0,2
12	Մոնակո	- 0,38	+ 0,39
13	Պորտուգալիա	- 0,05	+ 0,05
14	Ռումինիա	- 0,22	- 0,35
15	ՌԴ	- 0,17	+ 0,01
16	Սերբիա	- 0,48	- 0,5
17	Ուկրաինա	- 0,44	- 0,41

4. ԱՊՀ Եվրոպական մասի պետություններ՝ Բելառուս, Մոլդովա, Ռուսաստանի Դաշնություն (այսուհետ՝ ՌԴ), Ուկրաինա (տե՛ս աղյուսակ 2):

¹ Եվրոպական Միության անդամ պետությունների տվյալները տրվում են ըստ Եվրոստատի (տե՛ս www.eurostat.eu), իսկ մյուս երկներինը՝ ըստ ազգային (պետական) վիճակագրական ծառայությունների տվյալների (Росстат, Национальное Бюро Статистики Республики Молдова ևն):

² Բնակչության վերարտադրությունը բնակչության բնական շարժի և միգրացիայի տարբերությունն է:

Պետությունների այս խմբին բնորոշ են թե՛ արևելաԵվրոպական մյուս պետությունների և թե՛ արևմտաԵվրոպական երկրների դեպոպուլյացիայի պատճառները, սակայն առկա են հետևյալ տարբերությունները.

ա) Ուրբանիզացման մակարդակը բարձր է՝ շուրջ 70 %:

բ) Տղամարդիկ կազմում են բնակչության միայն 45-47 %-ը¹:

գ) Մահացության մակարդակը Նկատելիորեն գերազանցում է Եվրոպական մյուս երկրների նույն ցուցանիշը, ինչը պայմանավորված է սոցիալ-տնտեսական և սոցիալ-հոգեբանական բարդ, հաճախ՝ ծանր իրավիճակով:

դ) Օտար պետություններում ծնվածները բնակչության ոչ այնքան մեծ մասն են կազմում (Ուկրաինա՝ 14,7 %, ՌԴ՝ մոտ 10 %, Մահացածը՝ 1 %-ից քիչ):

Ե) Սոցիալական ինստիտուտների վերածևաման ակտիվ գործընթաց է ընթանում:

Փաստորեն, ԱՊՀ Եվրոպական մասի պետություններում առկա «ժողովրդագրական ձմեռվա» ակունքները գալիս են 1980-ական թթ. կեսերից ԽՍՀՄ-ում Նկատվող սոցիո-մշակութային և սոցիալ-տնտեսական վերափոխումներով ու 1991 թ. ԽՍՀՄ փլուզումով առաջացած միանգամայն նոր հասարակական կեցությամբ:

Այսպիսով, քննելով «ժողովրդագրական ձմեռվա» ներկա իրավիճակն ու դրա պատճառները առանձին խմբերում ընդգրկված պետությունների օրինակով՝ հանգեցինք այս եզրակացության, որ ներկայում ծերացող բնակչություն ունեցող Եվրոպական երկրները հասարակական լրջագույն վերափոխումների արդյունքում հայտնվել են այնպիսի մի իրավիճակում, երբ «Եվրոպական պոպուլյացիայի» հետագա գոյությունը լրջորեն վտանգված է: Միայն այն հանգամանքը, որ, օրինակ, Եվրոպական Միության անդամ պետություններում արդեն 2014 թ. 1 մլն մարդ ավելի է կենսաթոշակային տարիքի անցնելու, քան համալրելու աշխատանքային ռեսուրսները², ինքնին ցույց է տալիս, որ «ժողովրդագրական ձմեռը» կարծես վերածվում է «Եվրո-

¹ Практикум по статистике населения и демографии, Москва, 2011, с. 67.

² Demography report 2010, Eurostat, p. 2.

պական պոպուլյացիայի» գոյությանը սպառնացող լուրջ «հիփանդության»: 2010 թ. հունվարի 1-ից 2011 թ. հունվարի 1-ը «ժողովրդագրական ծմեռը» բացարձակ ցուցանիշներով շարունակվել է Եվրոպական 17, իսկ 2011 թ. հունվարի 1-ից 2012 թ. հունվարի 1-ը՝ 18 պետություններում (տե՛ս աղյուսակ 3):

Դաշվի առնելով այն փաստը, որ, օրինակ, Եվրոպական Միության բնակչության թվի աճը շուրջ 70 %-ով պայմանավորված է Ներգաղթով¹, հասկանալի է դառնում, որ հասարակության նոր բաղադրիչի Էթնոմշակութային ինտեգրացիայի այսօրվա տեմպերի պահպանման դեպքում տասնամյակներ անց օտար Էթնիկական տարրը կարող է լուրջ դերակատարություն ունենալ Եվրոպայի սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքում:

“Демографическая зима” в европейских странах, - В 1970-2000-х гг. во многих европейских странах наблюдалась и до сих пор наблюдается депопуляция населения. Это явление связано со снижением уровня рождаемости, которая в свою очередь связана с повышением уровня образования, роли женщин в обществе, изменениями в социальных институтах и т. д. Эти тенденции привели к депопуляции населения во многих европейских странах (Германия, Венгрия и т. д.). Ниже приводим список европейских стран, где в 2010 году наблюдалась депопуляция населения:

	Страна	Естественный прирост (%)	Воспроизводство населения (%)
1	Беларусь	- 0,31	- 0,27
2	Болгария	- 0,46	- 0,68
3	Венгрия	- 0,4	- 0,18
4	Германия	- 0,23	- 0,09
5	Греция	- 0,1	+ 0,15
6	Италия	- 0,04	+ 0,1
7	Латвия	- 0,48	- 0,71
8	Литва	- 0,19	- 0,28
9	Молдова	- 0,09	- 0,2

¹ Նույն տեղում, Էջ 40:

10	Монако	- 0,38	+ 0,39
11	Португалия	- 0,05	+ 0,05
12	Российская Федерация	- 0,17	+ 0,01
13	Румыния	- 0,22	- 0,35
14	Сербия	- 0,48	- 0,5
15	Украина	- 0,44	- 0,41
16	Хорватия	- 0,2	- 0,2
17	Эстония	0	0

“The Demographic Winter” in the European States, - The decline of the population of the European states (Germany, Hungary etc.) in the 1970-2000s is one of the main challenges of the modern global society. The depopulation of several European states was caused by high level of education, women's great role in society, changes in social institutions etc. Below we present the list of the European countries with declining population as of 2010:

	State	Natural change (%)	Population growth rate (%)
1	Belarus	- 0,31	- 0,27
2	Bulgaria	- 0,46	- 0,68
3	Croatia	- 0,2	- 0,2
4	Estonia	0	0
5	Germany	- 0,23	- 0,09
6	Greece	- 0,1	+ 0,15
7	Hungary	- 0,4	- 0,18
8	Italia	- 0,04	+ 0,1
9	Latvia	- 0,48	- 0,71
10	Lithuania	- 0,19	- 0,28
11	Moldova	- 0,09	- 0,2
12	Monaco	- 0,38	+ 0,39
13	Portugal	- 0,05	+ 0,05
14	Romania	- 0,22	- 0,35
15	Russian Federation	- 0,17	+ 0,01
16	Serbia	- 0,48	- 0,5
17	Ukraine	- 0,44	- 0,41

ՀԱՅ ՍՓՅՈՒԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՎ
ԱԾԽԱՐՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ИСТОРИЯ И ГЕОГРАФИЯ
АРМЯНСКОЙ ДИАСПОРЫ

HISTORY AND GEOGRAPHY OF
ARMENIAN DIASPORA

ԱՉԳԱՅԻՆ ԻՆՔՍԱԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՏԱՐԱՎԵՐՆԵՐԸ ԴԱՅ ՍՓՅՈՒՇՈՔՈՒՄ¹

Հայության համար ամենաարդիական հիմնախնդիրներից է Հայսփյուռքի հետագա գոյապահպանումն ու հզորացումը: 2006 թ. դրությամբ աշխարհի շուրջ 9,8 միլիոն հայերից 6,5 միլիոնը, այսինքն՝ 66,3 %-ը բնակվում էր Սփյուռքում: Հայաստանի Հանրապետությունում (այսուհետ՝ ՀՀ) բնակվող հայերի թիվը 3,145 միլիոն էր, այսինքն՝ աշխարհի հայության 32,2 %-ը: Մասցայլ 1,5 %-ը բնակվում էր Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում (այսուհետ՝ ԼՂՀ)²: Այս համամասնությունը պահպանվել է նաև այսօր:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ 2006 թ.³ 1996 թ. համեմատությամբ, հայերի բաշխվածությունը՝ ըստ ազգային պետականությունների և Սփյուռքի, փոփոխվել է 3 %-ով³, ի հավելում Սփյուռքում բնակվող հայության բանակի, ապա փորձել ենք հաշվարկ կատարել՝ 2010 թ. հայության բաշխվածության պատկերն ստանալու համար:

Հաշվարկը կատարելիս ուշադրություն ենք դարձրել աշխարհի տարբեր երկրներում հայության թվաքանակի վերաբերյալ վերջերս հրապարակվող տվյալներին: Կարևոր է նաև սփյուռքահայ համայնքներում վերադասավորությունների գործընթացների ուղղությունների և ներհամայնքային ընտանեկան կարգավիճակի ու կառուցվածքի դիտարկումը: Այս ամենը հաշվի առնելով՝ հանգել ենք այն եզրակացության, որ 2010 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ Սփյուռքի հայության թվաքանակը հասել է մոտ 6,68 միլիոնի: Ընդ որում, համաձայն ՀՀ Ազգային վիճակագրության ծառայության հրապարակած տվյալների, ՀՀ մշտական բնակչության թիվը 2010 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ

¹ Հոդվածն արժանացել է 1-ին տեղի մրցանակի «Փյունիկ» մարդկային ռեսուրսների զարգացման համահայկական հիմնադրամի կողմից 2012 թ. անցկացված «Հայ Եկեղեցին և ազգային ինքնության պահպանման արդիական խնդիրները 21-րդ դարում» թեմայով գիտական հոդվածների մրցույթում:

² Տե՛ս Մալխսայան Մ., Հայերն աշխարհում, Երևան, 2007, էջ 93:

³ Տե՛ս Խոյն տեղում:

3,2507 միլիոն Ե¹: Զանի որ ՀՀ քնակզության 97,9 %-ը հայեր են, ուստի ՀՀ-ում քնակվող հայերի թվաքանակը կկազմի 3,183 միլիոն:

Ինչ վերաբերում է ԼՂՀ-ում քնակվող հայերի թվաքանակին, ապա 2010 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ ԼՂՀ քնակզության թիվը 141,4 հազար էր կազմում, որից հայ է շուրջ 141 հազար:

Այսպիսով, 2010 թ. ապրիլի 1-ի դրությամբ աշխարհի մոտ 10 միլիոն հայերի 66,8 %-ը (մոտ 6,68 միլիոն մարդ) քնակվում է Սփյուռքում, 31,8 %-ը (մոտ 3,183 միլիոն մարդ)` ՀՀ-ում, 1,4 %-ը (շուրջ 141 հազար մարդ)` ԼՂՀ-ում:

Փաստորեն, այսօր Սփյուռքն իր քանակությամբ շուրջ 2 անգամ գերազանցում է ՀՀ-ում և ԼՂՀ-ում ապրող հայերին՝ միասին վերցրած: Սա մեր ազգի գլխավոր առանձնահատկություններից է: Յայոց գաղթաշխարհի առաջացման պատճառն այն է, որ դարերի ընթացքում մարդկանց հոժ խմբեր հաճախակի լրել են հայրենի եզերը և հաստատվել օտար ափերում: Վրտագաղթի հիմնական պատճառները 3-ն են՝ *տևականություն, քաղաքական և ազգային-կրոնական*: Այս ամենն իր հանգուցակետին հասավ Յայոց ցեղասպանությունից հետո, երբ հայկական գաղթաշխարհը վերածվեց Սփյուռքի, և արդյունքում այսօր ունենք մոտ 6,68 միլիոնանոց Սփյուռք:

Ի՞նչ նշանակություն ունի Սփյուռքը: Միայն այն հանգամանքը, որ հայության շուրջ 2/3-ն ապրում է իր հայրենիքից դուրս, առաջին հայացքից բացասական է թվում: Վրդյոք դա բացասակա՞ն է, թե՞ ոչ: Այն, անշուշտ, ունի երկակի նշանակություն՝ դրական և բացասական:

Բացասական է այն, որ շատ հայեր, որոնց հիմնական մասը վերջին տարիներին է արտագաղթել ՀՀ-ից, Սփյուռքում չեն մասնակցում համայնքի հասարակական և մշակութային-եկեղեցական կյանքին: Դրա պատճառով էլ նրանց զավակները, որոնք ծնվում են հյուրընկալող երկրում, մոռանում են իրենց ազգային պատկանելությունը և կորցնելով ազգային դիմագիծը՝ աստիճանաբար ծովլվում տեղի քնակչության մեջ: Փաստորեն, առաջանում է ազգային ինքնագիտակցության խորը ճգնաժամ:

¹ Տե՛ս www.armstat.am (ՀՀ Ազգային վիճակագրության ծառայության պաշտոնական կայք):

Միա պատճառներից մեկն այս է, որ 20-րդ դ. վերջում ուժեղացավ Ափյուռքի վերաբաժանման գործընթացը: 1988 թ. սկսվեց հայերի զանգվածային արտագաղթ մեր հանրապետությունից դեպի ԽՍՀՄ այլ հանրապետություններ, իսկ 1991 թվից՝ Արևմուտքի երկրներ: 1991-1992 թթ. Նկատվեց որոշակի հայրենադարձություն՝ կապված հայկական պետականության վերականգնման հետ, սակայն ՀՀ սոցիալ-տնտեսական անմիտթար պայմաններից կախված՝ նրանց մեծ մասը լրեց հայրենիքը: 1990-ական թթ. արտագաղթը հանգեցրեց նրան, որ ՀՀ բնակչությունն սկսեց նվազել և 3,8 միլիոնից իջապ՝ 2001 թ. հասնելով 3,213 միլիոնի¹: Ստորև ներկայացնում ենք վերջին 22 տարիների (1988-2010 թթ.) գործընթացների հետևանքով ՀՀ-ից ու ԼՂՀ-ից մեկնած հայերի կուտակումները մի քանի երկրներում².

	Պետությունը	ՀՀ-ից և ԼՂՀ-ից մեկնած հայերի թիվը
1	ՌԴ	~ 800 000
2	ԱՄՆ	~ 300 000
3	Ռուսաստան	~ 100 000
4	Ֆրանսիա	~ 50 000
5	Բուլղարիա Իսպանիա	~ 35 000
6	Չինաստան	~ 30 000
7	Գերմանիա	~ 10 000
8	Արգենտինա	~ 3 000
	այլ երկրներ՝ Կանադա, Լիհաստան, Շազախստան, Բելառուս, Բելգիա, Ավստրիա, Նիդերլանդներ, Ծվեդիա, Չեխիա, Ավստրիայիա, Սլովակիա, Մեծ Բրիտանիա, Նորվեգիա, Նոր Զելանդիա, Ուգրեկստան, Ֆինլանդիա ևն	~ 50 000
	Ըստհանուր	մոտ 1,4 միլիոն

¹ Յարկ է նշել, որ այս 3,213 միլիոնը ՀՀ մշտական բնակչության թիվն էր 2001 թ. մարդահամարի տվյալների համաձայն, մինչդեռ նույն աղբյուրում նշվում է, որ ՀՀ առկա բնակչության թիվը 3,0026 միլիոն է: Իսկ այս թիվն էլ ավելի նվազ չափով կլիներ, եթե Աղբյուրեալսից բնագաղթվածները չհամարեին ՀՀ բնակչությունը:

² Տես Մայիսայան Մ., էջ 90-91: Նշված թվերը իիստ մոտավոր են, քանի որ հնարավոր չէ հստակերտ որոշել վերջին 22 տարիներին օտար պետություններում ՀՀ-ից հաստատված հայերի թվաքանակը:

Արտագաղթն սկսեց Նվազել միայն 2000-ական թթ. կեսերին (2005-2007 թթ.), և միաժամանակ փոքր-ինչ մեծացավ ներգաղթի ծավալը: Արդյունքում ՀՀ միգրացիոն բալանսը նշված տարիներին դրական էր:

Արևելյան Հայաստանում Առաջին հանրապետության և խորհրդային իշխանության տարիներին Սվյուրքում ընթանում էին վերադասավորումներ: Եգիպտոսի (1952 թ.), իսկ հետագայում նաև Իրանի իսլամական հեղափոխությունները (1978-1979 թթ.), ինչպես նաև՝ Կիպրոսի մեկ երրորդի օավթումը Թուրքիայի կողմից (1974 թ.), քաղաքացիական պատերազմը Լիբանանում (1975-1990 թթ.), Իրանահրաբույն պատերազմը (1980-1988 թթ.), Արաբա-իսրայելյան պատերազմները (1947-1949 թթ., 1967 և 1973 թթ.), Ամերիկա-իրաքյան պատերազմները (1991 և 2003 թթ.) և իսրայելական բանակի ներխուժումները Լիբանան (1982 և 2006 թթ.) պատճառ դարձան հայերի մեծաթիվ հոսքի Միջին Արևելքից Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ (այսուհետ՝ ԱՄՆ), Ավստրալիա, Նոր Զելանդիա, Կանադա, Արգենտինա, Եվրոպական Միություն (Ֆրանսիա, Գերմանիա, Մեծ Բրիտանիա, Շվեյցարիա, Ավստրիա, Բելգիա, Նիդերլանդներ) և այլն: Այսպես աստիճանաբար նոսրանում են արաբական աշխարհի հայկական համայնքները, փոխարենը ստվարանում են արևմտյան քաղաքակրթության երկրների հայկական համայնքները:

Վերջին մի քանի տասնամյակների ընթացքում ստվարացել են ոչ միայն Արևմուտքի, այլև Անկախ Պետությունների Համագործակցության (այսուհետ՝ ԱՊՀ) որոշ երկրների հայ համայնքները: Այսպես, վերջին 20 տարիներին սկսել է մի գործընթաց, երբ Ռուսաստանի հայությունն իր թվով «ձգուու» է գերազանցել ՀՀ-ում ապրող հայությանը: Այդ 20 տարիներին Ռուսաստանի Դաշնությունում (այսուհետ՝ ՌԴ) են հաստատվել մոտ 1,5 միլիոն հայեր ՀՀ-ից, Միջին Ասիայից, Մերձավոր Արևելքից ու Արևելյան Եվրոպայից: Այս ամենի արդյունքում ՌԴ-ում հայերի թիվը 2007 թ. հասավ 2,8 միլիոնի¹ և մինչ օրս (2010 թ.) էլ այդ թիվն է կազմում:

¹ Մալիսասյան Մ., էջ 27:

Այս վերադասավորությունների պատճառով նոր գաղթած հայերը միայն տևական ժամանակահատվածում են կարողանում ինտեգրվել տեղի հայ համայնքի հասարակական կյանքին, ընդ որում՝ թե՛ Արևմուտքում, թե՛ Ռուսաստանի հայկական համայնքներում:

Իսկ ո՞րն է դրական հանգամանքը: Որոշ սփյուռքահայեր ընդգրկվում են տեղի տևական առևտության, առևտության խոշոր հարաբերությունների կամ իշխանական օղակների մեջ և աստիճանաբար ձեռք բերում ազդեցիկ դիրք ու հսկայական ֆինանսներ՝ ի շահ տեղի հայկական համայնքի կայացման և համազգային իջձերի իրականացման: Նրանցից շատերը նաև որոշակի միջոցներ են հատկացնում իրենց հայրենիքի բարօրության համար: Նրանք մեծ աշխատանք են կատարում, որ տվյալ պետության իշխանությունների և հասարակության վերաբերմունքը լավանա ՀՀ Նկատմամբ (Յայոց ցեղասպանության ճանաչում, տևական, մշակութային և քաղաքական հարաբերությունների սերտացում ևն): Սակայն դրական հանգամանքը, ցավոք, առաջմն ոչ ամբողջությամբ է կիրառվում Սփյուռքի կողմից:

Ինչ անել, որ ռացիոնալ օգտագործվեն մեր սփյուռքի բոլոր «ռեսուրսները»: Դրա համար նախ հայկայական ժամանակ է հարկավոր: Սփյուռքում վերադասավորության բուռն գործընթացը կանխելու համար հարկավոր է կայունացնել ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը: Շատ կարևոր է նաև աշխարհաքաղաքական իրադրության լարվածության վերացումը Մերձավոր Արևելքում, ինչը, ցավոք, ներկա պահին հնարավոր չէ իրականացնել: Այս ամենի հետևանքով սփյուռքահայ համայնքներում իրադրությունը որոշակիորեն կկայունանա, և հնարավորություն կստեղծվի՝ զբաղվելու հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային խնդիրներով: Նաև անհրաժեշտ է ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերել համայնքի կյանքին, ինչը կօգնի հայ համայնքին՝ միասնական լինելու և չծովվելու տեղի եթևունների մեջ:

Զուլման վտանգից խուսափելու համար հարկավոր է մշտապես կաաի մեջ գտնվել հայոց ինքնության պահպանման հիմնախարիսխների՝ Յայոց պետականության, Յայաստանյայց Առաքելական Սուլք Եկեղեցու, Յայ դպրոցի և համազգային կառուցների հետ, որոնց միջո-

ցով է միայն հնարավոր վառ պահել ազգային ինքնագիտակցությունը: Օտար ափերում հայության տարագիր քարավանները դարերի ընթացքում պահել են իրենց ազգային-հոգևոր ինքնությունը և այսօր էլ շարունակում են հայ մնալ՝ շնորհիվ հայ ժողովրդի ազգային-հոգևոր ինքնության հիմնախարիսխը հանդիսացող Հայաստանյաց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու և Սփյուռքահայ տարբեր կառույցների:

Հայության համար անչափ կարևոր է նաև հայոց ինքնության ևս մեկ հիմնասյան՝ Հայոց պետականության գոյությունը մայր հողում: Հարկ է մշտապես պահպանել կապը ՀՅ, ԼՂՅ և ազգային Եկեղեցու հետ: Պետք է չմոռանալ, որ ՀՅ-ում, ԼՂՅ-ում և Սփյուռքում ապրող հայությունը մեկ ամբողջություն է կազմում: Ցուրաքանչյուրս պարտավոր է մշտապես հիշել այս իրողության մասին և պետք է իր լուման ներդնի միասնության ամրապնդման գործում: Միայն միաբանված լինելով է, որ տրվում են հաղթանակները, միայն միաբանված լինելով կարող ենք ստիպել աշխարհին՝ հաշվի նստել մեզ հետ, և միայն միաբանված լինելով է, որ մեր ազգը կարող է կերտել իր հզոր ապագան, որի խսուն երաշխիքներից է նաև Հայոց բանակը: Վերջինիս գոյությունը ևս պետք է գիտակցված լինի Սփյուռքում՝ հայրենիքին ծառայելու հնարավոր միջոց հանդիսանալով նրանց համար:

Միաբանվածության հասնելու համար նախևառաջ անհրաժեշտ է ազգային ինքնագիտակցության սերմանումը սփյուռքահայության շրջանում, քանի որ, առանց ազգային ինքնագիտակցության առկայության, համազգային կամ գոնե ներհամայնքային միասնության հնարավոր չէ հասնել: Անգամ զտարյուն հայը կարող է ինքնամեկուսացման ենթարկվել հայ եթնիկական ընդհանրությունից, եթե նրա մոտ բացակայում է ազգային ինքնագիտակցությունը:

Ազգային ինքնագիտակցության սերմանման համար անհրաժեշտ է իրականացնել ռազմահայրենասիրական դաստիարակություն, ընդ որում՝ այն պետք է իրականացնել ոչ միայն Սփյուռքի առավել հայաշատ ու առավել կազմակերպված համայնքներում, այլ նաև այն համայնքներում, որտեղ ուժացման շատ լուրջ վտանգ կա: Ըստ որում՝ ռազմահայրենասիրական դաստիարակություն Սփյուռքում նշանակում է ոչ թե ազգայնական-միլիտարիստական գաղափարախոսական

մտքերի տարածում, որը հղի է շատ լուրջ վտանգներով և կործանարար հետևանքներ կարող է ունենալ, այլ՝ ազգային արժեքների և ազգային ինքնագիտակցության մշտադասական սերմանում ու պահպանում, ինչը համազգային գոյության երաշխիքն է:

Վերադարձալով համայնքային առանձնահատկություններին՝ հարկ է նշել, որ հենց դրանցով են պայմանավորված ռազմահայրենասիրական դաստիարակության իրականացման առանձնահատկությունները սփյուռքահայ զանազան համայնքներում։ Ազգային արժեքների ընկալման մեջ տարբերություններ կան, օրինակ՝ Մերձավոր Արևելքի, Լատինական Ամերիկայի, Արևմտյան Եվրոպայի և այլ տարածաշրջանների հայության շրջանում։ Եվ դեռ ավելին, կրանց ներսում էլ յուրաքանչյուր հայկական համայնքում ազգային ինքնագիտակցության դրսևնորումները տարբեր կերպ են արտահայտվում։

Սփյուռքահայ համայնքներում նման տարբերությունները ցույց տալու համար առանձնացրել ենք մի շարք հանգամանքներ, որոնք ել, մեր կարծիքով, պատճառ են հանդիսանում, որպեսզի ժամանակակից Սփյուռքում մարտահրավերներ լինեն ազգային ինքնագիտակցության համար։

1. Համայնքի հիմնադրման ժամանակաշրջանը, օրինակ՝ Իրանի հայ համայնքում դարեր շարունակ ծևավորված են ազգապահպանման սեփական մեխանիզմները, որոնցով համայնքը, շնայած մեծ ծավալների հասնող արտագաղթին, կարողանում է պահպանել սեփական ազգային դիմագիծը, մինչեւ 20-րդ դարի վերջին ՀՀ-ից, օրինակ՝ ՌԴ Մեկնած հայերի հոծ խմբեր հիմնեցին նոր համայնքներ ՌԴ տարբեր մարզերում, որտեղ, սակայն, համայնքի գոյապահպանման ընդհանուր մեխանիզմներ գոյություն չունեն։
2. Էթնիկական համայնքի գոյապահպանման ընդհանուր մեխանիզմներ կարող են ի հայտ գալ միայն համախմբված (կոմպակտ) և ընդհանրացված (ինքնայինստեգրված) բնակության պայմաններում, եթե որևէ երկրում կամ դրա որևէ վարչամիավորում թափանցիկ հայությունն ապրում է ընդհանուր նորմերով։ Պատահական չէ, որ մինչև Հայոց ցեղասպանությունը, այ-

սինքն՝ հայության հախուռն մուտքն աշխարհի շատ ու շատ երկրներ, հայկական համայնքներն ստեղծում են սեփական կանոնադրություն:

3. Կարևոր է ոչ միայն համայնքի հիմնադրման ժամանակաշրջանը, այլ նաև այն հանգամանքը, թե երբ և որտեղից են տվյալ հայ համայնքի առանձին հատվածներ հաստատվել տվյալ երկրում, այսինքն՝ համայնքի ծագումն՝ ըստ հայության տարբեր խմբերի հաստատման ժամանակաշրջանի և նախորդող բնակության վայրի: Չե՛ որ հայկական համայնքների մեծ մասում հայությունը ոչ թե միևնույն երկրից կամ մարզից է եկել և հաստատվել, այլ տարբեր ժամանակաշրջաններում և տարբեր երկրներից ու մարզերից: Այսպիսի խառը ծագումնաբանություն ունեցող հայ համայնքի փայլուն օրինակ է Լոս Անջելեսի հայ համայնքը ԱՄՆ-ում, որտեղ կան և՛ ցեղասպանությունից առաջ հաստատված հայերի սերունդներ, և՛ ցեղասպանության հետևանքով այստեղ հայտնվածների հետորդներ, և՛ աշխարհի զանազան տարածաշրջաններից (Մերձավոր Արևելք, Լատինական Ամերիկա, ՎՊՀ) ու ՀՅ-ից հաստատված հայեր: Նրանց միջև կապերը շատ ավելի թույլ են, քան այդ յուրաքանչյուր խմբի ներսում, ուստի համընդհանուր ազգային արժեքների սերմանումը նրանց շրջանում պետք է իրականացնել միևնույն ուղղությամբ, այսինքն՝ դեպի համազգային-վերինմարդին ինքնագիտակցության առաջացումը, սակայն տարաբնույթ եղանակների կիրառմամբ, որոնք չեն կարող նույնը լինել բազմաշերտ և տարասեռ համայնքներում:
4. Քայլական համայնքների բազմաշերտությունն ու տարասեռությունն արտահայտվում է նաև հիմնադրող հայերի՝ ըստ պատմազգագրական մարզերի, անգամ՝ ըստ պատմազգագրական շրջանների ծագման մեջ, քանի որ, չնայած ազգային միասնությանը, դարեր շարունակ միմյանցից կտրված բնակվելով, գավառային ինքնամկոփ մտածելակերպը փոխանցվել է նաև սփյուռքահայ որոշ համայնքներին, ինչը ևս խոզընդոտ է ազգային համընդհանրության գիտակցման ճանապարհին:

5. Յայկական համայնքների տարասեռությունն արտահայտվում է նաև լեզվական, կրոնական և ամուսնական առանձնահատկություններով: Արդեն վերոնշյալ ամերիկահայ համայնքում կան և՝ հայախոս, և՝ անգլախոս, և՝ ռուսախոս, և՝ թուրքախոս, և՝ իսպանախոս, և՝ արաբախոս հայեր: Սակայն սա ամենակին էլ չի նշանակում, թե լեզվական տարասեռությունն արտահայտում է ազգային ինքնագիտակցության բարձր կամ ցածր լինելը, քանի որ, օրինակ՝ ԱՄՆ-ում բնակվող թուրքախոս հայի մոտ շատ հաճախ ազգային ինքնագիտակցությունն ավելի բարձր կարող է լինել, քան շատ այլ լեզուներով (անգլերեն, ռուսերեն ևն) խոսող հայերի շրջանում: Պարզապես լեզվական տարբերությունները լուրջ խոչընդոտ են հանդիսանում հայկական համայնքների ներսում տարալեզու խմբերի միջև ինտերացիայի գործընթացի ամբողջացման ճանապարհին:

Նմանատիպ իննդիրներ են հարուցում նաև կրոնական տարբերությունները: Ինչպես արդեն նշել ենք, դարեր շարունակ Յայաստանյաց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին հանդիսացել է ազգային ինքնության պահպանման ու զարգացման հիմնախարիսխը՝ հանդիսանալով համայն հայության համար ազգային համընդիանուր նորմերի ու սովորույթների, ազգային արժեքների, մշակութային մտածելակերպի ամբողջականացման, պահպանման ու սերունդներին փոխանցման օջախ: Այժմ Յայոց Եկեղեցին շարունակում է մաս ներազգային միասնականացման կարևորագույն հաստատությունը, քանի որ, ըստ Եռլթյան, համաշխարհային մասշտաբով դիտարկելիս հայկական ամենամեծ «կազմակերպություն» է հանդիսանում: Եվ ահա, այս առնչությամբ էլ ևս մեկ իննդիր ենք հանդիպում, երբ միևնույն երկրի կամ դրա որևէ վարչամիավորի հայկական համայնքում կողք կողքի բնակվում են հայ առաքելականներ, հայ կաթոլիկներ և հայ ավետարանականներ: Յայտնի է, որ այսօր աշխարհում մոտ 10 միլիոն հայերից ավելի քան 9,3 միլիոնը Յայաստանյաց Առաքելական Եկեղեցու հետևորդ է, մինչդեռ հայ կաթոլիկների թիվը շուրջ 400 հազար է,

- իսկ բողոքականներինը տարբեր հաշվարկներով մինչև 200 հազար է գնահատվում¹: Միմյանց հետ կողք կողքի թնակվող և քրիստոնեության տարբեր ուղղությունների հետևորդ հայերը հիմնականում վարում են Ներկրոնահամայնական կյանք: Փաստորեն, կրոնական համայնքը, որի մասն է կազմում որևէ սփյուռքահայ, հանդիսանում է նրա ազգային ինքնագիտակցության շրջանակը կազմող օջախը, և իր կրոնական համայնքից դուրս գտնվող հայը շատ հաճախ դիտարկվում է՝ որպես ազգային համայնքից դուրս գտնվող անհատ, այսինքն՝ կրոնական և ազգային համայնքները երբեմն նույնացված են ընկալվում բազմաթիվ սփյուռքահայերի շրջանում՝ հանդիսանալով ազգային ինքնագիտակցության ներ շրջանակը՝ բացառելով մյուս կրոնական համայնքների՝ ազգային համընդհանրության մասը կազմելը: Սա լուրջ խոչընդոտներ է հարուցում կրոնական տարբեր խմբերի միջև ամուսնությունների համար, ինչը նաև ազգային հարատևության խոչընդոտ է:
6. Ինչ վերաբերում է ամուսնական առանձնահատկությունների մյուս ասպեկտներին, ապա անհրաժեշտ է նշել, որ սփյուռքահայ բազում համայնքներում մեծ թվով հայեր լուս աշխարհ են գալիս օտար, այսինքն՝ ոչ հայ թնակցության հետ խառնամուսնությունների արդյունքում: Նման համայնքի փայլուն օրինակ է բրազիլահայ համայնքը, որտեղ խառնամուսնությունները 93-95 % են կազմում²: Այսուհանդերձ համազգային հաստատությունների և Հայ Առաքելական Եկեղեցու ակտիվ և նպատակաւորված գործունեության հետևանքով համայնքը մասնակցում է համազգային ճեղնարկումներին՝ զգալի օգնություն տրամադրելով, օրինակ՝ 1988 թ. Սպիտակի Երկրաշարժի հետևանքով առաջացած աղետի գոտուն³: Փաստորեն, խառնամուսնությունների արդյունքում ծնված երեխայի հետագա ազգային ինքնագիտակցությունը կարող է որոշվել ծնողներից

¹ Այս հաշվարկներում հաշվի չեն առնվել Թուրքիայում թնակվող մահմեդականացված գաղտնի քրիստոնյա հայերը, որոնց քանակը 1-1,5 միլիոն շրջանակում է դիտարկվում:

² «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան, Երևան, 2003, էջ 119:

³ Նոյն տեղում, էջ 120:

յուրաքանչյուրի ազգային պատկանելությամբ, սակայն սովորաբար Երեխայի մոտ այն Եթևիկական ինքնագիտակցություն է ծևավորվում, որը շարունակաբար և առավելագույն հետևողականությամբ սերմանվել է ծնողներից որևէ մեկի կողմից: Սակայն ծնողական աշխատանքն ապարդյուն կանցնի, եթե անհաջող գործեն ազգային հաստատությունները, որոնք շարունակելու են ծնողի կատարած գործը: Ըստ որում՝ ոչ միշտ է անհրաժեշտ ազգային արժեքների մատուցումը քարոզչության ձևով: Նպատակառուղված, հաջողված, համակարգված և պարբերական աշխատանքն ազգային հաստատությունների կողմից ինքնին կապող կամուրջի դեր կդարձնեն դրանք հայկական Եթևիկական ինքնագիտակցության և ուժացման ռիսկային խմբերում գտնվող հայերի միջև: Դրա արդյունքում է, որ մինչև 95 % խառնածին բնակչություն ունեցող հայկական համայնքները շարունակել ու շարունակում են ոչ միայն իրենց գոյությունը պահպանել, այլև՝ բարգավաճել:

7. Եվ վերջապես, արդի ժամանակաշրջանում հրատապ անհրաժեշտություն է ստացել **ազգային պետականության գոյության գիտակցական ընկալումը**, որը համազգային բոլոր նպատակների ամբողջական արտահայտիչը կարող է հանդիսանալ համայն հայության մեջ պետական մտածելակերպի արթնացման դեպքում: Ուստի հայոց պետականության շուրջ կարող է համախմբվել հայ ազգը, որ դարեր շարունակ պահպանել է իր գոյությունը մշակութակենտրոնության շնորհիվ, իսկ այդ մշակութակենտրոնության կրողն ու դարերի ընթացքում զարգացնող Հայաստանյաց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին էր, որի ծոցից դուրս եկած Ոսկեդարյան Թարգմանիչների գործունեության շնորհիվ էլ հայությունը պահպանել և շարունակում է պահպանել իր գոյությունը՝ չունենալով ազգային պետականություն շուրջ 550 տարի (1375-1918 թթ.):

Յուրաքանչյուր սփյուռքահայ անհատ ինքը պետք է հզորացնի Սփյուռքը: Նա պետք է գիտակցի, որ կազմում է մեկ ամբողջության՝ հայ ազգի մասնիկը: Իսկ հայերի պես քիչ քանակություն կազմող ազ-

գերը պետք է միշտ գործունեություն ծավալեն ոչ միայն սեփական, այլև ողջ ազգի բարօրության համար, ինչում ել հենց կայանում է ազգային ինքնագիտակցության ամբողջականությունը:

Միայն գիտակցական բարձր մակարդակը կարող է դեպի վերելքի ուղին տանել սփյուռքահայությանը, որն ել անկասկած կօգնի՝ հզորանալու Յայաստանի Յանրապետությանը և Վրցախին: Իսկ մեր ազգն էլ օժտված է հզոր ինտելեկտով և ի վերուստ տրված գիտակցական բարձր մակարդակով, ուստի մենք կարող ենք կատարել այն ամենը, ինչ կապված է համազգային բարձր ինքնագիտակցության հետ, առանց որի հնարավոր չէ պատկերացնել Սփյուռքի հետագա գոյությունը:

Вызовы армянскому национальному самосознанию в армянской диаспоре, - На 1 апреля 2010 года около 10 миллионов армян проживает во всем мире; из них 66,8 % (6,68 млн. чел.) проживает в армянской диаспоре. Только 31,83 % армян (3,183 млн. чел.) проживает в Республике Армения, а в Нагорно-Карабахской Республике – 1,385 % (138,5 тыс. чел.). Итак, 2/3 армян проживает за пределами РА и НКР, и мы должны обратить бо́льшее внимание к вызовам армянскому национальному самосознанию в армянской диаспоре, потому что пренебрежение этого вопроса может привести к ассимиляции армян.

The Challenges to the National Identity in the Armenian Diaspora,

- As of April 1, 2010, nearly 10 million Armenians live around the world. 66,8 % (6,680,000 people) of them live in the Diaspora. Only 31,83 % (3,183,000 people) of the Armenian people live in the Republic of Armenia and 1,385 % (138,500 people) – in the Nagorno-Karabakh Republic. Thus, two thirds of the Armenians live in the Diaspora, and we have to pay more attention to the problem of maintaining of the Armenian national identity outside the RA and the NKR, as the ignorance of this problem may cause assimilation in the Diaspora.

«Ժամանակակից մարտահրավերներ. Միջուհական երիտասարդական գիտաժողովի նյութեր», Երևան, 2010, Էջ 118-127

ՀԱՅ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԲԱՐԵԿԱՍՈՒԹՅԱՆ ՄԾԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԽԱԶՄԵՐՈՒԿԸ՝ ՆՈՐ ԶՈՒՂԱ

Յայ-իրանական բարեկամության հիմքն են կազմում մշակութային դարավոր կապերը հայերի և պարսիկների միջև: Սկսած Աքեմենյան Իրանի և Երվանդունյաց Յայաստանի ժամանակներից՝ Նկատելի է երկու ազգերի մշակութային փոխներգործությունը: Դարեր շարունակ այս ազգերն ապրել ու ստեղծագործել են սերտ հարևանությամբ և պահպանել են փոխադարձ մշակութային կապերը՝ անկախ քաղաքական վայրիվերումներից: Յայկական և պարսկական մշակույթների փոխներգործությունը շարունակվել է նաև այն ժամանակ, երբ Իրանը համակվեց իսլամական մշակույթով: Յայոց քրիստոնեական և Իրանի՝ հենց իսլամացած մշակույթների միախառնման արդյունք է պարսկահայոց Նոր Զուղա ավանը, որտեղ գերակշռող հայկական մշակույթի վրա նկատվում է պարսկական մշակույթի նույր կնիքը:

Յիմնադրման պատմությունից: Նոր Զուղան Իրանի Սպահան քաղաքի թաղամասերից է: Այն հիմնադրել են Նախիջևանի Զուղա քաղաքի՝ շահ Աբաս 1-ինի (1587-1629 թթ.) օրոք տեղահանված և Սպահանի նահանգ տեղափոխված հայերը 17-րդ դ. սկզբին՝ Զայանդերուդ գետի աջ ափին՝ Սպահանի միտակայքում:

Շահ Աբաս 1-ինը նպատակ ուներ հայ վաճառականների միջոցով ընդլայնել Իրանի արտաքին առևտրական և քաղաքական կապերը, ինչպես նաև հայ արհեստավորների միջոցով զարգացնել Իրանի հետամսաց տնտեսությունը: Նա հույս ուներ նաև մեծ հարված հասցնել Օսմանյան կայսրության մետաքսի առևտրին՝ փոխարենը զարգացնելով մետաքսի սեփական առևտուրը: Այս ամենի իրականացման համար շահը Նոր Զուղայի հայերին որոշ արտոնություններ («Արքունի Խասսերին» վերապահվող իրավունքներ) շնորհեց: Ավանը շահից ստացել է նաև ինքնավարություն, ինչի իրականացնողը եղել է քայլանթարը՝ քաղաքագլուխը, իսկ դատական գործերը վարել է քեդ-խուղան՝ քայլանթարի տեղակալը:

Նոր Զուղայի հայության հասարակական-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կյանքի ընդհանուր բնութագիրը 17-րդ դ.: Կարճ ժամանակում Նոր Զուղան բարգավաճել է. արդեն 1620-ական թթ. այն ունեցել է ավելի քան 30 հազար բնակիչ, ինչպես նաև դարձել է Իրանի առևտրական կապիտալի կենտրոն: Ըստ Առաքել Դավիթիցու՝ այլ վայրերի հայերը, Ենթարկվելով Մերձակա մահմեդականների ճշնշումներին, հաճախ ապաստան էին գտնում Նոր Զուղայի իրենց հայրենակիցների մոտ:

Նոր Զուղայի հայ վաճառականները հանդես են եկել՝ որպես Արևելքի և Արևմտատքի միջև առևտրի միջնորդներ: 1617 թ. Շահ Աբաս 1-ինը չեղյալ է համարել մետաքսի արտահանման վերաբերյալ Անգլիայի հետ կնքված առևտրական պայմանագիրը՝ Նոր Զուղայի հայ վաճառականներին հանձնելով իրանական հում մետաքսի արտահանման մենաշնորհը: 17-րդ դ. կեսին տեղի հայ վաճառականները ստեղծել են «Նոր Զուղայի հայ առևտրական ընկերությունը», որը առևտրական լայն գործունեություն է ծավալել: Յարկ է նշել այն հանգամանքը, որ հայ վաճառականները, տնտեսական գործունեությունից բացի, կատարել են նաև դիվանագիտական հանձնարարություններ:

Յամայնքի բնակիչների մեծ մասը կազմել է միջին խավը, որը իիմասկանում զբաղվել է արհեստագործությամբ (ոսկերչություն, գորգագործություն, կերպասագործություն, ներկարարություններ):

1670-1680-ական թթ. գաղութն աստիճանաբար անկում է ապրել: Յիմասկան պատճառը Իրանի՝ հետզհետե խորացող տնտեսական ճգնաժամ էր, ինչպես նաև հետզհետե ավելացող կրոնական և ազգային հալածանքները:

Նոր Զուղայի հայ բնակչության շարժը: 1620-ական թթ. Նոր Զուղան ունեցել է ավելի քան 30 հազար բնակիչ: 1722 թ. աֆղանների արշավանքի ժամանակ Նոր Զուղան ավերվել է, իսկ տեղի հայ բնակիչների մնշող մեծամասնությունը արտագաղթել է տարբեր երկրներ՝ Չինկաստան, Ֆրանսիա, Ավստրիա, Հոլանդիա, Ռուսաստան և այլուր:

1830-ական թթ. Նոր Զուղայում շուրջ 4 հազար հայ է բնակվել: 1946-1948 թթ. Նոր Զուղայի հայերի մի մասը վերաբնակվել է ՀԽՍՀ-

ում: 1952 թ. Նոր Զուղայում բնակվել է մոտ 4 700, 1958 թ.՝ շուրջ 5 հազար, 1969 թ.՝ շուրջ 8 հազար, 1979 թ.՝ շուրջ 10 հազար, 2003 թ. (Սպահանի հետ միասին) 7 հազար, իսկ 2009 թ.՝ ավելի քան 6,5 հազար հայ: Նրանք հիմնականում արհեստավորներ, մանր ծեռնարկատերեր, առևտրականներ և մտավորականներ են:

Նոր Զուղայի հայության մշակութային կյանքը: Նոր Զուղան հայկական մշակույթի կարևոր կենտրոններից է եղել հատկապես 17-18-րդ դր.: Հետաքրքրական օրինակ է «Նոր Զուղայի Ավետարան»-ը, որը գրվել և պատկերագրադրվել է 1610 թ., Նոր Զուղայում՝ Խոչա Ավետիքի պատվերով: Գրիչն ու մանրանկարիչը Յակոբ Զուղայեցին է: Ավետարանն ընդգրկում է 59 մանրանկար, որոնք գետեղված են ձեռագրի սկզբում: Մանրանկարներից 10-ը խորաններ են, 4-ական՝ դիմանկար և զարդանկարված անվանաթերթ, 3-ը՝ Զրիստոսի տոհմագրությունից, 1-ը՝ Ներտեքստային մանրանկար, մասցած՝ լուսանցքագարդեր: Պատկերված կերպարները հիշեցնում են ոչ այնքան սրբերի, որքան՝ ժամանակակիցների:

1630-ական թթ. Խաչատուր Վարդապետ Կեսարացին հիմնել է դպրոց, որը ժամանակակիցները կոչել են «համալսարան»: Նա նաև մի խումբ այլ հայ գործիչների հետ 1638 թ. հիմնադրել է Նոր Զուղայի առաջին տպարանը, որը նաև առաջինն էր իրանում և ամբողջ Միջին Արևելքում: Տպարանի գոյության առաջին 5 տարիներին (1638-1642 թթ.) իրատարակվել են հետևյալ գործեր՝ «Սաղմոս ի Դավիթ», «Դարանց վարք», «Խորհրդատետր» և «Ատենի ժամագիրք», ապա՝ «Գիրք տումարաց...» (1647 թ.): 1687-1688 թթ. լույս են ընծայվել 3 դավանաբանական գրքեր: Շուրջ 200-ամյա դադարից հետո՝ 1872 թ., տպարանը գործում է մինչև օրս: Այս ժամանակահատվածում տպարանում լույս են տեսել շուրջ 400 անուն գիրք և գրքույկ, որոնցից առանձնակի արժեք են Ներկայացնում Յ. Տեր-Յովիհանյանցի «Պատմութիւն Նոր Զուղայու...» (հ. 1-2, 1880-1881 թթ.), Ա. Երեմյանի «Սպահանի Փերիա գավառը» (1919 թ.) և «Պարսկահայ աշուղներ» (գիրք 2-3, 1920-1921 թթ.) գրքերը:

Նշանակալի դեր է խաղացել նաև Ս. Ամենափրկիչ վանքի դպրոցը, որտեղ աշակերտներին սովորեցրել են Եվրոպական լեզուներ

և «վաճառականության արվեստ»՝ լավ վաճառական դառնալու համար: Վանքին կից բացվել է մատենադարան, որտեղ հավաքվել են հայերեն բազմաթիվ ձեռագրեր:

1831 թ. Ս. Ստեփանոս Եկեղեցուն կից, առաջնորդ Կարապետ Եպիսկոպոս Զուղայեցու շանթերով, հիմնադրվել է «Ամենափրկյան ճեմարանը», որը 1833-1953 թթ. եղել է մադրասարնակ բարերար Գրիգոր Սամյանի հովանավորության ներքո և վերանվանվել է «Սամյան» դպրոց: Դպրոցում 1834-1836 թթ. դասավանդել է Մեսրոպ Թաղաղյանը:

1858 թ. Նոր Զուղայի Ս. Կատարինյան մենաստանի Կուսանաց վանքի տարածքում բացվել է Ս. Կատարինյան իգական դպրոցը, որը, սակայն, 1892 թ. միացվել է Ազգային կենտրոնական դպրոցին՝ կոչվելով Նոր Զուղայի Ազգային երկսեռ դպրոց: Իսկ 1880 թ. Հայկան հայրենասիրական դպրոցը և հայկական ևս 2 դպրոցներ միավորվել և Զարսու թաղամասում կազմել են Ազգային կենտրոնական դպրոցը: Վերջինս, ինչպես արդեն նշել ենք, 1892 թ. միավորվել է Ս. Կատարինյան դպրոցի հետ՝ կոչվելով Նոր Զուղայի Ազգային երկսեռ դպրոց: 1905 թ. Զարսու թաղամասում բացվել է Գ. Զանանյան միջնակարգ իգական դպրոցը, իսկ 1901 թ.՝ Գ. Զանանյան ազգային մանկապարտեզը: Եվ մանկապարտեզը, և՝ դպրոցը ներկայումս գործում են:

1905-1911 թթ. իրանական հեղափոխությունից հետո աշխուժացել է Նոր Զուղայի մշակութային կյանքը. 1905-1907 թթ. կառուցվել է մատենադարանի շենքը: 17-րդ դ. 1-ին կեսից ի վեր հավաքված գրքերը, փաստորեն, հատուկ շենք ստացան: Թանգարան-մատենադարանն այժմ շուրջ 700 ձեռագիր գիրք է ընդգրկում, որոնցից մոտ 40-ը՝ մագաղաթյա: Գրքերի մեծ մասը կրոնական, պատմական և բժշկագիտական բնույթի են: Նրանց մեծ մասը պատկերագարդ են: Հավաքածուի ամենահին գիրքը 10-րդ դ. մագաղաթյա Ավետարանն է (ձեռագիր N 422): Նշանակալից է իգնատիոն մանրանկարչի (13-րդ դ.) թեմատիկ պատկերներով ձևավորված Ավետարանը (ձեռագիր N 36):

1930-ական թթ. ստեղծվել են ազգային ակումբներ, կազմակերպվել երգչախմբեր: Հրատարակվել են «Նոր Զուղայի լրաբեր» ամսաթերթը (1904-1908 թթ., իսմ.՝ Բարկեն Եպիսկոպոս Վարդագար-

յան, Իրանա-Հնդկաստանի թեմի առաջնորդարանի պաշտոնական ամսաթերթ), «Նոր Զուղայի ավետարեր» (1906-1911 թթ.), «Ընկեր» (1920 թ.) թերթերը և 10 անուն ծեռագիր կամ մեքենագիր պարբերականներ: 1976 թվականից լույս է տեսնում «Նոր Զուղա» տեղեկատուն, իսկ 1980-1985 թթ.¹ նաև «Դեպի Երկիր» ամսագիրը: 1960-1980-ական թթ. Վերածնվել է Նոր Զուղայի գրահրատարակությունը: Նշված ժամանակահատվածի բազմաթիվ հրատարակություններից առավել կարևոր են Է. Մանճիկյանի «Յովիաննես կաթողիկոս Օձնեցի» (1967 թ.), Լ. Մինասյանի «Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի թանգարանը» (1968 թ.), Գարեգին Եպիսկոպոս (ապա՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո Գարեգին Բ և Ամենայն Հայոց Գարեգին Ա կաթողիկոս) Սարգիսյանի «Հայոց «Փոքր ածուն» իրանյան հոդի վրա» (1971 թ.), «Իրանի հայկական Եկեղեցիները» (1983 թ.) աշխատությունները:

Նոր Զուղան ունեցել է կանոնավոր հատակագիծ: Փողոցների ցանցը կազմված է եղել Նազար և Նրան ուղղահայաց հատող Հաքիմ Նեզամի պողոտաներից ու մոտ 10 այլ փողոցներից: Հայաբնակ Մեծ մեյրան, Փոքր մեյրան, Հակոբշանեց, Չարսու թաղերը կառուցապատված են պալատանման մենատներով: 17-րդ դ. 2-րդ կեսին Նոր Զուղայի հարավ-արևելքում կառուցապատվել են Զոչերի, Երևանի, Թավրիզի, Դաշտեցոց և Գագրի հայկական թաղերը: Պահպանվել են հայ ճարտարապետների և վարպետների կառուցած այլուսաշեն բնակելի շենքեր, Ս. Ամենափրկիչ վանքը (1655 թ.) և 12 Եկեղեցի: Եկեղեցիներն ունեն հայ միջնադարյան ճարտարապետության ավանդական՝ գմբեթավոր դահլիճի ու բառամույթ գմբեթավոր բազիլիկի հորինվածքներ, սակայն արտաքին ծավալների լուծման և ճակատների հարդարանքում զգացվում է պարսկական արվեստի ազդեցությունը: Ս. Ստեփանոս (1614 թ.), Ս. Յովիաննես (1621 թ.), Ս. Սարգիս (1659 թ., Վերակառուցվել է 1881 թ.), Ս. Մինաս (1659 թ.) Եկեղեցիները բառամույթ գմբեթավոր բազիլիկներ են: Ս. Գևորգ (1611 թ.), Ս. Կատարինե (1623 թ.), Ս. Ներսես (1660 թ.), Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (1633 թ.) և Ս. Յակոբ (1881 թ.) Եկեղեցիները պարզ թաղածածկ դահլիճներ են, իսկ Ս. Ամենափրկիչ վանքի կաթողիկեն (1664 թ.), Ս. Աստ-

վածածին (1613 թ.), Ս. Բեթղեհեմ (1627-1635 թթ.) և Ս. Նիկողայոս Հայրապետ (մոտ 1630 թ.) Եկեղեցիները՝ գմբեթավոր դահլիճներ:

Ամենափրկիչ վանքի արևմտյան շքամուտքը զարդարված է շքաբարերով և երեսպատված ջնարակված սալիկներով: Ներսից պատերը և գմբեթը ծածկված են որմաններով, որոնցում բուսական զարդանախշերի ֆոնի վրա հոլանդական և իտալական ոճով պատկերված են Յիսուս Քրիստոսը և առաքության աստվածը: Եկեղեցին կիսագնդաձև և արտաքին ձվաձև թաղանթներով: Մահմեդական ճարտարապետությանը բնորոշ այս լուծումը հայկական ճարտարապետության մեջ հանդիպում է միայն Նոր Ջուղայում, ինչը վկայում է Նոր Ջուղայում հայկական և իրանական (իսլամական) մշակույթների սերտ փոխներգործության մասին:

Ս. Բեթղեհեմ Եկեղեցին հիմնականում ունի այն հորինվածքը, ինչ Ս. Ամենափրկիչ վանքի կաթողիկեն: Միայն դահլիճի արևմտյան կողմում կա վերևահարկ, իսկ ձվաձև գմբեթը խոշոր չափերի շնորհիվ դարձել է ողջ շինության գերիշխող տարրը: Յայկական և պարսկական ճարտարապետությունների այսօրինակ համադրության շնորհիվ Նոր Ջուղայի հոլշարձանները եզակի են հայկական և իրանական ճարտարապետությունների պատմության մեջ: Նմանօրինակ լուծումները Նոր Ջուղայում հաջողված են, ինչը հարստացնում է հայոց ազգային մշակույթը՝ դրական լիցք հաղորդելով հայ-իրանական դարավոր բարեկամությանը:

Գրականություն

- Առաքել Դավիթեցի, Պատմություն, աշխ. Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1988:
- Արքահամյան Ս., Յամառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. 1-2, Երևան, 1964, 1967:
- Ալյօյաճյան Ա., Պատմություն հայ գաղթականության, հ. 3, Կահիրե, 1960:
- Բայբուրյան Վ., Նոր Ջուղա, Երևան, 2007:
- Մալխասյան Ս., Յայերն աշխարհում, Երևան, 2007:
- Մինասյան Լ., Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի թանգարանը, Նոր Ջուղա, 1968:

7. «Յայ ժողովրդի պատմություն», ՅևԱՐ ԳԱ հրատ., հ. 4, Երևան, 1972:
8. «Յայ սփյուռք» հանրագիտարան, Երևան, 2003:
9. «Յայկական մանրանկարչություն», Երևան, 1967:

Новая Джульфа (Нор Джуга) - культурный перекресток армяно-иранских дружеских отношений, - Созданный в начале XVII века армянскими переселенцами из армянской Джульфы, поселок городского типа Новая Джульфа стал торговым центром Персии, сохраняя эту роль до афганского нашествия 1722 года. Армянские купцы из Новой Джульфы становились меценатами армянских культурных деятелей. В Новой Джульфе были построены более десяти храмов с красивейшими фресками. Купол главного храма (храм Св. Спасителя) имеет некие детали персидской культуры, что является доказательством синтеза армянской и персидской культур. Сейчас Новая Джульфа является кварталом Исфахана. Там проживает 6,5 тысяч армян.

New Julfa (Nor Jugha) – Cultural Crossline of the Armenian-Iranian Relations, - New Julfa was founded by Armenian refugees at the beginning of the 17th century. The town became the trade centre of the whole Persia, holding that role until the Afgan invasion of Persia in 1722. New Julfa has been one of the centres of the Armenian culture since its foundation; 13 churches were built there. The cupola of the cathedral has a few Persian details showing the synthesis between the Armenian and Persian cultures. Nowdays New Julfa is a suburb of Isfahan, and 6,5 thousand Armenians live there.

«Թրիստոնյան Յայաստան», 2009, թ. 19-20

ԱՎՍՏՐԱԼԻԱՅԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ

Ավստրալիայում հայերն սկսել են հաստատվել 1850-ական թթ.: Այդ ժամանակաշրջանում Եվրոպական վաճառականները, մասնավորապես՝ անգլիացիները դուրս եին մղել հայերին Հարավային և Հարավարևելյան Ասիայում կատարվող առևտութից, ինչի պատճառով ել տեղի հայերը նոր հանգրվան էին փնտրում: Այդ հանգրվանը դարձավ Ավստրալիան, որը հրապուրում էր Հարավարևելյան Ասիայի երկրներում ապրող հայերին իր օգտակար հանածոների, մասնավորապես՝ ուսկու հանքերով: Հայերի առաջին սակավաթիվ խմբերը Ավստրալիա էին մեկնում իհմանականում ինդոնեզիայից, Սինգապուրից, Հնդկաստանից, Հարավարևելյան Ասիայի այլ երկրներից, Կոստանդնուպոլիսից և Արևմտյան Հայաստանից: Ավստրալիայում հաստատված հայերի վիճակը շատ ծանր էր: Նրանք աշխատում էին հանքավայրերում՝ Ենթարկվելով անսանձ շահագործման: Սա է պատճառը, որ շուրջ կես հարյուրամյակի ընթացքում ավստրալահայերի թվաքանակը գրեթե անփոփոխ էր մնում: 19-րդ դ. վերջին Ավստրալիայում ապրում էր մի քանի տասնյակ հայ, և սա այն դեպքում, երբ 19-րդ դ. 2-րդ կեսին հարյուրավոր հայեր էին մեկնել Ավստրալիա: 19-րդ դ. վերջին ավստրալահայերը կենտրոնացած էին Մելբուռն, Բրենգթոն, Սիդնեյ, Բրիսբեն, Բրոքեն Շիլ քաղաքներում [1]:

20-րդ դարի սկիզբը ավստրալահայերի կյանքում նշանավորվեց նոր տեղաշարժերով: Անհաջողություն կրելով հանքավայրերում՝ հայերն աստիճանաբար սկսեցին կենտրոնանալ խոշոր քաղաքներում, մասնավորապես՝ Մելբուռնում և Ադելաիդայում, որտեղ Նրանք զբաղվում էին իհմանականում մանր առևտուրով և արհեստներով, իսկ երբեմն ել աշխատանք էին գտնում նավերի վրա:

Հայոց ցեղասպանությունից մազապուրծ եղած փոքրաթիվ հայեր ավստրալահայ բարերարների միջոցներով 1918 թ. հաստատվում են Ավստրալիայի Սիդնեյ և Մելբուռն քաղաքներում, ինչպես նաև Ավստրալիայի այլ մասերում: Նրանք այստեղ զբաղվում են արհեստներով, մանր առևտուրով, ընդգրկվում արդյունաբերության մեջ: Ավելի

փոքր թիվ էին կազմում երկրագործությամբ զբաղվող հայերը: Աստիճանաբար ի հայտ են գալիս մեծահարուստ գործարարներ և պրոֆեսորներ: Սակայն հայկական համայնքը դեռևս ձևավորված չէր:

1920-ական թթ. սկզբներին Ավստրալիայում փոքր թվով հայեր են հաստատվել Շուսաստանից և Հունաստանից: Սակայն այդ տարիներին Ավստրալիայում չէր խրախուսվում ամեն էթնոսի ներկայացուցչի ներգաղթը, ինչի պատճառով էլ հայերի մուտքը խիստ բարդանում էր:

Վիճակը փոխվեց Երկրորդ աշխարհամարտից հետո, երբ Ավստրալիայում վերանայվեց ներգաղթային քաղաքականությունը՝ կապված տնտեսության զարգացման քաղաքականության հետ: Այստեղ սկսեցին հաստատվել հայեր Չինաստանից, Մինգապուրից, Ինդոնեզիայից, Հարավարևելյան Ասիայի այլ երկրներից: Նրանք զգալիորեն տարրերվում էին մինչ այդ Ավստրալիայում հաստատված հայերից, քանի որ տիրապետում էին մի քանի լեզուների և ունեին մասնագիտական բարձր որակավորում [1]:

1950-ական թթ. սկզբներին Ավստրալիայում են հաստատվում հայեր Սիրիայից, Լիբանանից, Կիպրոսից, Եգիպտոսից, Չինդկաստանից, Ինդոնեզիայից, Չինաստանից և այլ երկրներից, և հայերի թվաքանակը տարբեր տվյալներով կազմում էր 500 – 1 500 մարդ, որոնք կենտրոնացած էին Սելբուռն, Սիդնեյ և Վիկտորիա քաղաքներում [1]:

1950-ական թթ. վերջերին սկսում է ձևավորվել ավստրալահայ համայնքը: Նախևառաջ կազմավորվում է Սիդնեյի, իսկ մի քանի տարի անց՝ Սելբուռնի հայ համայնքը: 1957 թ. Սիդնեյում օժվել է Ս. Հարություն հայկական Եկեղեցին, իսկ 1962 թ. Սելբուռնում՝ Ս. Աստվածածին Եկեղեցին [2]:

1960 թ. Սիդնեյում հիմնվում է ավստրալահայոց առաջին դպրոցը [2]:

1960-ական թթ. սկզբներին Ավստրալիայում արդեն գոյություն ուներ կազմավորված հայ համայնք (առնվազն 1 000 մարդ): Ակսում են գործել հայկական առաջին հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունները՝ Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության (ՀԲԸՍ) Սիդնեյի մասնաճյուղը (1962 թ.), ՀՅԴ կազմակերպական կա-

ռույցները Սիդնեյում և Մելբուռնում (1964 թ.), Յամազգային մշակութային միության Ավստրալիայի մասնաճյուղը (1964 թ.), Յայ մարմնակրթական ըսդհանուր միության (ՅՄԸՄ) Ավստրալիայի մասնաճյուղը (1965 թ.), Յայ օգնության միության (ՅՕՄ) Ավստրալիայի մասնաճյուղը (1965 թ.): Ակսում է գործել հայ պարբերական մամուլը:

1960-ական թթ. առաջին կեսին Ավստրալիայում են հաստատվում հայեր Եգիպտոսից, Պարսկաստանից, Կիպրոսից, Սիրիայից, Լիբանանից և այլ երկրներից, և հայերի թվաքանակը (ըստ մարդահամարի տվյալների) 1966 թ. հասնում է 6 000-ի (Ավստրալիայի բնակչության ավելի քան 0,05 %-ը), որոնք կենտրոնացած են Մելբուռն (1 500 հայ, այսինքն՝ Մելբուռնի բնակչության 0,07 %-ը) և Սիդնեյ (ավ. 4 000 հայ, այսինքն՝ Սիդնեյի բնակչության 0,16 %-ը) քաղաքներում:

1960-ական թթ. հայ համայնքի ամբողջացման բարձրակետը դարձավ Յայոց Եկեղեցու թեմի ստեղծումը: 1968 թ. Վազգեն Ա-ի կոնդակով կազմավորվում է Յայաստանյաց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու Ավստրալիայի և Նոր Զելանդիայի թեմը, որի առաջնորդանիստն է Սիդնեյի Ս. Աստվածածին Եկեղեցին [2]:

Յաջորդ տասը տարիների ընթացքում հայերի թիվն աճում է՝ հասնելով 15 000-ի (Ավստրալիայի բնակչության 0,12 %-ը): 1960-1980-ական թթ. Ավստրալիայում են հաստատվում հայեր Սիրիայից, Լիբանանից, Կիպրոսից, Իրաքից, Սուլանից, Եթովպիայից, Իրանից, Յունաստանից, Թուրքիայից, Ֆրանսիայից, Բուլղարիայից, Ռումինիայից և այլ երկրներից: Շարունակում են ստեղծվել հայկական հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններ (Յայ դատի հանձնախմբի, ՌԱԿ և ՍԴՀԿ մասնաճյուղերը Ավստրալիայում, Ավստրալահայ միացյալ ընկերակցությունը, Ավստրալահայերի պատմական միությունը, «Նոր սերունդ» և «Թեքեյան» մշակութային միությունների Սիդնեյի մասնաճյուղերը և այլն) [2]:

1980-1987 թթ. ընթացքում ավստրալահայերի թվաքանակը հասնում է 25 000-ի (Ավստրալիայի բնակչության 0,16 %-ը):

1988-2003 թթ. Ավստրալիայի հայ համայնքի կյանքում լուրջ փոփոխություններ են տեղի ունենում: Շարունակվում է հայերի ներգաղթը Ավստրալիա մի կողմից Մերձավոր Արևելքի երկրներից, իսկ

մյուս կողմից տեղի է ունենում մեծաթիվ հայերի ներհոսքը ՀՀ-ից և ԱՊՀ երկրներից: Արդյունքում, արդեն 1990-ական թթ. սկզբներին հայերի թվաքանակը Ավստրալիայում հատում է 30 000-ի սահմանը (Ավստրալիայի բնակչության 0,18 %-ը):

2003 թ. Ավստրալիայում բնակչում էր մոտ 40 000 հայ (Ավստրալիայի բնակչության 0,2 %-ը): Նրանք կենտրոնացած էին հիմնականում Սիդնեյ (ավ. 25 000 հայ, այսինքն՝ Սիդնեյի բնակչության 0,7 %-ը) և Մելբուռն (10 000 հայ, այսինքն՝ Մելբուռնի բնակչության 0,32 %-ը) քաղաքներում: Ավելի քան 1 000 հայեր էլ տեղաբաշխված էին Պերտ (500), Բրիզբեն (300), Ադելաիդա (200), Ջորարտ (50), Կանբերա (40) քաղաքներում միասին վերցրած [4]:

2003-2009 թթ. շարունակվել է հայերի ներգաղթն Ավստրալիա Մերձավոր Արևելքի երկրներից, ՀՀ-ից և այլ երկրներից: Ներկայումն (2009 թ.) Ավստրալիայում ապրում է մոտ 60 000 հայ (Ավստրալիայի բնակչության 0,28 %-ը): Նրանք կենտրոնացած են Սիդնեյում (շուրջ 42 000 հայ) և Մելբուռնում (շուրջ 13 000) [3]: Հիմնականում հայախոս են, կան փոքր թվով անգլախոսներ: Ավստրալահայերի 90 %-ից ավելին Յայաստանյաց Առաքելական սուրբ Եկեղեցու հետևորդներ են, մոտ 7 %-ը՝ կաթոլիկներ (Մելբուռնում և Սիդնեյում կան հայ կաթոլիկական Եկեղեցիներ): Ավստրալիայում ապրում են նաև փոքր թվով ավետարանական հայեր, որոնք իրենց Եկեղեցին ունեն Սիդնեյում:

Ավստրալահայերի մեկ երրորդ մասը բանվորներ են: Մեծ թիվ են կազմում արհեստավորները (հատկապես՝ ոսկերիչները), առևտրականները, պետական ծառայողները, խոշոր ու միջին արդյունաբերողները, իրավաբանները, բժիշկները:

Այժմ Ավստրալիայում գործում են 3 ամենօրյա և 6 մեկօրյա վարժարաններ, ինչպես և 2 մեկօրյա վարժարաններ՝ կաթոլիկ Եկեղեցիներին կից: Յրատարակվում է հայկական 6 պարբերական (Սիդնեյում՝ «Արմեսիա», «Գարուն», «Չանգ», «Լույս», «Միություն», Մելբուռնում՝ «Ջույս»): Մելբուռնում և Սիդնեյում գործում են հայկական ռադիոներ [2]:

Ավստրալահայ համայնքի ազգային, հոգևոր և կրթական գործը ղեկավարում է թեմի առաջնորդի նախագահությամբ գործող թեմա-

կան խորհուրդը՝ բաղկացած 7 հոգուց, որոնցից 4-ը Սիդնեյից են, իսկ 3-ը՝ Մելբուռնից: Եկեղեցիներին կից գործում են մեկօրյա վարժարաններ, թատերախմբեր, մարզական խմբեր, երիտասարդական միություններ և Ներհամայնքային այլ հաստատություններ:

Գրականություն

- [1] **Արքահամյան Ա.**, Յամառու ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. Բ, Երևան, 1967:
- [2] «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան, Երևան, 2003:
- [3] «Հայկական սփյուռք» տարեգիրը, Երևան, 2009, էջ 179:
- [4] **Մալխասյան Մ.**, Յայերն աշխարհում, Երևան, 2007:

Армянская община в Австралии, - Статья имеет задачу представить историю армянской общины Австралии (1850-е гг. – 2009 г.). В статье представлены изменения числа армянского населения в Австралии в течении последних 150 лет и распределение армянской общины по городам Австралии. Также представлена культурная и общественно-политическая жизнь армянской общины Австралии.

The Armenian Community in Australia, - This article introduces the whole history and number of the Armenian community in Australia (1850s – 2009). This article also gives us the allocation of the Armenian population in the Australian cities, introduces the cultural, social and political life of the Armenians in Australia.

«Հոբեյանական գիտական նստաշրջան. հոդվածների ժողովածու»
(Ավելիված ԵՊՀ 90-ամյակին), հ. 4, Երևան, 2010, էջ 286-288

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԸ ՄԻԶԻՆ ԱՍԻՎՅՈՒՄ ԵՎ ՂԱԶԱԽՍՏԱՆՈՒՄ

Հայերը Միջին Ասիայում հաստատվել են դեռևս ք. ա. 6-րդ դարից: Այդ ժամանակաշրջանում հայ-միջինասիական հարաբերությունները ամբողջությամբ մասն են կազմել հայ-իրանական հարաբերությունների, և դրանք չի կարելի դիտարկել որպես առանձին և ինքնուրույն փոխհարաբերություններ:

Հայ-միջինասիական առնչությունները շարունակվել են նաև Սասանյանների (226-652 թթ.) օրոք. 4-6-րդ դդ. մեծ թվով հայեր են տեղափոխվել Միջին Ասիա: 6-րդ դ. Սասանյանները Միջին Ասիայում հիմնել են հայկական և վրացական ռազմականացված քնակավայրեր՝ այստեղ իրենց տիրապետությունը ամրապնդելու համար:

7-րդ դ. հայ պատմից Սեբեոսի վկայության համաձայն՝ 599 թ. հայ զորավար Սմբատ Բագրատունին նշանակվել է Միջին Ասիայում պարսկական զորքերի ընդհանուր հրամանատար, իսկ 600 թ.՝ մարզպան: Այդ պաշտոնում նա մնացել է մինչև 608 թ.՝ կառուցելով հայկական քնակավայր՝ իր Ենթակառուցվածքներով:

Հայ-միջինասիական հարաբերությունների նոր փուլ է սկսվում այն ժամանակ, երբ Մերձավոր Արևելքի և, մասնավորապես՝ Հայատանի ճանապարհն են բռնում Միջին Ասիայի քոչվորական ցեղերը: Նրանց առաջնորդներից, օրինակ՝ Լենկթեմուրը հազարավոր հայերի է բռնագաղթի Ենթարկել դեպի Միջին Ասիա:

Հայերի՝ Միջին Ասիայում հիմնավորվելու նոր փուլս սկսվեց 19-րդ դ. երկրորդ կեսին՝ Ռուսական նվաճողական քաղաքականության ժամանակ: Ռուսական ցարական կառավարությունը խրախուսել է հայերի գաղթը Միջին Ասիա (հատկապես՝ Թուրքմենստան)՝ հաշվի առնելով Նրանց աշխատանքային շիղը, քրիստոնյա լինելը, արևելյան ժողովուրդների բարբերին ու լեզվին (պարսկերեն, թուրքերեն) տիրապետելու փաստը: Ռուսերենին և արևելյան լեզվուներին տիրապետող քրիստոնյա հայերը, այդպիսով, ընդունելի տարր և եթեկական հենարան են ցարական իշխանությունների համար:

Հայերն ամենուրեք մասնակցում էին երկաթուղիների, կամուրջների և ենթակառուցվածքների շինարարությանը: 19-րդ դ. վերջին հայերը դառնում են տարածաշրջանի առաջատար տարրերից մեկը՝ տիրելով հսկայական առևտրական կապիտալի:

20-րդ դ. երրորդ և չորրորդ տասնամյակներում, կապված խորհրդային դեկավարության իսդուստրացման քաղաքականության հետ, հայերի նոր զանգվածներ սկսեցին տեղափոխվել Միջին Ասիա: 1936-1938, 1945 և 1949 թթ. մեծ թվով հայեր աքսորվեցին Միջին Ասիա, հատկապես՝ Ղազախստան:

1946-1991 թթ. միջինասիական հանրապետություններում հայերի նկատմամբ ասիմիլացման քաղաքականության գործադրման փորձ է կատարվել, ինչը, ընդհանուր առմամբ, ձախողվել է՝ նպաստելով միայն հայ բնակչության ներսում ռուսալեզու շերտի ընդլայնմանը:

1990-ական թթ. միջինասիական հանրապետություններում ազգայնական տրամադրությունների հասուսացման և տնտեսական դրժվարությունների հետևանքով մեծ թվով հայեր լքեցին միջինասիական տարածաշրջանը: Այսուհանդերձ 1990-2000-ական թթ. մեծ թվով հայեր (հատկապես՝ ՀՀ-ից և ԱՊՀ անդամ Երկրներից) հաստատվել են Միջին Ասիայում, հատկապես՝ Ուզբեկստանում:

Խորհրդային իշխանության տարիներին և ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո մեծ թվով հայեր գրադեցրել են միջինասիական հանրապետությունների դեկավար պաշտոններ (Ղրղզստանում 2 հայ նախարար է եղել, 1936-1938 թթ. Ղազախստանի Կոմկուսի կենտրոնի առաջին քարտուղարն ազգությամբ հայ է եղել ևն), աչքի են ընկել գիտության (եղել են ակադեմիկոսներ) և տնտեսության ասպարեզներում:

Սույն աշխատանքով ցանկանում ենք մանրամասնորեն նկարագրել միջինասիական յուրաքանչյուր պետության հայ համայնքի պատմությունը և ներկայիս տեղաբաշխումը յուրաքանչյուր պետության ներսում: Հաշվի առնելով պատմական և մշակութային ընդհանրությունները՝ միջինասիական տարածաշրջանի հետ դիտարկել ենք նաև Ղազախստանի հայկական համայնքը: Ստորև ներկայացնում ենք յուրաքանչյուր համայնքի պատմաժողովրդագրական բնութագիրը.

ա) Թուրքմենստան: Թուրքմենստանի հայ համայնքը հնագույնն է Միջին Ասիայում: Նրա պատմությունը գալիս է Աքեմենյան Պարսկաստանի ժամանակներից:

Սակայն մշտական համայնք սկսել է ծևավորվել միայն 19-րդ դ. Երկրորդ կեսին: Վյու ժամանակ հայերը կարևոր դեր են սկսում խաղալ Թուրքմենստանի տնտեսության և մշակութային կյանքի մեջ:

19-րդ դ. Վերջին (1897 թ.) անցկացված մարդահամարի տվյալներով՝ Թուրքմենստանում մոտ 4,2 հազար հայ եր ապրում: 1920-ական թթ. հայերի թիվն արդեն 12 հազար եր (Աշխաբադ՝ 7 հազար, Մերք (այժմ՝ Մարի)՝ ավելի քան 2 հազար, Մաշգածը՝ Կրասնովոդսկ (այժմ՝ Թուրքմենբաշի), Չարչու, Բայրամ-Ալի ևն):

1880-1920-ական թթ. Թուրքմենստանի հայ համայնքը բավականին ծաղկուն շրջան է ապրել. աշխույժ է եղել համայնքի հասարակական և գիտամշակութային կյանքը, գործել են 3 հայկական դպրոցներ (Աշխաբադում, Մերքում և Կրասնովոդսկում):

Թուրքմենստանում հայկական առաջին եկեղեցին բացվել է Աշխաբադում (1887 թ.), Երկողորդ՝ Մերքում (1890 թ.): Այսուհետև հայկական եկեղեցիներ են բացվել Ղազը Արվադում, Կրասնովոդսկում և Թեշենում: Արդյունքում, 1910 թ. 5 քաղաքներում գործում էին հայկական եկեղեցիներ:

Մինչև 1892 թ. Թուրքմենստանի և Միջին Ասիայի բոլոր տարածքների հայկական եկեղեցիները պատկանել են Հայաստանյաց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու Շամախու թեմին, իսկ 1892 թ.-ից՝ Աստրախանի թեմին: 1920-1922 թթ. Թուրքմենստանի հայկական եկեղեցիները հանձնվել են Բաքվի և Թուրքեստանի թեմին:

Թուրքմենստանի հայ հոգևորականությունը մեծ դեր է խաղացել համայնքի կյանքում: Նրա միջոցներով 1918 թ. կազմավորվել են կամավորական ջոկատներ և ուղարկվել Հայաստան՝ Երկիրը թուրքական ներխուժումից պաշտպանելու համար: Այսուհետև Թուրքմենստանի հայ հոգևորականությունն օգնություն է կազմակերպել արևմտահայ գաղթականների համար:

1930-ական թթ. սկզբներին Թուրքմենստանում հաստատվել են խորհրդային կարգեր, ինչից հետո քանդվել է հայկական եկեղեցիների

մեծ մասը, մյուս մասը փակվել կամ վերափոխվել է տնտեսական շինությունների:

Խորհրդային իշխանության տարիներին Թուրքմենստանի տարածքում նկատվել է հայերին ծովելու (ռուսացնելու) միտում, քանի որ տարեցտարի ավելի մեծ թվով հայեր սկսել են իրենց մայրենի լեզուն համարել ռուսերենը:

Այդուհանդեռձ, Թուրքմենստանում բնակվող հայերի թիվը խորհրդային տարիներին շարունակաբար աճել է: Եթե 1970 թ. Թուրքմենստանում ապրում էր 23,1 հազար հայ, ապա 1988 թ. հայերի թիվն արդեն անցնում էր 50 հազարից:

1988-1990 թթ. Թուրքմենստանում հասունացել են հակահայկական տրամադրություններ՝ կապված Արցախյան շարժման ադրբեջանական լուսաբանման հետ: Սկսվել են խլոտումներ՝ հարձակումներ հայերի վրա, և արդյունքում մեծ թվով հայեր լքել են երկիրը՝ հաստատվելով Ռուսաստանի Դաշնությունում, Հայաստանի Հանրապետությունում, մասամբ՝ Ուկրաինայում և Ղազախստանում:

Արդեն 1994 թ. հայերի թիվը նվազել է 35 հազարի: 1995 թ. մարդահամարի արդյունքները հերթական անգամ փաստեցին, որ հայերի քանակը Թուրքմենստանում շարունակում է նվազել: Ըստ այդ արդյունքների՝ Թուրքմենստանում ապրում էր 33,6 հազար հայ, որից հայախոս էր մոտ 3/4 մասը, իսկ մնացածը ռուսախոս էին:

2003 թ. Թուրքմենստանում բնակվում էր մոտ 22 հազար հայ (Թուրքմենստանի բնակչության շուրջ 0,45 %-ը): Հայ համայնքի մեծ մասը կենտրոնացած էր Աշխարհադրում, իսկ մնացած մասը՝ Մարի, Թուրքմենբաշի և Չարչոու քաղաքներում:

Ներկայում (2009 թ.) Թուրքմենստանում ավելի քան 20 հազար հայ է բնակվում: 2003 թ. համեմատությամբ՝ համայնքի ներքին տեղաբաշխվածությունը գրեթե անփոփոխ է մնացել: Բավականին կազմակերպված են դարձել հատկապես Աշխարհադի և Մարիի համայնքները, որոնք պետական գրանցում ունեն: Աշխարհադրում և Թուրքմենբաշիում գործում են հայկական կիրակնօրյա, իսկ Մարիում՝ հիմնական դպրոցներ: Թուրքմենբաշիում կա պահպանված հայկական եկեղեցի:

բ) Ղազախստան: Ղազախստանում հայերը գանգվածաբար սկսել են հաստատվել միայն 19-րդ դ. Երկրորդ Կեսին՝ ռուսահպատակ Արևելյան Հայաստանից և միջինասիական այլ տարածքներից: Նրանց գանգվածային հոսքը շարունակվել է նաև 1937-1949 թթ. (Ստալինյան բռնությունների աքսորյալներ):

1950-1980-ական թթ. Ղազախստանում հաստատվել են հազարավոր հայեր՝ խորհրդային պետության կողմից խրախուսվող, անսահման հողատարածքները գյուղատնտեսական հողահանդակների վերածելու քաղաքականության շրջանակներում:

Չնայած հայ համայնքի շարունակական աճին՝ 1950-1980-ական թթ. հայերի ազգային կյանքը համակարգող կազմակերպություն Ղազախստանում չի եղել: 1990-ական թթ. կեսերից միայն հայերը կարողացել են կարգավորել իրենց ներհամայնքային կյանքը՝ հիմնելով հայկական մշակույթի կենտրոն և նրան կից կիրակնօրյա դպրոց Ալմա Վլայում: 1995 թ. նոյն Ալմա Վլայում կատարվել է հայկական եկեղեցու հիմնօրինեք՝ պետության կողմից տրամադրված հոգատարածքում:

1999 թ. Ղազախստանում հայերի թիվը հասել է 20 հազարի, իսկ 2003 թ.՝ 25 հազարի (Ղազախստանի բնակչության շուրջ 0,17 %-ը): 1990-ական թթ. Վերջին հայերի թվի աճ տեղի էր ունենում գլխավորապես Ալմա Վլայում, Կուստանայում, Կարագանդայում և Ակտյուբինսկում:

Վերջին տարիներին հայ համայնքի աճը տեղի է ունենում ի հաշիվ նոր մայրաքաղաք Աստանայի, որտեղ հայ համայնքը նոր է կազմակերպվում:

Մտավոր հաշվարկներով՝ Ներկայում (2009 թ.) Ղազախստանում հայերի թիվը կարող է հասնել ընդհուա 50 հազարի, որի զգալի մասն ապրում է Նախկին մայրաքաղաք Ալմա Վլայում, համայնքային կազմակերպություններ կան ևս շուրջ մեկ և կես տասնյակ քաղաքներում՝ Աստանայում, Կուստանայում, Ակտյուբեում, Պետրոպավլովսկում, Պավլոդարում և այլուր: Գործում են 10-ից ավելի կիրակնօրյա դպրոցներ:

գ) Ղրղզստան: Ղրղզստանում հայերը զանգվածաբար սկսել են հաստատվել միայն 19-րդ դ. Երկրորդ կեսին՝ ռուսահպատակ Արևելյան Հայաստանից (Արցախ, Սյունիք, Նախիջևան) և Իրանից: Նրանց զանգվածային հոսքը շարունակվել է նաև 1920-ական թթ.: Իիմսականում միջինասիական հարևան տարածքներից:

1990-ական թթ. կեսերին հայերի թիվը Ղրղզստանում հասել է 4 հազարի, իսկ 1999 թ.՝ 5 հազարի: 2003 թ. Ղրղզստանում բնակչության շուրջ 0,06 %-ը):

Ներկայում (2009 թ.) նույնպես Ղրղզստանում բնակչության շուրջ 3 հազար հայ՝ մեծ մասը մայրաքաղաք Բիշեքում, ավելի փոքր քանակով՝ Օշի, Չույսկի, Զալալարադի և Բատկենի մարզերում: Յարկ է նշել, որ նրանց կեսը մահմեդական համշենահայեր են, որոնք մարդահամարի ժամանակ իրեն «հեմշիլ» են անվանում: 2009 թ. մարդահամարի ժամանակ միայն 890 մարդ է իրեն «հայ» անվանել, իսկ 1 127 մարդ՝ «հեմշիլ»:

Յայ համայնքն ունի մշակութային կենտրոն և կիրակնօրյա դպրոց:

դ) Տաջիկստան: Ինչպես և միջինասիական այլ տարածքներում, այնպես էլ Տաջիկստանում հայերը զանգվածաբար սկսել են հաստատվել միայն 19-րդ դ. Երկրորդ կեսին՝ ռուսահպատակ Արևելյան Հայաստանից (Արցախ, Սյունիք, Նախիջևան) և Իրանից:

19-րդ դ. Վերջին Տաջիկստանի տարածքում հայերն ունեցել են առևտորի մենաշնորհ, տիրապետել են նավթարդյունահանման, ելեկտրաէներգիայի արտադրության և բամբակի հումքի զգալի մասին:

1994 թ. Տաջիկստանում շուրջ 6 հազար հայ եր բնակչության վիճակի պատճառով հայերի թիվը շարունակաբար նվազել է: Արդյունքում 1996 թ. հայ համայնքն ընդգրկում էր արդեն 5 հազար մարդ: 2003 թ. Տաջիկստանում բնակչության շուրջ 3 հազար հայ (Տաջիկստանի բնակչության շուրջ 0,04 %-ը):

Ներկայում (2009 թ.) Տաջիկստանում թե՛ պաշտոնական և թե՛ ոչ պաշտոնական տվյալներով բնակչության շուրջ 1 հազար հայ, որի

գերակշիռ մեծամասնությունը՝ մայրաքաղաք Դուշանբեում: Հայ համայնքն ունի մշակութային կենտրոն:

Ե) Ուզբեկստան: Ուզբեկստանում հայերը զանգվածաբար սկսել են հաստատվել միայն 19-րդ դ. երկրորդ կեսին՝ ռուսահպատակ Արևելյան Հայաստանից (Արցախ, Սյունիք, Նախիջևան), Աստրախանից և Իրանից, իսկ դարավերջին՝ նաև Արևմտյան Հայաստանից:

19-րդ դ. վերջին և 20-րդ դ. սկզբին մեծ թվով հայ բանվորներ են հաստատվել Ուզբեկստանի տարածքում, մասնավորապես՝ Սամարդանում, Ֆերգանայում, Տաշքենդում, Կոկանդում, Բուխարայում և Ղնդիժանում:

19-րդ դ. վերջին հայերն սկսում են մեծ դեր խաղալ Ուզբեկստանի տնտեսական կյանքում:

1909 թ. հայերի թիվը հասնում է արդեն 2,4 հազարի, որոնց մեծ մասն ապրում եր Ֆերգանայի (մոտ 1 200 հայ), Սամարդանի (մոտ 800 հայ) և Սիրդարյանի մարզերում (ավելի քան 450 հայ):

1903 թ. Սամարդանում կառուցվել է Ուզբեկստանում առաջին հայկական եկեղեցին՝ վաճառական Թաղլուս Յովսեփյանի միջոցներով: Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Վանեցին (Խորիմյան Հայրիկ, կթղ. 1892-1907 թթ.) հատուկ կոնդակով շնորհավորել է Թաղլուս Յովսեփյանին՝ այդ անչափ շնորհակալ գործի համար: Այսուհետև կառուցվել է Տաշքենդի Ս. Քոհիկսիմե եկեղեցին:

1910 թ. կառուցվել է Կոկանդի հայկական եկեղեցին: Կարճ ժամանակ անց եկեղեցիներ են կառուցվել նաև Ղնդիժանում և Բուխարայում, որոնց կից գործել են հայկական ծխական դպրոցներ:

Մինչև 1892 թ. Ուզբեկստանի և Միջին Ասիայի բոլոր տարածքների հայկական եկեղեցիները պատկանել են Հայաստանյաց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու Շամախու թեմին, իսկ 1892 թ.-ից՝ Աստրախանի թեմին: 1920-1922 թթ. Ուզբեկստանի հայկական եկեղեցիները հանձնվել են Բաքվի և Թուրքեստանի թեմին:

1930-ական թթ. հայկական եկեղեցիները փակվել են, և նրանց մեծ մասը քանդվել է:

Ամբողջ 20-րդ դ. ընթացքում Ուզբեկստանը միակ միջինասիական երկիրն է եղել, որտեղ հայերը միշտ ազատորեն են աշխատել և

կատարել իրենց ներդրումը տնտեսության ու գիտության մեջ: Այդ իսկ պատճառով հայ համայնքը շարունակաբար աճել և բարգավաճել է: Եթե 20-րդ դ. սկզբին այստեղ ապրում էր ընդամենը 2,4 հազար հայ, ապա արդեն 1970 թ.՝ 34,2 հազար, 1979 թ.՝ 42,4 հազար, 1985 թ.՝ շուրջ 45 հազար, իսկ 1989 թ.՝ 50,5 հազար հայ:

Դայ համայնքը շարունակել է համալրվել նաև 20-րդ դ. վերջին և 21-րդ դ. սկզբին: Այսպես, 1990-ական թթ. կեսերին հայերի թիվը հասավ 55 հազարի, 2001 թ.՝ 60 հազարի, իսկ 2003 թ.՝ 70 հազարի (Ուգրեկատանի բնակչության շուրջ 0,27 %-ը): 2003 թ. 32 հազար հայ ապրում էր Սամարդանդում (Սամարդանդի բնակչության շուրջ 8,63 %-ը), 30 հազար հայ՝ մայրաքաղաք Տաշքենդում (Տաշքենդի բնակչության շուրջ 1,42 %-ը), մոտ 8 հազար հայ՝ Ալղիժճանում (Ալղիժճանի բնակչության շուրջ 2,7 %-ը):

Ներկայում (2009 թ.) Ուգրեկատանում մոտ 80 հազար հայ է ապրում, որոնց մեջող մեծամասնությունը բնակվում է Սամարդանդում, Տաշքենդում և Ալղիժճանում: Փոքր թվով հայեր ապրում են նաև Ֆերգանայում, որտեղ ունեն մեծ թվով սեփականաշնորհված տարածքներ (ձեռնարկություններ, սրճարաններ և այլն):

Սամարդանդում գործում է հայկական կիրակնօրյա դպրոց: 1995 թ. օգոստոսին վերաօնվել և վերաբացվել է Սամարդանդի Ս. Աստվածածին եկեղեցին, որը շուրջ մեկ տասնամյակ Միջին Ասիայում գործող միակ հայկական եկեղեցին էր: Ներկայումս գործում է նաև Տաշքենդի Ս. Փիլիփոս եկեղեցին:

Տաշքենդում և Սամարդանդում գործում են հայկական մշակույթի կենտրոններ, տպագրվում է հայկական պարբերական:

Այսպիսով, ինչպես տեսանք, Միջին Ասիայում բնակվող շուրջ 9 միլիոն քրիստոնյաներից շուրջ 155 հազարը ազգությամբ հայ են, որոնց կեսից ավելին բնակվում է Ուգրեկատանում:

Տարածաշրջանում հայերի թվաքանակը վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում, ընդհանուր առմամբ, թիւ է փոփոխվում, քանի որ, ինչպես տեսանք, եթե Ուգրեկատանում և Ղազախստանում հայերի քանակն աճում է, ապա միջինասիական մյուս պետություններում հայերի թիվը նվազման միտում ունի:

Միջին Ասիայի հայկական համայնքները մի շարք առանձնահատկություններ ունեն Անկախ Պետությունների Համագործակցության անդամ մյուս երկրների համեմատ: Այդ առանձնահատկություններից առանձնացնենք առավել կարևորները:

- *Միջին Ասիայում գոյություն ունեցող հայկական համայնքները գոյացել են միայն 19-րդ դ. երկրորդ կեսից սկսած, և բավականին երիտասարդ են:*
- *20-րդ դարն անցել է ռուսական իշխանությունների (նախ ցարական, ապա՝ խորհրդային) կողմից տարածաշրջանի տնտեսական յուրացման քաղաքականությամբ, ինչի հետևանքով էլ հայերը հաստատվել են այս տարածաշրջանում:*
- *Յայ կաթոլիկ և ավետարանական համայնքները, կարելի են ասել, բացակայում են, և հայերի գերակշիռ մասը Յայաստանյաց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հետևորդ է:*

Այսպիսով, Միջին Ասիայի հայկական համայնքները, հեռու գտնվելով իրենց հայրենիքից, պահպանում են ազգային նկարագիրը՝ հավատարիմ մնալով մայր Եկեղեցուն և մայրենի լեզվին:

Գրականություն

1. «Յայ սփյուռք» հանրագիտարան, Երևան, 2003:
2. «Յայկական սփյուռք» տարեգիրք, Երևան, 2009:
3. **Մալիսայան Մ.**, Յայերն աշխարհում, Երևան, 2007:
4. **Григорьянц В.**, Армения Средней Азии. История, современное положение, перспективы, Ереван, 1994.
5. Перепись населения и жилищного фонда Кыргызской Республики 2009. Книга 3: Регионы Кыргызстана: Баткенская область, Бишкек, 2010, табл. 3.1, с. 47.
6. Перепись населения и жилищного фонда Кыргызской Республики 2009. Книга 3: Регионы Кыргызстана: г. Бишкек, Бишкек, 2010, табл. 3.1, с. 33-34.
7. Перепись населения и жилищного фонда Кыргызской Республики 2009. Книга 3: Регионы Кыргызстана: Джалал-Абадская область, Бишкек, 2010, табл. 3.1, с. 65.

8. Перепись населения и жилищного фонда Кыргызской Республики 2009. Книга 3: Регионы Кыргызстана: Чуйская область, Бишкек, 2010, табл. 3.1, с. 53-54.

Армянские общины в Средней Азии и Казахстане, - Созданные в основном в XIX веке, армянские общины в Средней Азии являются одними из самых молодых армянских общин в диаспоре.

Сейчас в Средней Азии проживает около 155 тысяч армян, из них 80 тысяч - в Узбекистане, 50 тысяч - в Казахстане, 20 тысяч - в Туркменистане, 3 тысяча – в Кыргызстане и 1 тысяча – в Таджикистане.

The Armenian Communities in the Middle Asia and Kazakhstan, - The Armenian communities in the Middle Asia and Kazakhstan were founded in the 19th century. These communities are considered to be one of the youngest in the Armenian Diaspora.

Nowadays 155 thousand Armenians live in the Middle East; 80 thousand Armenians live in Uzbekistan, 50 thousand – in Kazakhstan, 20 thousand – in Turkmenistan, 3 thousand – in Kyrgyzstan, and 1 thousand – in Tajikistan.

«*Регистрция населения Кыргызстана*», 2009, р. 15-16

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ПРИЛОЖЕНИЕ - APENDIX

PERSONALIA

(ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆԴԱՏԵՐ)

ԱՆԳԱՅԻ ՀԱՅՏՆԻՆ՝ ՓԱՎԱՏՈՍ ԲՈՒՉԱՎԱՆԴԻ «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ» ԵՐԿԸ

Փավստոս Բուզանդը վաղ միջնադարից մեզ հասած «Բուզանդարան պատմութիւնք» պատմական երկի հեղինակն է: Ավելի ուշ շրջանի արտագրություններում նրա երկը վերնագրված է «Փաւստոսի Բուզանդացւոյ պատմութիւն Հայոց» անունով: Այն ընդգրկում է հայոց պատմությունը Տրդատ Գ Մեծի (274-276, 288/298-330 թթ.) որդի Խոսրով Բ Կոտակի (330-338 թթ.) ժամանակներից մինչև Հայաստանի՝ 387 թ. առաջին բաժանումը Հոռմեական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի միջև, այսինքն՝ շուրջ 60 տարվա պատմություն: Ըստ Էւլթյան, նրա գործը Ազգաթանգեղոսի «Պատմութիւն Հայոց» երկի շարունակությունն է:

Փավստոս Բուզանդի երկն առաջին անգամ հրատարակվել է 1730 թ., Կոստանդնուպոլիսում:

Փավստոս Բուզանդի «Պատմութիւն Հայոց» երկի կառուցվածքը: Փավստոս Բուզանդի երկը բաղկացած է չորս բաժիններից, որոնք կոչվում են «Դպրութիւնք», այսինքն՝ «Դպրություններ»՝ Երրորդ, Չորրորդ, Հինգերորդ և Վեցերորդ: Երրորդ դպրության վերևագրում գրված է «Ի Ակիզբն», իսկ Վեցերորդ դպրության վերևագրում՝ «Վերջ» բառը: Այս բառերը ցույց են տալիս, որ երկն սկսվում է Երրորդ դպրությամբ և ավարտվում Վեցերորդ դպրությամբ:

Այժմ ընդհանրականորեն ծանոթանանք դպրություններից յուրաքանչյուրին և նրանց բովանդակությանը:

1. **Երրորդ դպրություն.** Բաղկացած է 21 գլխից և ընդգրկում է Խոսրով Բ Կոտակի (330-338 թթ.) և Տիրանի (338-350 թթ.) գահակալման տարիները, այսինքն՝ շուրջ 20 տարվա պատմություն (330-350 թթ.):

2. **Չորրորդ դպրություն.** Բաղկացած է 59 գլխից և ընդգրկում է Արշակ Բ-ի (350-368 թթ.) գահակալման տարիները, այսինքն՝ շուրջ 18 տարվա պատմություն:

3. Յինգերորդ դպրություն. Բաղկացած է 44 գլխից և ընդգրկում է Պատի (368-374 թթ.), Վարագդատի (374-378 թթ.), Արշակ Գ-ի և Վաղարշակի գահակալման տարիները, այսինքն՝ ավելի քան 16 տարվա պատմություն (368-384 թթ.):

4. Վեցերորդ դպրություն. Բաղկացած է 16 գլխից և հաղորդում է 387 թ. Հայաստանի՝ Շոռմի և Պարսկաստանի միջև առաջին բաժանման, ինչպես նաև մի քանի հայ Եպիսկոպոսների մասին տեղեկություններ:

Ինչպես տեսնում ենք, Փավստոս Բուզանդին իր պատմական երկի շարադրման իմբրում դրել է Հայաստանի քաղաքական պատմությունը՝ իր երկի յուրաքանչյուր դպրությունը համապատասխանեցնելով հայոց թագավորների գահակալման տարիներին: Սա այն ուղղությունն է, որին անխախտորեն հետևել է հայ պատմագրությունը՝ ընդհուած միջև Միքայել Չամբան:

«Բուզանդարան»-ը, ինչպես նկատել է ականավոր լեզվաբան Ստ. Մալիսայանցը, հավանաբար անցել է գրիչ-խմբագրի ձեռքի տակով, քանի որ, ըստ Նրա, նկատելի են խմբագրության հետևյալ հետքերը.

1. Նախևառաջ հստակորեն նկատվում է, որ երկն ունի երկու առաջաբան՝ «Խոստաբանութիւն» և «Գլուխ Առաջին», որոնցից առաջինի հեղինակը հավանաբար խմբագիրն է, իսկ երկրորդինը՝ Փավստոս Բուզանդը:

2. Յուրաքանչյուր դպրության սկզբում տրվում է ցանկ, որը հավանաբար նույնպես խմբագրի ձեռքի գործն է:

3. Երրորդ դպրության վերջում հեղինակի մասին խոսվում է երրորդ դեմքով և փառաբանությամբ՝ «որ Եր ժամանակագիր Յունաց», «Անծ պատմագիր» և այլն: Դժվար թե հեղինակն ինքն իր մասին խոսեր երրորդ դեմքով և փառաբանությամբ:

Ինչպես նկատում է Ստ. Մալիսայանցը, հեղինակը և խմբագիրը հաճախ խոսում են իրենց իսկ մասին, ըստ որում՝ խմբագիրը եզակի թվով, օրինակ՝ «Նկատեցի», իսկ հեղինակը՝ հոգնակի թվով, օրինակ՝ «Անք»:

Այս փաստերը ցույց էն տալիս, որ Փավստոս Բուզանդի Երկը խմբագրի կողմից Ենթարկվել է լուրջ վերամշակության:

Հայագիտության մեջ 19-րդ դարից սկսած հարց է առաջացել՝ արդյոք մեզ ամբողջությամբ է հասել Փավստոս Բուզանդի Երկը, թե՞ ոչ: Հակառակ պարագայում ինչո՞ւ է նրա Երկը Երրորդ դպրությամբ սկսվում:

«Խոստաբանության» մեջ խմբագիրը հստակորեն նշում է, որ Երկն սկսվում է Երրորդ դպրությամբ: Այս փաստը հաստատում է նաև Ղազար Փարպեցին, ով, խոսելով Ազաթանգեղոսի և Փավստոս Բուզանդի ու Նրանց Երկերի ծավալի մասին, մատնանշում է, որ Փավստոս Բուզանդը շարունակել է Ազաթանգեղոսին: Ղազար Փարպեցու հաղորդած տեղեկությունն ստուգելու համար բացենք Փավստոս Բուզանդի՝ մեզ հասած տարբերակը և Ազաթանգեղոսի Երկը ու կտեսենք, որ դրանք իսկապես միմյանց շարունակությունն են, ուստի Ղազար Փարպեցուն նույնպես ծանոթ չի եղել նախնական այլ դպրություն: Բացի այդ, ինչպես նկատում է Ստ. Մալխասյանցը, Ղազար Փարպեցին խոսում է Ներսես Մեծի՝ Արշակունիներին ուղղած անեծքի մասին՝ ասելով, թե դա Փավստոս Բուզանդի Երկի Երկրորդ դպրության տասնինգերորդ գլխում է, թեպետ մեզ հասած տարբերակում այդ հատվածը Չորրորդ դպրության մեջ է: Փաստորեն, սկզբիցևեթ Առաջին դպրություն գոյություն չի ունեցել, այլ Երկը սկսվել է անմիջապես Երրորդ դպրությունից: Բայց ինչո՞ւ: Այս հարցի պատճախանը տալիս է հենց ինքը՝ Փավստոս Բուզանդը՝ Երրորդ դպրության Առաջին գլխում՝ գրելով, թե ս. Թաղեռոսի, ս. Գրիգոր Լուսավորչի մասին արդեն գրվել է այլոց կողմից, այսինքն՝ Լաբուբնայի (հմա՝ Շերուբնա Եղեսացի) և Ազաթանգեղոսի կողմից:

Այս դեպքում ինչպես հասկանանք այն, որ Ղազար Փարպեցին Չորրորդ դպրությունն անվանում է Երկրորդ դպրություն: Այս փաստը Ստ. Մալխասյանցը բացատրում է Նրանով, որ խմբագիրն է տվել դպրությունների Երրորդից Վեցերորդ Վերնագրերը, այլ ոչ թե Փավստոս Բուզանդը: Խմբագիրը այդպես է վարվել՝ Ազաթանգեղոս - Բուզանդ հաջորդական տրամաբանական կարգը պահպանելու և ցույց

տալու համար: Տրամաբանական է, որ նմանօրինակ խմբագրությունը կատարված պետք է լիներ անգամ Ղազար Փարպեցուց հետո:

Փավստոս Բուզանդի անձը: Վերջին երկու դարերում հայագիտությանը հուզել է Փավստոս Բուզանդի Էթնիկական պատկանելության հարցը: Ո՞վ է նա՝ հա՞յ, հո՞ւն, թե՞ ասորի:

Փավստոս Բուզանդի՝ հայ լինելու տեսակետի օգտին են հանդես եկել Ղ. Ինճիճյանը, Յ. Տաշյանը, Ն. Մառը, Ղ. Ալիշանը, Յ. Գաթրշյանը, Յ. Գելցերը, Ստ. Մալիսայանցը, Մ. Կրեղյանը և ուրիշներ, իսկ հույն լինելու օգտին՝ Մ. Չամյանը, Ա. Սեն-Մարտենը, Մ. Եմինը, Ա. Գուտշմիդը, Ա. Գարագաշյանը, Ն. Լղոնցը և այլք: Փավստոս Բուզանդի՝ ասորի լինելու տեսության կողմնակիցների թիվը շատ քիչ է: Նրանցից առանձնացնենք Միայն Զ. Պատկանյանին, ով այսպես է ենթադրում, քանի որ Փավստոս Բուզանդը Հայաստանը հաճախ «Թորգոմական աշխարհ» է անվանում, սակայն սա ամենակին էլ հիմնավրում չէ, քանի որ նոյն ծևակերպումը կարող ենք հանդիպել թե՛ Մովսես Խորենացու մոտ և թե՛ Աստվածաշնչում:

Չենվելով այս հեղինակությունների կարծիքների վրա՝ փորձենք ինքնուրույն վերլուծություն կատարել, ինչի համար նախ պետք է դիտարկենք Փավստոս Բուզանդի՝ հույն լինելու տեսակետի կողմնակիցների փաստարկները.

1. Ղազար Փարպեցին Փավստոս Բուզանդի վերաբերյալ հետևյալ արտահայտությունն է գրում «Բիւզանդացւոյ ուսելոյ», որը 19-րդ դ. 2-րդ կեսին և 20-րդ դ. սկզբին թարգմանում էին «ուսալ բյուզանդացի»: Սակայն Ստ. Մալիսայանցն իրավացիորեն այդ թարգմանությունն ուղղում է՝ դարձնելով «Բյուզանդիայում ուսում ստացած», քանի որ հայ մատենագրության մեջ բյուզանդացիները հայտնի են «Հոռոմք» կամ «Յոյնք» ծևերով, իսկ «բյուզանդացի» եզրը որպես եթևնիմ 5-րդ դ. չի կիրառվել:

2. Երրորդ դպրության վերջում կան արտահայտություններ, որոնցում հեղինակը երրորդ դեմքով բնութագրվում է որպես մեծ պատմագիր և հույն ժամանակագիր: Այստեղ սկսում ենք բախվել մեզ ծանոթ մի խնդրի, երբ Փավստոս

Բուզանդի աշխատանքում տեղ գտած որոշ արտահայտությունների հեղինակը խմբագիր-գրիչն է, քանզի հեղինակն իր մասին չեր կարող խոսել գովասանքով, այն ել՝ երրորդ դեմքով:

3. Վերը նշված հայագետներից շատերը Փավստոս Բուզանդին համարում են հույն միայն այն պատճառով, որ նա հաճախ է դիմում քննադատությունների, հանդիմանությունների և նախատինքների, մինչդեռ նախատում ու խրատում միայն սրտացավ մարդը, օրինակ՝ հայրը որդուն, այսինքն՝ վերջին հաշվով հայրենասեր մարդը:

4. Ծատ դեպքերում Փավստոս Բուզանդը Յայաստանի և հայ թագավորների մասին խոսում է երրորդ դեմքով, իսկ օտար թագավորներին մեծարում՝ անվանելով օրինակ Յունաց մեծ թագավոր և այլս: Սակայն, ինչպես նկատում է Ստ. Մալխասյանցը, նա հաճախ մեծարում է նաև հայ այնպիսի գործիչների, որոնք իրենցից մեծություն չեն ներկայացնում, օրինակ՝ «մեծ թագաւորն Վարագրատ», իսկ Յայաստանի մասին նույն հաջողությամբ խոսում է նաև առաջին դեմքով՝ «Եկուն եհաս յերկիրս Յայոց»: Պետք է նկատենք, որ վաղմիջնադարյան հայ պատմագրությանը տիպական է թե՛ առաջին և թե՛ երրորդ դեմքով սեփական հայրենիքի մասին խոսելը, և ամենահին ել դա տարօրինակ չէ:

Նշված կետերի կողքին առաջ են քաշում նաև այնպիսի փաստեր, թե Փավստոս Բուզանդի և 6-րդ դ. հույն պատմիչ Պրոկոպիոսի գործերում Յայաստանի մասին տեղ գտած տեղեկություններից շատերը համընկում են: Ճեշտում են նաև, թե միայն դեպքերի ժամանակակիցը, այսինքն՝ Ներսես Մեծի տեղապահ, ազգությամբ հույն Փավստոս Եպիսկոպոսը կարող էր լինել այս երկի հեղինակը: Սակայն սրանք ամենակին ել հիմնավորելի փաստարկներ չեն:

Կարելի է դիտարկել նաև այն տեսակետը, թե Փավստոս Բուզանդը կարող էր լինել մեկ ազգության ներկայացուցիչ, սակայն գրեթե մեկ այլ լեզվով: Այսպես, օրինակ՝ Ղ. Ալիշանը կարծում է, թե Փավստոս Բուզանդը Յայաստանի՝ Արևելյան Հռոմեական կայսրությանը

պատկանող հատվածից է, բայց գրել է հունարեն, իսկ Գ. Չարբհանայանը Փավստոսին համարում է հույն, որն իբր հայերեն է գրել: Հետաքրքիր լինելով հանդերձ՝ այս տեսակետները հիմնազուրկ են:

Առավել համոզիչ են Փավստոս Բուզանդի՝ հայ լինելու օգտին փաստարկները.

1. Արդեն քննել ենք Փավստոսի՝ հույն լինելու տեսակետի կողմանակիցների փաստարկները, որոնցից և ոչ մեկը չի դիմանում քննությանը, ուստի Նրա՝ հայ լինելու մասին տեսակետը կասկածի տեղիք չպետք է տա:

2. Փավստոս Բուզանդի լեզուն ուկեղենիկ գրաբարն է, սակայն տեղ-տեղ նկատվում են ռամկարանություններ, կրկնարանություններ, կուտակություններ, որոնք, սակայն, ժողովրդական-ոճական լեզվի շրջանակներում են: Թարգմանիչը սովորաբար ռամկարանություններու չի թարգմանում:

3. Ինչպես նկատել է Ստ. Մալխասյանը, Փավստոս Բուզանդի երկում կան պարզ (գուգազ, մկթալ ևն) և բարդ (երախտապարզև, բանսերթուկ ևն) բառեր, որոնք միայն Նրա մոտ են հանդիպում, այն էլ՝ ընդամենը մեկ անգամ: Արդյոք 5-րդ դարի թարգմանիչը կարո՞ղ էր նման բառեր գործածել:

4. Նրա երկում տեղ են գտել ժողովրդական ավանդություններ, որոնք գրի են առնված ժողովրդական ծևով, ինչն ազգությամբ հույնը չեր կարող անել:

5. Փավստոս Բուզանդը հօռմեական կայսրերի մասին խոսելիս չգիտի Նրանց անունը: Նա ճանաչում է միայն Վաղեսին, այն էլ՝ սիսալ ժամանակագրությամբ: Նա խոսում է Փլավիոս Կլավդիոս Կոստանդին Բ-ի (337-340 թթ.), Փլավիոս Կլավդիոս Յովիանոս Ուրացողի (361-363 թթ.), Փլավիոս Գրացիանոսի (Յօռմեական կայսրության արևմուտքում՝ 367-383 թթ.), Փլավիոս Թեոդոսիոս II Մեծի (379-395 թթ.) մասին, սակայն չգիտի Նրանց անունները: Ինչպե՞ս կարող էր դեպքերին ժամանակակից հույն մտավորականը կամ բարձրաստիճան հոգևորականը, այն էլ այն մարդը (Փավստոս Եպիսկոպոս), որին վերագրում են Փավստոս Բուզանդի անձի համա-

պատասխանությունը, չիմանալ Հոռմեական աշխարհակալ կայսրության միապետի անունը:

6. Վերջապես, ապացուցելով այն, որ Փավստոս Բուզանդը 5-րդ դարի մատենագիր է, այլ ոչ թե 4-րդ դարի, անմիշապես մոռացության կմատնենք Նրա՝ հույն լինելու տեսակետը, քանի որ հայոց գրերն արդեն ստեղծված էին: Այս փաստը ապացուցելու համար առանձնացնենք մի քանի փաստեր.

I. Փավստոսի երկում ժամանակագրությունը գրեթե բացակայում է, ինչի մասին քննողի աքրօվ դեռևս 5-րդ դ. վերջին նկատել է մեծն Մովսես Խորենացին: Ինչպե՞ս կարող է դեպքերին ժամանակակից հեղինակը խառնել դեպքերի ժամանակագրական հերթականությունը: Ինչպե՞ս կարող է տարիների քանակը նշելիս թույլ տալ կոպիտ սխալ ներ: Ինչպե՞ս կարող է չիշել, թե երբ, քանի տարի իշխեց ու երբ մահացավ այս կամ այն թագավորը: Իհարկե նա երբեմն նշում է որոշ դեպքերի հետ կապված տարիների քանակը, բայց ակնհայտորեն սխալվում է: Դիտարկենք նման մի օրինակ Արշակ Բ-ի թագավորության 18-ամյա շրջանում՝ 350-368 թթ.: Փավստոս Բուզանդը նշում է, թե Ներսէս Մեծը (կթղ. 353-373 թթ.) աքսորում եղել է 9 տարի (կամ ամիս), այնուհետև Արշակի՝ հոռմեացիների նկատմամբ հաղթանակից հետո Շապուհը 8 տարի հակամարտության մեջ չի մտել Արշակի հետ, այնուհետև նրանք 30 տարի պատրազմել են միմյանց միջև: Այս տարիների գումարը ստացվում է 47 (39) տարի, ինչն անհնարին է Արշակի թագավորության ընթացքում:

II. Բուզանդի երկում խոսվում է դեպքերի մասին, որոնք իբր կանխատեսվում էին, սակայն իրականում արդեն եղել էին: Այսպես, օրինակ՝ Փավստոս Բուզանդը մեջբերում է Ներսէս Մեծի անեծքը Արշակունյաց հարստության ապագա կործանման մասին, խոսում է Հուսիկի (կթղ. 341-347 թթ.) որդիների կողմից լուսավորության տարածման մասին և այլն: Ստ. Մալխասյանցը կարծում է, թե հեղինակն այս

դեպքերի մասին խոսում է ականատեսի ազքով, այսինքն՝ նա տեսել է Արշակունյաց դինաստիայի անկումը, տեսել Լուսավորական, այսինքն՝ Թարգմանչաց շարժումը, որի առաջնորդներից մեկը Յուսիկի սերունդներից Սահակ Ա Պարթև կաթողիկոսն (կթղ. 387-439 թթ.) էր:

III. Փավստոս Բուզանդի օգտվել է հայերեն աղբյուրներից: Սա ընդունում են և Ստ. Մալիասյանցը, և՛ Ս. Աբեղյանը: Առաջինը նկատում է, որ Փավստոսի՝ Աստվածաշնչից կատարած մեջբերումները նույնությամբ համապատասխանում են 5-րդ դարի՝ հայերեն «թագուհի թարգմանութեանց» տարբերակին, որը կատարվել է 430-ական թթ.: Նա նաև նկատում է հայերեն ժամագրքից և ս. Բարսեղի՝ այժմ Յայաստանյաց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցում գրոծածությունից դուրս մնացած Պատարագամատուցից (5-րդ դ.) կատարված մեջբերումների նույնությունը: Իսկ Ս. Աբեղյանը նկատում է, որ Փավստոս Բուզանդը որոշակի կրծատումներով, բայց գրեթե նույնությամբ վերցրել-գրել է Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկից որոշ հատվածներ: Նրանք նկատում են նաև, որ Փավստոսը ծանոթ է Ագաթանգեղոսի երկին, ս. Թադեոս առաքյալի՝ 460-ական թթ. երկրորդ կեսին գրված վկայաբանությանը, իսկ իր երկին է ծանոթ է Մովսես Խորենացին, ուստի «Բուզանդարան»-ը գրվել է հայանաբար 470-ական թթ.:

Բուզանդը սիրում է իր պետությունը, զորքը, Եկեղեցին: Նա պետականության ջատագովն է, հայ Արշակունիներին տեղաբնիկ է անվանում, պարսակում է դավաճաններին, թշնամու ներխուժման պատճառ է համարում արքայի բացակայությունը երկրից: Նա անհաջողությունները միշտ կապում է դավաճանության և անմիաբանության հետ: Ս. Աբեղյանը և Ստ. Մալիասյանցը Փավստոսին համարում են Մեսրոպ Մաշտոցի ավագ աշակերտներից մեկը, որը, սակայն, արտասահմանում ուսում չի ստացել, այլ ուսանել է տեղում: Նա հավանաբար կրոնավոր է, քանի որ չափազանց կրոնասեր է և Յայաստանյաց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու շերմ պաշտպանն է (հույնը դժվար թե

Յայ եկեղեցու շերմ շատագով լիներ): Ստ. Մալխասյանցը Փավստոս Բուզանդի բնութագրական հատկանիշներից է համարել բարեպաշտությունը, միամտությունը, իրաշքներին հավատալը, դյուրահավատությունը: Այստեղ, սակայն, պետք է փոքր-ինչ զգուշություն ցուցաբերել, քանի որ Փավստոսի երկում, ամենայն հավանականությամբ, գործ ունենք աստվածաբանական բացատրություն ունեցող կերպարների հետ: Երկում հստակ առանձնացված են 3 ընդհանրական (Արշակունի արքաներ, Մամիկոնյան սպարապետներ և ս. Գրիգոր Լուսավորչի տոհմի կաթողիկոսներ) և բազմաթիվ դիակվածային (Յայր մարդաբետ, Յովհան Եպիսկոպոս և ուրիշներ) կերպարներ: Յաշվի առնելով 5-րդ դարի Քրիստոնեական Արևելքի գրավոր մշակույթի այն առանձնահատկությունը, որ ցանկացած բնույթի երկում առաջ էին քաշվում աստվածաբանական ընկալումները հաստատող իրական կերպարներ, ուստի, մեր կարծիքով, Վերը Նշված կերպարների թվում Փավստոս Բուզանդը Մամիկոնյանների կերպարի մեջ Ներկայացնում է Քրիստոնեական ուղուց երբեք չեղվող, իսկ Արշակունի արքաների պարագայում՝ փորձություններին պարագերաբար տեղիք տվող, սակայն ապաշխարող անհատի: Յետաքրքիր է, որ կաթողիկոսի պարագայում տեղ է գտնել ոչ միայն հաստատուն անհատի, այլև ուրիշներին փորձություններից և մեղքերից գերծ պահողի, այսինքն՝ ճշմարիտ հոգևորականի կերպարը:

«Բուզանդ» անվան բացատրությունը: Ի վերջո, ո՞ր տարբերակն է ճիշտ՝ Փավստոս Բուզանդ, թե՝ Բյուզանդ: Այս հարցում հակված ենք նախապատվությունը տալ Ստ. Մալխասյանի բացատրությանը: Նա գտնում է, որ «Բուզանդ»-ը մականուն է, որը բաղկացած է «բրու» (սանսկրիտ՝ *bhu*, *bhaν*, իրանական՝ *bu*, *baν*, սլավոնական՝ *by*, *byi* (բայտք), այսինքն՝ լինել, գոյություն ունենալ) և «զանդ» (բացատրություն, մեկնություն) հնդեվրոպական արմատներից և Նշանակում է «Եղելությունների, գրուցների մեկնիչ»: Նույն կերպ նա բացատրում է «Բուզանդարան պատմութիւնք» վերնագրի իմաստը՝ «Բուզանդի՝ պատմությունների ժողովածու»:

«Բուզանդարան»-ի Էռլոյունը: Ինչպես արդեն վերը նշեցինք, Բուզանդի երկը հագեցած է ռամկաբանություններով և վիպական-

զրուցային տարրերով: Սա թույլ է տալիս ենթադրել, թե Փավստոսը հայոց պատմության մեջ մեզ հայտնի առաջին բանահավաքն է: Նա հավանաբար շրջել է Երկորով մեկ, գրի առել նախորդ դարի իրադարձությունները այսպես, ինչպես պատմել են ծերունիները և գուսանները: Նա խոր աստվածաբանի և բանահավաքի կերպարների միավորում է: Նա շարադրել է վիպականացված պատմություն, որն իրենից ներկայացնում է նախևառաջ պատմագիտական մեծ արժեք, այսուհետև՝ վիպական զրուցների և պատմվածքների մի ամբողջ շտեմարան: Երկի շուրջ մեկ երրորդ մասը սրբերի վարքագրություններ (օրինակ՝ Հակոբ Մծբնա հայրապետի վարքը) և տեսիլներ են: Երկում տեղ են գտել նաև Ներսես Սեծին վերագրվող աղոթքներ: Փավստոսի երկը ժողովրդական ստեղծագործությունների ամբողջություն դիտարկելով՝ Ն. Ակինյանը («Երգ Տռիփանացն Տիրիթայ») և Մ. Վրեոյանը նույնիսկ փորձել են «Բուզանդարան»-ը տողատել, չափական ձևերի վերածել, ինչպես «Սասնա ծռեր»-ի պատումները, սակայն դրանք դժվար թե կարելի է հաջողված համարել:

Այստեղ մեկ անգամ ևս ցանկանում ենք շեշտել, որ, մեր կարծիքով, Փավստոսի երկի պատմագրական և վիպական տարրերի կողքին առկա է աստվածաբանական տարրը, ուստի անհրաժեշտ է այդ ուղղությամբ ավելի մասրակրկիտ ուսումնասիրություն կատարել, ինչն առանձին հոդվածի թեմա է:

«Բուզանդարան»-ի վիպական տարրերը. «Պարսից պատերազմ»: Պատմագիտական տեսանկյունից Փավստոսի երկում անչափ կարևորվում են կաթողիկոսներին (ս. Ներսես Ա Մեծ, Աղքանառոյան Շահակ Ա Մանազկերտցի), Արշակունի թագավորներին և Մամիկոնյան նախարարական տանը, ինչպես նաև Աշտիշատի ժողովի ընդունած որոշումներին, արքունական և հոգևոր աստիճանակարգությանը, աշխարհագրական բնութագրին վերաբերող տեղեկությունները: Պատմագիտության համար աղբյուրագիտական արժեքից զատ կարևորվում են երկի վիպական տարրերը հանդիսացող «Խոսրով և Վաչե», «Արշակ և Շապուհ» և այլ զրուցները: Ըստիանուր առմամբ՝ «Բուզանդարան»-ում տեղ գտած զրուցները կազմում են «Պարսից

պատերազմ» ժողովրդական վեպի կամ «ՆախաԵպոսի» հիմնական մասը:

«Պարսից պատերազմ» վեպը սկսել է ծևավորվել հավանաբար արդեն 3-րդ դարից: Ո՞րոնք էին նրա առաջացման պատճառները: Այս հարցի պատասխանն ստանալու համար դիմենք 3-5-րդ դարերի պատմական անցքերի վերհանմանը: 226 թ. Պարսկաստանում տեղի է ունենում պետական հեղաշրջում, և Արշակունյաց արքայատոհմի ավագ ճյուղը տապալվում է: Իշխանության եկած նոր՝ Սասանյան արքայատոհմը սկզբիցևեթ թշնամաբար է տրամադրվում Յայաստանի նկատմամբ՝ հաշվի առնելով Յայաստանում Արշակունիների երկրորդ ճյուղի ժառանգական գահակալության հանգամանքը, և 3-րդ դարն անցնում է հայ-պարսկական անվերջ պատերազմների մթնոլորտում: Պատերազմներին հաճախ միջամտում էր Յոռմեական կայսրությունը՝ հօգուտ Յայաստանի:

Փաստորեն, 3-5-րդ դարերը հայ-պարսկական անվերջ բախումների շրջան էր, ինչը չը կարող անմասն մնալ հայ ազգի ընդհանրական գաղափարներից և մոտավորականության մոտահոգությունից: Այս պատմական անցքերը խոր հետք թողեցին հայ ազգի մտածողության վրա՝ հիմք հանդիսանալով «Պարսից պատերազմ»-ի ստեղծման գաղափարի համար: Չե՞ որ յուրաքանչյուր ստեղծագործության ստեղծման վրա պարտադիր ազդեցություն է թողնում պատմական տվյալ ժամանակաշրջանը, հատկապես՝ վերջինիս շրջանակներում գերիշտող աշխարհայացքը և առհասարակ մտածողությունը:

«Պարսից պատերազմ»-ը տեղ է գտել հիմնականում Ազաթանգեղոսի, Մովսես Խորենացու, Փավստոս Բուզանդի, առանձին մասեր Էլ՝ Սեբեոսի (7-րդ դ.), Մովսես Կաղանկատվացու (7-րդ դ.), Յովհան Մամիկոնյանի (7-րդ դ.) և Ստեփանոս Օրբելյանի (13-րդ դ. - 1305 թ.) երկերում:

Այսպիսով, Փավստոս Բուզանդի երկն իր պատմագրական, վիպական և աստվածաբանական տարրերով հանդիսանում է հայկական վաղմիջնադարյան մատենագրության կարևոր գոհարներից մերը:

Սկզբնաղբյուրներ և գրականություն

1. **Ազաթանգեղոս**, Պատմութիւն Հայոց, աշխ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, Երևան, 1983:
2. **Դազար Փարպեցի**, Հայոց պատմություն և թուղթ Վահան Մամիկոնյանին, աշխ. Բ. Ովուբարյանի, Երևան, 1982:
3. **Մովսես Խորենացի**, Հայոց պատմություն, աշխ. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1940:
4. **Փավստոս Բուզանդ**, Պատմություն հայոց, թնագիրը՝ Թ. Պատկանյանի, թարգմ.՝ Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1987:
5. **Աբեղյան Մ.**, Հայոց հին գրականության պատմություն, գ. Ա, Երևան, 1944:
6. **Բարձյան Լ.**, Դրվագներ Հայաստանի վաղ ֆեոդալզմի դարաշրջանի պատմության (V-VIII դարեր), Երևան, 1977:
7. **Մալխասյանց Ստ.**, Ներածություն (Փավստոս Բուզանդի «Պատմություն հայոց» երկի հրատարակության), Երևան, 1968, էջ 5-61:
8. **Մալխասյանց Ստ.**, Ներշապուհ «Ռմբոսեան» և «Բուզանդարան» պատմութիւնք բառերի մեկնությունը, «Տեղեկագիր ՀՍՍՌ ԳԱ. Զաս. գիտ.», 1947, թ. 4, էջ 91-93:

“История Армении” Павстоса Бузанда (V век), - Павстос Бузанд – летописец Золотого века армянской культуры. Его работа “История Армении” является одним из важнейших источников для изучения истории Армении и соседних государств в IV веке. Работа Бузанда содержит также и элементы теологического произведения, что предстоит стать предметом для будущих изучений.

“History of Armenia” by Pavstos Buzand (the 5th century), - Pavstos Buzand is a historian of the Golden Age of the Armenian culture. His work “History of Armenia” is one of the most important sources for studying the history of Armenia and neighbouring countries in the 4th century. The work also contains a few theological elements that should be studied by scholars.

«Ծողակն Արարատյան», 2009, թ. 16, 18, 20, 23, 2010, թ. 2

ՀԱԿՈԲ ԿԱՐՆԵՑՈՒ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆՑՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՃՈՒՇ

Պատմիչ-ժամանակագիր և աշխարհագետ Յակոբ Կարնեցին 17-րդ դ. հայ պատմագրության ականավոր ներկայացուցիչներից մեկն է: Նրա անձը և պատմագիտական ժառանգությունը գրավել է 20-րդ դ. ականավոր մտավորականներ Կարապետ Կոստանյանցի, Վազգեն Յակոբյանի և այլոց ուշադրությունը, սակայն նրանք հիմնականում բավարարվել են Յակոբ Կարնեցու աշխատանքները հրատարակելու գործով: Փաստորեն, նրա կյանքի, գործունեության և պատմագիտական ժառանգության ամբողջական վերլուծությունն ընդգրկող ուսումնասիրություններ 20-րդ դ. չեն հրատարակվել:

Վերջին տարիներին մեծապես աճել է հետաքրքրությունը Յակոբ Կարնեցու կյանքի և աշխատանքների նկատմամբ: 2009-2010 թթ. հրատարակվել են նրան առնչվող 3 հոդվածներ¹ և 1 մենագրություն²: Ի վերջո, ի՞նչն է ստիպում հայ պատմագիտական շրջանակներին վերստին հայացք գցել 17-րդ դ. այս վանականի գործունեությանը: Չե՞ որ նույն 17-րդ դ. մեր պատմագրության մեջ փայլել են այնպիսի պատմիչներ, ինչպիսիք են Արաքել Դավիթեցին, Զաքարիա Քանաքեռցին և ուրիշներ: Այս հարցի պատասխանն ստանալու նպատակով նախևառաջ ծանոթանանք Կարնեցու կենսագրությանը, ինչը խորապես կմեծացնի մեր վստահությունը նրա անձի և մատենագրական ժառանգության նկատմամբ:

¹ Տե՛ս Ամիրյան Մ., Վեերանյան Լ., Յակոբ Կարնեցին և Կարին քաղաքի չորս նշանավոր վաները, «Ժամանակակից մարտահրավերներ. միջրուկական երիտասարդական գիտաժողով կյութեր», Երևան, 2010, էջ 98-106: Տ. Սաղարիս արդ. Ամիրյան, Յակոբ Կարնեցու կյանքն ու մատենագրական ժառանգությունը, «Էջմիածին», 2010, թ. 4, էջ 148-152: Մալխասյան Մ., Յակոբ Կարնեցու «Տեղագիր Վերին Յայոց» երկը՝ պատմաաշխարհագրական հետազոտությունների սկզբնադրյուր (վարչաբաղարական և ժողովրդագրական ուսումնավիրություն), «Էջմիածին», 2010, թ. Ե, էջ 110-125:

² Տե՛ս Նույնի Յակոբ Կարնեցու «Տեղագիր Վերին Յայոց» երկը՝ որպես պատմաաշխարհագրական հետազոտությունների աղբյուր (Երգումի նահանգը 17-րդ դարում), Էջմիածին, 2009:

Հակոբ Կարնեցին ծնվել է 1618 թ. փետրվարին, Կարինում¹: Իր իսկ կողմից հիշատակվում են իոր և մոր անունները՝ Տեր Գևորգ և Մանանա: Ունեցել է 2 ավագ եղբայր՝ Մելքոն և Մաղաքիա, որոնք անվանի վաճառականներ են եղել²:

1641 թ. Հակոբ Կարնեցին Եջմիածնում Ամենայն հայոց կաթողիկոս Փիլիպպոս Ա Աղբակեցու (կթղ. 1632-1655 թթ.) կողմից ձեռնադրվել է քահանա³, ապա հոգևոր ծառայության անցել հայրենի Կարին (Երզրում, Վրազրում) քաղաքի հայոց Միաբան Ս. Աստվածածին Եկեղեցում: Այսուհետև Տեր Հակոբի կյանքից մեզ գրեթե ոչինչ հայտնի չէ: Միայն իր իսկ միջանկյալ վկայությունից իմանում ենք, որ 1662 թ. նա դեռևս քահանա էր Երզրումում⁴: Բացի այդ՝ 1666 թ. Կարն Մուտուռկու վանքում գրված Ավետարանում Սամուել գրիչը վկայում է. «Գրեցա... ի քաղաքն Կարնո... և առաջնորդ սուլր ուխտիս Սարգիս վարդապետ և տեղապահ սորին քաջ և իմաստասերք Յակոբ րաբունապետն և Պետրոս վարդապետ...»⁵: Այս Յակոբ րաբունապետը հավանաբար հենց Հակոբ Կարնեցին է: Սամուել գրիչ հաղորդած այս տեղեկությունը մասսամբ հաստատվում է հենց Հակոբ Կարնեցու կողմից. «...ի ... առաջնորդութեան Կարնոյ քաղաքիս Սարգիս վարդապետին»⁶: Սա հավանաբար Սամուել գրիչ հիշատակած նույն Սարգիս վարդապետն է, ուստի Հակոբն էլ կարող է նույնը լինել⁷:

Հակոբ Կարնեցու գրչին են պատկանում «Ժամանակագրութիւն» և «Տեղագիր Վերին Հայոց» երկերը⁸: «Ժամանակագրութիւն»-ն

¹ «Մանր ժամանակագրություններ 13-18-րդ դդ.», կազմող՝ Վ. Հակոբյան, հ. 1, Երևան, 1951, էջ 240:

² Նույն տեղում, էջ 248:

³ Նույն տեղում, էջ 242, 248:

⁴ Յակով Կարնեցի, Տեղագիր Վերին Հայոց, խմբ.՝ Վ. Կոստանեանց, Վաղարշապատ, 1903, էջ 35-36:

⁵ «Մանր ժամանակագրություններ 13-18-րդ դդ.», կազմող՝ Վ. Հակոբյան, հ. 2, Երևան, 1956, էջ 542:

⁶ Յակով Կարնեցի, էջ 60-61:

⁷ Մալխասյան Մ., Երզրումի նահանգը 17-րդ դ., էջ 11-12:

⁸ Ըստ Յ. Աճառյակի՝ Հակոբ Կարնեցու գրչին է պատկանում նաև «Երգ Երգոց»-ի մի մելքություն (Աճառյան Յ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 4, Երևան, 1946, էջ 511), սակայն, ինչպես կարծում է Տ. Սաղաքիա արդ. Ամիրյանը, Աճառյանը սիսալվել է, բանի որ այդ մեկ-

ընդգրկում է 1482-1672 թթ. Հայաստանում կատարված կարևոր իրադարձությունները:

Հակոբ Կարնեցու երկերը շարադրված են ընտիր գրաբարով:

17-րդ դ. կեսերի ձեռագրերի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ նա նաև ձեռագրեր է ընդօրինակել: Վ. Հակոբյանը նկատում է, որ Մատենադարանի ձեռագրերից մեկի (N 6485, ժողովածու, գրիչ՝ Հակոբ Երեց, ժամանակը՝ 1635-39 թթ., վայրը՝ Կարին) գրիչ Հակոբ Երեցը մեզ բաց հայտնի Հակոբ Կարնեցին է. «...զուառապեալ գրողս զանափիտան Յակորս, որ եմ մեղաք ի լի և եմ Արզումցի թվին ՈԶԸ (1639 թ. - Ս. Ա.) գրեցի ի դուռն սուրբ Աստուածածնի, որք հանդիպի այսմ գրգի (իմա՞ գրքի) իմաստութեան ժողովողի կարդալով կամ աւրինակի յիշման առեք զիս ի կարգի, լի և առատ սուրբ զողորսի ընդ նմին և զիայրս իմ՝ զույր Գերոզն, զի յոյժ առաւել սեր ուներ այս գրոց խնդրեաց և ես գրեցի և դուք յիշոհիք յիշեալ լիշիք ի Թղիսոսուտ ամէն»¹:

Հակոբ Կարնեցու՝ ձեռագրեր ընդօրինակելու օգտին են խոսում նաև այլ ձեռագրեր (N 233, N 404, N 1799, N 6201, N 6353)², որոնցում նշվում է Հակոբ Երեց անունով մեկը (Կարին բաղաքի Ս. Աստուածածին վանքում)³ որպես ձեռագրի գրիչ, նորոգող կամ ստացող: Դրանցից մեկում նույնիսկ հստակորեն նշվում են նրա հոր և մոր անունները՝ Տեր Գևորգ և Մանանա:

Նրա կրթության մասին հստակորեն հայտնի չէ, սակայն որոշակի ենթադրություններ ենք կատարում՝ հենվելով իր իսկ անուղղակի վկայությունների վրա: Ըստ «Տեղագիր Վերին Հայոց» երկի՝ աշակերտել է Մեծի Տան Կիլիկիո կաթողիկոս Մինաս Ա Սսեցի (Կարնեցի) Քաջախ (Թագախ) կաթողիկոսին³ (կթղ. 1621-1632 թթ.⁴): Դա եղել է հավանաբար մինչև 1632 թ., քանի որ, ըստ Հակոբ Կարնեցու, հենց

Նության հեղինակը 18-րդ դ. 2-րդ կեսին ապրած Հակոբ վարդապետ Կարնեցին է (Տ. Մադարիա արդ. Ամիրյան, էջ 152):

¹ «Մանր Ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 542:

² «Հայերեն ձեռագրերի ժեղարի հիշատակարաններ (1641 – 1660 թթ.)», խմբ.՝ Վ. Հակոբյան, հ. 3, Երևան, 1984, էջ 466:

³ Յակովը Կարնեցի, էջ 12:

⁴ «Թղիսոլոյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 470:

այդ թվականին է մահացել Մինաս կաթողիկոսը: Իր հոր կենսագրականի մեջ («Ժամանակագրության» հետ է տրվում) էլ Տեր Յակոբը գրում է, որ ստացել է ժամանակի աստվածաբանական բարձր կրթություն¹: Նա նաև քաջածանոթ է Եղել հայկական մատենագրությանը, անգամ նշում է հայ մատենագիրներից շատերին որպես իր համար սկզբնադրյուր՝ Մովսես Խորենացի, Ներսես Շնորհալի, Կիրակոս Գանձակեցի, Յովհաննես Թլկուրանցի: Նրան ծանոթ է նաև Արիստոտելը: Կարնեցու աշխատանքից կարելի է հաստատապես պնդել, որ նա քաջածանոթ է Եղել հատկապես Աստվածաշնչին և Յայաստանի աշխարհագրությանը²:

Յակոբ Կարնեցին մահացել է, հավանաբար, Կարինում և այնտեղ էլ թաղվել: Այս Ենթադրությունը հաստատող անմիջական վկայություն չկա, բայց մեզ հայտնի է, որ նա հայրենի քաղաքից հետո ուրիշ տեղ հոգևոր ծառայության չի նշանակվել, հետևաբար Կարն Ս. Աստվածածին վանքի միաբանը պետք է մահանար և թաղվեր Կարինում, հավանաբար, հենց վանքի մոտ: Յակոբ Կարնեցու մահվան տարեթիվը ևս անհայտ է, սակայն կարելի է Ենթադրել, որ նա մահացել է 1672 թ.-ից հետո, քանի որ իր «Ժամանակագրության» մեջ վերջին անգամ նա հիշատակում է 1672 թ. տեղի ունեցած մի դեպք: Իսկ թե կոնկրետ երբ է մահացել Տեր Յակոբ քահանա Կարնեցին, հնարավոր չէ ասել³:

Յակոբ Կարնեցին իր «Տեղագիր Վերին Յայոց» երկում նկարագրել է դեպքեր, որոնք ընդգրկում են հիմնականում 1622-1662 թթ.: Թեև Նոր գործը ըստ Եռլեյան Երգորումի նահանգի տեղագրական նկարագրություն է, սակայն նա անդրադարձել է նաև պատմական հետաքրքիր իրադարձություններին, մասնավորապես՝ 1586-1639 թթ. թուրք-պարսկական պատերազմներին: Յակոբ Կարնեցին իր երկում ներկայացրել է նաև Երգորում քաղաքի⁴ և ողջ Եյալեթի նշանավոր վանքերն ու սրբատեղիները⁵, բնակչության եթևիկական կազմը,

¹ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 248:

² Մալխասյան Մ., Երգորումի նահանգը 17-րդ դ., էջ 13-14:

³ Նույն տեղում, էջ 14:

⁴ Տե՛ս Ամիրյան Մ., Ալեքսանյան Լ., էջ 98-106:

⁵ Տե՛ս Մալխասյան Մ., Երգորումի նահանգը 17-րդ դ., էջ 29-46:

կենցաղային պայմանները, տնտեսական գբաղմունքները, վաճառականության նկարագիրը, փաշաների գործունեությունը, դատավարության գործընթացը և այլն:

Ըստ Հակոբ Կարնեցու՝ իր եղբայր Մահաքիան և Երզրումի քահանաներն ու սարկավագներն են իրեն խնդրել գրել «Տեղագիր»-ը. «...յոյժ թախանձեցին և ես զինդիրս նոցա կատարեցի»¹:

Հակոբ Կարնեցու աշխատանքներում տեղ գտած անուղղակի վկայությունների շնորհիվ կարող ենք պարզել նաև Նրա «Տեղագիր» շարադրման տարեթիվը: Նախ նա նշում է, որ թուրքերը պաշարել են Կրետեի Կանդիա բերդաբանաքը, բայց գրավման (1669 թ. սեպտեմբեր) մասին չի նշում, այսինքն՝ երկը գրվել է մինչև 1669 թ.: Իսկ թե կոնկրետ երբ է գրվել «Տեղագիր»-ը, պարզում ենք մեզ հասած տարբերակներից մեկում պահված հետևյալ հիշատակարանից, որը գտնվում է աշխատության բուն նյութի մեջ. «Գրեցաւ պատմութիւնս ի քաղաքս Արգրում ձեռամբ բազմամեղ Յակոբա ի թվականիս մերոյ ՌՃՃԵ»: Ուստի այս գրվել է 1668 թ., և հավանաբար հիշատակվող Հակոբն էլ նոյն Հակոբ Կարնեցին է²:

«Տեղագիր»-ը առաջին անգամ տպագրվել է 1903 թ., Մայր Աթոռ Սուրբ Եջմիածնի տպարանում՝ նշանավոր հայագետ և մանկավարժ, այդ ժամանակ Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ Կ. Կոստանյան(ց)ի (1853-1920 թթ.) խմբագրությամբ: «Տեղագիր»-ը թարգմանվել է նաև ֆրանսերեն: Տպագրվել է նաև Վ. Հակոբյանի խմբագրած «Մասր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.» ժողովածուի երկրորդ հատորում:

Հակոբ Կարնեցին իր «Տեղագիր Վերին Հայոց» երկը վերնագրել է ըստ պատմական Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգի անվան, սակայն Վ. Հակոբյանը երկի անվանումը ևս վիճարկության է ենթարկում: Կ. Կոստանյանը իր ձեռքի տակ եղած բնագրի մասին հետևյալ մեկնաբանությունն է թողել. «Մեր սեփական մատենադարանի կորստեան մատնուած ձեռագիրներից մեկն էր «Վարք Ս. Յովհաննու Ռոկեբերանի». Նորա վերջում այլ գրչով կցուած էր սոյն Ակարագիրը, որ

¹ Յակով Կարնեցի, էջ 53:

² Տես «Մասր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 584, ծանոթ. 27:

բառացի արտագրել ենք՝ բացառութեամբ մի քանի երեսների, որոնք իրեւ շատ ծանօթ նիւթի կրկնութիւն այն ժամանակ բաց թողինք։ Վերևագիրը «Բանս է զՎերին Յայոց ի Յակոր Երիցուե» կցուած էր անմիջապէս վերջին յիշատակարանին, որը գրել էր 1438 թուին Աւգւենտ (իմա՝ Օգստին) արեղայն. գրչութիւնների տարբերութիւնը ցոյց է տալիս, որ այլ ուն է գրել այդ շարայարութիւնը, որը նիւթով է տարբեր է»¹: Երկի անվանման այլ տեսակետի ենք հանգում, երբ համադրում ու համեմատում ենք այս աշխատության առկա 4 ընդօրինակությունները, որոնք պահպում են Մատենադարանի հետևյալ ձեռագրերում.

1. N 2995 (Քարոզգիրք, գրիչները՝ Մինաս Երեց, Մելքոն, Վայրը՝ Բայազետ, ընդօրինակվել է 1752 թ. (Էջ 130 ա), Յակոր Կարլնեցուց ընդօրինակված հատվածը՝ Էջ 112 թ - 128 ա):
2. N 4542 (Յակոր Կարլնեցի, «Տեղագիր», գրիչը՝ Աբրահամ աբեղա, Վայրը՝ Կարմիր վանք, ընդօրինակվել է 1826 թ., 1756 թ. մի ընդօրինակությունից (Էջ 35 ա), Յակոր Կարլնեցուց ընդօրինակված հատվածը՝ Էջ 1 ա - 38 թ):
3. N 6483 (Ժողովածու, գրիչը՝ Բաղդասար Երեց, Վայրը՝ Կարին, ընդօրինակվել է 1757 թ. (Էջ 275 ա), Յակոր Կարլնեցուց ընդօրինակված հատվածը՝ Էջ 255 ա - 278 ա):
4. N 8184 (ընդօրինակվել է 17-րդ դ. Վերջին կամ 18-րդ դ., Յակոր Կարլնեցուց ընդօրինակված հատվածը՝ Էջ 13 ա - 48 թ)²:

Ըստ համանանության՝ առաջին (N 2995) և չորրորդ (N 8184) ձեռագրերը կազմում են մի առանձին խումբ, երրորդ (N 6483) ձեռագիրը և Կ. Կոստանյանցի ձեռքի տակ Եղած տարբերակը՝ մեկ այլ խումբ, իսկ Երկրորդ ընդօրինակությունը (N 4542) զգալիորեն տարբերվում է մյուսներից: Այստեղ առկա են ինչ-ինչ փաստեր, որոնք բա-

¹ Յակով Կարլնեցի, Էջ 62, ծանոթ. 1:

² Այս ձեռագրերը համեմատական տարբերակով իրատարակվել են Վ. Յակոբյանի կողմից՝ «Մակր ժամանակագրություններ»-ի Երկրորդ հատորում, որտեղից էլ վերցուել ենք դրանց մասին տվյալները:

ցակայում են մյուս բոլոր օրինակներում:

Վերը նշված տարբերակներից ոչ մեկը վերևագրված չէ այնպես, ինչպես Կ. Կոստանյանցի հրատարակած տարբերակը: Ըստ Վ. Հակոբյանի՝ հրատարակության բնագրի խորագիրը, հավանաբար, ավելացվել է հետագայում որևէ գրչի կողմից: Կարելի է ենթադրել, որ այդ տարբերակի առաջին էջը կորել է, քանի որ այստեղ բացակայում է Կարինի հիմնադրման մասին Մովսես Խորենացուց վերցված հատվածը: Ըստ Վ. Հակոբյանի՝ աշխատության իրական խորագիրը, հավանաբար, այսպես է. «Ճինուած Կարնոյ քաղաքի, որ կոչեցաւ Թեուդուազիս, որ այժմ Արգրում վերածայնիալ (իմա՝ վերածայնեալ) կոչի», որը վերցված է Մովսես Խորենացուց¹:

Հետաքրքիր է, որ Կ. Կոստանյանցի հրատարակած տարբերակի վերջում խոսվում է 1653 թ. Կարինի Միաբան Ս. Աստվածածին Եկեղեցու իրերը գողանալու պատմության մասին, միևնույն այն որևէ իմաստային կապ չունի «Տեղագիր»-«Ճինուած»-ի հետ: Եվ, իսկապես, կարելի է ենթադրել, որ դա առանձին պատմություն է, առանձին երկի: Այս փաստի օգտին է խոսում նաև այն, որ այդ վերջնահատվածն առկա է Մատենադարանի միայն N 2995 և N 6483 ձեռագրերում: Բացի այդ, և՛ «Տեղագիր»-«Ճինուած»-ի, և՛ թալանի պատմության վերջում Հակոբ Կարնեցին խոսում է աշխատանքը եզրափակելու մասին, այսինքն՝ նա իր խնդիրը կատարել-վերջացրել է. «...և ես գիւնդիրս նոցա կատարեցի...»² («Տեղագիր»-«Ճինուած»-ի վերջնամասում), «...որ զայս փոքրիկ պատմութիւնս արարեալ գրեցի ի զգուշութիւն ապագայիցն եղարցն մերոց»³ (Կարնոյ Եկեղեցու թալանի պատմության վերջնամասում):

Վիճակարուց դրվագների առկայությունն էլ ավելի է մեծացնում Հակոբ Կարնեցու պատմագիտական ժառանգության արժեքը: Փաստորեն, Հակոբ Կարնեցին հեղինակել է մի քանի աշխատանքներ, որոնցից առավել արժեքավորն աղբյուրագիտական տեսանկյունից,

¹ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, թարգմ.՝ Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1961:

² Յակովը Կարնեցի, Էջ 53:

³ Նույն տեղում, Էջ 60:

անկասկած, «Տեղագիր Վերին Յայոց» Երկն Է: Այս անգնահատելի սկզբնաղբյուր է հանդիսանում՝ 17-րդ դ. Երգրումի Եյալեթի վարչատարածքային բաժանման և բնակչության էթնիկական պատկերն ստանալու համար¹:

Այսպիսով, Յակոբ Կարնեցու պատմագիտական ժառանգության աղբյուրագիտական չափազանց մեծ արժեքը պատճառ է դարձել Վերջին տարիներին Նրա անձի և հեղինակած աշխատանքների նկատմամբ հետաքրքրության աճին: Նրա «Տեղագիր Վերին Յայոց» Երկն իրավամբ կարող է համարվել Յայաստանի պատմական աշխարհագրության աղբյուրագիտական կարևոր սյուներից մեկը:

О некоторых проблемах жизни и летописного наследия Акопа Карнеци, - Акоп Карнеци – армянский летописец XVII века. Он родился в 1618 году в Карине (ныне - Эрзурум), получил начальное образование в родном городе, затем в 1641 г. стал священником. Проведя всю свою жизнь в церковном служении, он умер в родном городе после 1672 года.

Главной работой Акопа Карнеци является “Топограф Верхней Армении”, которая в основном показывает историко-географическое положение Эрзрумской провинции Османской империи в середине XVII века.

On a few Aspects of Hakob Karnetsi's Life and Annalistic Heritage, - Hakob Karnetsi is an Armenian annalist of the XVII century. He was born in 1618, in Karin (Erzrum). After leaving school and finishing theological studies, he became a priest in 1641. Spending the rest of his life on church service, Hakob Karnetsi died in his native city, after 1672.

Hakob Karnetsi's main work is “The Topographer of Upper Armenia”, where he shows the historical-geographical location of Erzrum province of the Ottoman Empire in the middle of the XVII century.

«Յոթելյանական գիտական և ստաշրջան (Ավիրված ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի 90-ամյակին)», Երևան, 2011, էջ 42-48

¹ Տե՛ս Մայիսասյան Մ., Յակոբ Կարնեցու «Տեղագիր Վերին Յայոց» Երկը..., էջ 110-125:

ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆԸ՝ ՎԱՆԻ ՆԱՐԱՆԳԱՊԵՏ

1915 թ. ապրիլի սկզբին թուրքական զորքերը, նախապես գրավելով և շարդերի օջախ դարձնելով Վանի վիլայեթի բազում գյուղեր, գրոհեցին Վան քաղաքի վրա: Վանի հայությունը միամյա ինքնապաշտպանությամբ արժանի հարված հասցրեց թուրք շարդարարներին: Արդյունքում վանեցիները կարողացան պահել իրենց դիրքերը մինչև ռուսական զորքերի և հայ կամավորների ժամանելը:

Վանի հերոսական ինքնապաշտպանության ղեկավարներից եր Արամ Մանուկյանը, որի ծննդյան 130-ամյա տարեդարձն է նշվում այս տարի (2009 թ.): Նա արդեն ապրիլի սկզբին դարձավ Վանի Այգեստան թաղամասի գինվորական մարմնի անդամ: Ականատեսների, մասնավորապես՝ Օսկի Միհիթարյանի վկայությամբ՝ Ա. Մանուկյանն իր վրա վերցրեց սովոր հաղթահարման ծանրագույն խնդիրը: Անհաղթահարելի համարվող այդ խնդիրը զարմանալիորեն լուծում գտավ Ա. Մանուկյանի կողմից: Նա նաև միջոցառումներ ձեռնարկեց՝ ժողովրդի շրջանում սկիզբ առած հուսալքության մթնոլորտի դեմ պայքարելու համար: Այս գործողությունները մեծապես բարձրացրին նրա հեղինակությունը ժողովրդի աջքում:

Մայիսի 6-ին Ռուսական կայսրության զորքը մտավ Վան: Ռուս գեներալ Նիկոլաևը, որ ղեկավարում էր ռուսական զորքերի՝ Վան մտած խմբավորումը, հեռագործ գեկուցում է իր հրամանատարին. «Ծնորիիվ գինված հայ ժողովրդի և ղեկավարությամբ ռուսահպատակ Արամի, Վանը մեկ ամիս պաշտպանվեց, և 3 օր առաջ միայն հայերը գերակշռեցին, և թուրքերը սկսեցին նահանջել...»: Յիմսավորելով Ա. Մանուկյանի կարևոր դերը վանեցիների հաղթանակի մեջ՝ Նիկոլայն առաջարկում էր նրան նշանակել Վանի շրջանի ժամանակավոր նահանգապետ: Առաջարկն ընդունվեց, և մայիսի 7-ին ռուսական բանակի հրամանատարությունը Ա. Մանուկյանին նշանակեց Վանի ժամանակավոր նահանգապետ:

Այսպիսով, Ա. Մանուկյանի կենսագրության մեջ բացվեց մի նոր՝ կարևորագույն էջ, որտեղ պարզորոշ ի հայտ են գալիս հմուտ պետական-քաղաքական գործի ուսակություններ:

Մայիսի 8-ին Ա. Մանուկյանը, որպես Վանի նահանգապետ, հետևյալ կոչն ուղղեց Վանի նահանգում ապրող հայությանը.

«Յայ ժողովուրդ, քաղաքացիներ,

Ոուս յաղթական բանակին առաջինադասումը նոր դարագույին եւ իրաւակարգ կը բանայ մեր քաղաքի եւ գաւառի իրաւագուրկ ժողովուրդի համար: Դարերի ստրկութեան և քաղաքական ճշշումներու վախճանն է, որ մենք կ'ապրինք այս օրերին: Յայ ժողովուրդի շինարար և ստեղծագործ ոգիի ծնունդն է, որ մենք կը տունենք այժմ:

Ոուս զօրքերու հրամանատար՝ գեներալ Նիկոլայեւը, զնահատելով Վասպուրականի հայ ժողովուրդի հերոսական ջանքերը, թուրք կառավարութիւնը անզօր դարձնելու իր ազգասպան քաղաքականութեան մեջ եւ հաւանելով հայ ժողովուրդի կուլտուրական ծգտումները, բարեհաճցաւ 7 Մայիսի 1915, թիւ 16 մասնաւոր հրամանով ինձ նշանակել քաղաքի եւ շրջանի կառավարիչ եւ կազմակերպել նոր վարչութիւն իր բոլոր ճիւղերով:

Այսօր արդեն կազմակերպուեցան ոստիկանական, դատական, գիւղատնտեսական, գաղթականական, քաղաքապետական եւ այլ վարչութիւններ:

Ասով կը յայտարարեմ ամբողջ ժողովուրդին, որ նոր կառավարութիւնը կազմակերպուած ըլլալով՝ անհրաժեշտ է բոլոր գործերու համար դիմել նոր կառավարութեան յանձնախումբերուն, քաղաքի եւ շրջանի մեջ բնականոն վիճակ ստեղծելու համար:

Եերկայ պատմական պատասխանատու օրերու մեջ հայ ժողովուրդը միայն մեկ նշանարան պէտք է ունենայ՝ **համախմբուել** (ընդգծումը մերն է - **Ա. Մ.**) ամբողջ եռանդով կառավարութեան շուրջ՝ վերակազմակերպելու համար կեանքը քաղաքի եւ շրջանի մեջ, արժանի լինելու համար քառորդ դարէ աւելի մղուած պայքարի մեջ ընկած հերոսներու յուսերուն ու յիշատակին եւ միշտ բարձր պահելու համար հայ ազգի կուլտուրական պաշտօնի գիտակցութիւնը Փոքր Ասիոյ այս ծայրագավառի մեջ:

Ոռւս գեներալը մեր այս յոյսերու լիակատար գիտակցութեամբ էր, որ հայ ժողովրդի եւ իմ հանդեպ ցոյց տուաւ այդ մեծ վստահութիւնը:

Քաղաքացիներ, ձեզ կը մնայ մեր այս յաւակնութեանց և յոյսերուն ընդ առաջ զացող յաղթական բանակի եւ գեներալի վստահութիւնը բացարձակապէս արդարացնել եւ աւելի լաւագոյնին արժանի եւ պատրաստ գտնուիլ»:

Փաստորեն, պաշտոնին անցնելուն պես Ա. Մանուկյանը նախաձեռնողական քաղաքականություն է որդեգրում՝ կազմակերպելով ոստիկանական, դատական, գյուղատնտեսական, գաղթականական, քաղաքապետական և այլ վարչություններ, որոնց մասին նա հայտնում էր իր՝ ժողովրդին ուղղած կոչում: Մինչև մայիսի 10-ը Ա. Մանուկյանը կազմեց հետևյալ կառավարական հաստատությունները՝

1. Նահանգային վարչություն, որը Վասպուրականի գլխավոր գործադիր մարմինն էր, և որի ղեկավարը հենց Ա. Մանուկյանն էր, իսկ ղեկավարի օգնականը՝ Սիրական Տիգրանյանը:

2. Տնտեսական մարմին
3. Քաղաքական վարչություն
4. Կրթական տեսչություն
5. Երկրագործական մարմին
6. Առողջապահական մարմին
7. Առևտրական մարմին
8. Ոստիկանական տեսչություն
9. Դատական մարմին:

Այսպիսով, կառավարական այս հաստատություններն ընդգրկում էին պետական կյանքի բոլոր անհրաժեշտ ոլորտները:

Ա. Մանուկյանի նախաձեռնությամբ Վասպուրականի նահանգը բաժանվեց 12 գավառների՝ Շատախ, Գավաշ, Արճեշ, Ալճավուզ, Յայոց ձոր, Արտամետ, Շահպաղի, Այուր, Ծանիկ (Թիմար), Արճակ, Մոլուկ, Նորդուզ:

Բոլոր կառավարական հաստատություններում և գավառային ղեկավարման նախնական մարմիններում ընդգրկվեցին ինչպես վա-

Նեցիներ, այսպես էլ Արևմտյան Հայաստանի այլ մասերից և Արևելյան Հայաստանից մեծ թվով գործիչներ:

Այսպիսով, ազատագրված Վասպուրականի հայության համար, կարծես, սկսվում էին նոր ժամանակներ՝ առանց թուրքական բռնությունների ու ցեղասպան քաղաքականության և, թեկուզ ռուսական տիրապետության ներքո, գոյատևման և վերաշինության ապագայի հեռանկարով։ Այս պատկերացումը համակել էր Վանի ողջ հայությանը, որը պատրաստակամորեն լծվեց Ա. Մանուկյանի աշխարհաշեն ծրագրերի իրականացման գործին։

Վանի նահանգապետ լինելու օրերին Ա. Մանուկյանը դրսերեց իրեն՝ որպես մեծագույն պետական-քաղաքական գործի, որն ունակ է կարծ ժանակամիջոցում կազմակերպել պետական կառավարման հիմնարկներ ու պետության վարչատարածքային դյուրին կառավարում։ Նա, փաստորեն, ամեն պահի պատրաստ էր հոգեբանորեն աջակցելու ժողովրդին՝ հաղթահարելով բարոյական հուսալքության պես սարսափելի երևույթը։ Փաստորեն, Ա. Մանուկյանը, ճիշտ է, արդեն ուսենալով որոշակի փորձ, ընդամենը մի քանի օրվա ընթացքում Վանում ձևավորվեց՝ որպես պետական-քաղաքական գործի, ինչը եզակի ֆենոմեն է։ Յետագայում Երևանում ժողովրդի կողմից դիկտատոր հռչակված Ա. Մանուկյանի «դիկտատորական» հատկանիշները ձևավորվեցին հենց խառնակության մեջ գտնվող Վանի նահանգում, ինչի շնորհիվ նա կարողացավ հաղթահարել ավելի սարսափելի խառնակ իրավիճակն Արևելյան Հայաստանում։

Սակայն Վասպուրականում սկսված բեկումնային ժամանակաշրջանը ընդամենը 70 օր տևեց, և Վանի արարող հայությունը չկարողացավ հասնել իր հղձերի իրականացմանը։

1915 թ. հուլիսի երկրորդ կեսին ռուսական գործերը հեռացան Վանից։ Ա. Մանուկյանը ինսդրեց ռուսական գործի հրամանատարությանը Վանում թողնել գունե հայ կամավորներին, սակայն նրան բացասական պատասխան տրվեց։ Պատասխանի մեջ նրան հրամայական կերպով «խորհուրդ էր տրվում» կազմակերպել տեղի հայության գաղթ։ Արդյունքում մոտ 200 000 վասպուրականցիներ թողնում են իրենց հայրենի օջախները՝ բռնելով Արևելահայաստանի ճամփան։

Վասպուրականցիների գաղթի շրջանից սկսվող անելանելի իրադրության պայմաններում Ա. Մանուկյանը չքեց ժողովրդին՝ իր հայրենաևավեր գործունեությունը շարունակելով Արևելյան Հայաստանում: Ինչպես հետագայում գրել է Հայաստանի Առաջին Հանրապետության վերջին վարչապետ Սիմոն Վրացյանը. «...Արամը երբեք չդաւաճանեց Նրան իմաց՝ ժողովրդին, մասց Նրա մէջ ու Նրա հետ եւ գերմարդկային ճիգեր թափեց՝ մեղմացնելու համար Նրա տառապանքը...»:

Գրականություն

1. «Արամը. մահվան 50-ամյակի առթիվ», Բեյրութ, 1969:
2. «Արամը», 2-րդ հրատ., Երևան, 1991:
3. Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993:

Արամ Մանուկյան – մэр Վան, - Когда в начале апреля 1915 г., то есть во время геноцида армян, турецкие войска напали на мирный армянский город Ван. Армяне организовали оборону города, и во время боев своими организационными способностями отличился А. Манукиян. После того, как русская армия достигла Вана, 7 мая 1915 г. А. Манукиян был назначен мэром Ванской губернии. На своем посту он провел всего 70 дней, но успел успешно организовать самоуправление губернии и стал национальным символом для местного населения. В середине июля русская армия вышла из города, и А. Манукиян, вместе с армянским населением, вынужден был уйти в Восточную Армению.

Aram Manukyan – The Mayor of Van, - When the Turkish army attacked the Armenian city of Van at the beginning of April, 1915, during the Armenian Genocide, the Armenian population organized the defense of the city. During the battle A. Manukyan was among the best organizers of the Armenian defense. When the Russian troops entered the city, A. Manukyan was appointed Mayor of Van on May 7, 1915. Beeing in office for only 70 days, A. Manukyan showed a great ability of governing. With the Russian troops leaving the city, A. Manukyan had to leave Van along with the Armenian population.

«Քրիստոնյան Հայաստան», 2010, թ. 1, էջ 7-8

ՎԱԶԳԵՆ Ա-Ի ԴԵՐԸ ԿՐՅԱԽՆՅԱՆ ԾԱՐԺՄԱՆ ՄԵԶ

2008 թ. ՀՀ-ում, Արցախում և Սփյուռքի համայնքներում մեծ հանդիսավորությամբ նշվեց երջանկահիշատակ Վազգեն Ա Պալճյան Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի (կթղ. 1955-1994 թթ.) հարյուրամյակը: Ամբողջ աշխարհի հայերը վերստին հիշեցին իրենց Հայրապետի գործունեության առանցքային հատվածները՝ Եկեղեցաշինական-վերանորոգչական աշխատանքներից մինչև Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու միջազգային հեղինակության ամրապնդումը: Այս տարի էլ (2010 թ. սեպտեմբերի 30-ին) լրանում է նրա՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրվելու 55 տարին: Այս կապակցությամբ նորից ու նորից անհրաժեշտ է վերիիշել նրա կատարած կարևորագույն գործերը, որոնց շարքում առանձնացրել ենք նրա դերը Արցախյան շարժման մեջ:

Վազգեն Ա հայրապետի դերն անչափ մեծ է Արցախյան շարժման մեջ: Նա Արցախյան շարժման ամենանշանակոր գործիչներից մեկն է: Մինչ Արցախյան շարժման սկիզբը Վազգեն Ա-ն անցել էր փորձություններով լի գահակալման շրջան: Խորհրդային աթեիստական հասարակության պայմաններում Վազգեն Ա-ն իր փայլուն կերպարի և ամենահաս ու բազմաբովանդակ գործունեության շնորհիվ արդեն կարողացել էր կապել ժողովրդին իր մայր Եկեղեցու հետ: Վեհափառ Հայրապետը Խորհրդային Հայաստանում ամենալայն ժողովրդականություն վայելող անհատն էր, ուստի Խորհրդային Հայաստանի հասարակական լայն շրջանակներում մեծ էր նրա խոսքի կարևորությունը:

1987 թ. դեկտեմբերին վերստին բոցավառվեց Արցախյան շարժումը: 1988 թ. փետրվարի 25-ին Վազգեն Ա-ն Արցախը Հայաստանի հետ վերամիավորելու հարցով դիմել է ԽՍՀՄ առաջնորդ Միհսայիլ Գորբաչովին: Ինչպես գիտենք, Վեհափառ հայրապետի հայցը այդպես էլ դրական լուծում չստացավ Գորբաչովի կողմից: Այդժամ Հայրապետը հեռուստատեսության եթերում իր ելույթում խորհուրդ տվեց հա-

յությանը՝ լինել ողջախոհ, քաջիմացությամբ վերաբերվել հայրենակից արցախահայության արդար պահանջին, թև-թիկունք լինել Արցախին:

Արցախյան շարժմանը միջազգային հսկեղություն տալու տեսանկյունից Կազգեն Ա-ի կարևոր գործերից է եղել 1988 թ. սեպտեմբերին Նրա դիմում-խնդրանքը Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդին՝ պատվիրակություն ուղարկելու ՀԽՍՀ և ԼՂԻՄ: Նույն ամսին Երևան գահանիստ Ժնևից եկել է դրական պատասխան: Կարճ ժամանակ անց Խորհրդային Հայաստան է ժամանել Երևան պատվիրակությունը, որն այցելում է Նաև ԼՂԻՄ: Պատվիրակության եզրափակիչ հայտարարությունները բավականաշատ զգուշավոր են եղել: Պատվիրակությունը, վերադառնալով Ժնև, խորհուրդ տվեց Երևան գլխավոր քարտուղարին, որ Երևան պաշտպանի հայերի օրինական շահերը ԽՍՇՄ-ում, հատկապես՝ Միխայիլ Գորբաչովի նախաձեռնած Վերակարուցման քաղաքականության ընձեռած նոր հնարավորությունների պայմաններում:

Երևան պատվիրակության այցից հետո ևս Վեհափառ Հայրապետը շարունակել է կապ պահպանել Եկումենյան շարժման այդ դեկավար մարմնի հետ: Անհրաժեշտ է գիտակցել, որ Երևան նման ակտիվությունը պայմանավորված էր միայն և միմիայն Կազգեն Ա-ի գործադրած ջանքերով ու Նրա հետևողականությամբ:

1988-1991 թթ. Վեհափառը լսելի է դարձել արցախահայության ծայնը խորհրդային և միջազգային ամենաբարձր ատյաններում: Լավ հասկանալով, որ արցախահայոց արդարացի պահանջն սփյուռքահայ Եղբայրների աջակցության կարիքն է զգում, Կազգեն Ա Վեհափառը բազմիցս կոչերով դիմել է սփյուռքահայությանը: Այդ կոչերի շնորհիվ Սփյուռքի տարբեր համայնքներում հանգանակվել և Հայաստան էն ուղարկվել միլիոնավոր դոլարներ:

1990 թ. մայիսին Վեհափառն արդեն երկրորդ անգամ դիմում-խնդրանք է ուղղում Երևան՝ Արցախ և հարակից հայկական շրջաններ պատվիրակություն ուղարկելու և տիրող ծանր դրությունը ուսումնասիրելու համար: Կազգեն Ա-ի դիմում-խնդրանքին ընդառաջ գնալով՝ 1990 թ. հունիսի 13-ին Հայաստան է ժամանում Երևան 2-րդ պատվիրակությունը: Մինչև հունիսի 20-ը դիտարկումներ կատարելով Արցա-

խում և հարակից հայկական շրջաններում՝ պատվիրակությունը առաջարկեց իր աջակցությունը արցախահայության ծանր դրությունը բարելավելու գործում:

Այս հայտարարությունից հետո ԵՀԽ-Ն Արցախի խնդրի լուծման համար միջնորդություն ներկայացրեց ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Ղալիին: Այս քայլով Արցախյան հարցն էլ ավելի հնչեղություն էր ստանում միջազգային ատյաններում: Այս մասին, բնականաբար, Վազգեն Ա Վեհափառ կանխավ մտածել էր՝ այդ կերպ արցախահայության ծայսը լսելի դարձնելով ՄԱԿ-ի պես հեղինակավոր միշազգային կազմակերպությունում:

Արցախյան շարժման ընթացքում Վազգեն Ա Վեհափառի կարևորագույն քայլերից էր, թերևս, **Արցախի թեմի վերակազմավորումը**: 1989 թ. նա հասուն կոնդակով վերահաստատում է Յայստանյաց Առաքելական Սուլք Եկեղեցու՝ 1930 թվականից չգործող Արցախի թեմը: Նրա հաստատած թեմը 1989-1994 թթ., Պարգև արքեպիսկոպոս Մարտիրոսյանի առաջնորդությամբ, զգալի դեր խաղաց Լեռնային Արցախի ազատագրման գործում: Թեմս առ այսօր շարունակում է կարևոր դեր խաղալ ԼՂՀ պաշտպանության, պետականության ամրապնդման և ազգային-հոգևոր գարթոնքի գործում:

Վազգեն Ա-ի նախաձեռնությամբ Արցախում վերաբացվեցին և վերանորոգվեցին մեծ թվով Եկեղեցիներ և վանքեր:

1990 թ. Արցախյան շարժումը նոր փուլ է թևակոխում: Յայ մտավորականությունը վճռական բողոք բարձրացրեց Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցող անօրինականությունների և Միիսայիլ Գորբաչովի անտարբերության դեմ: Մի խումբ հայ մտավորականներ, այդ թվում՝ Վիկտոր Յամբարձումյանը, Սու Սարգսյանը և ուրիշներ, 1990 թ. սեպտեմբերի 9-ին հացադոլ հայտարարեցին ԽՄՀՍ մայրաքաղաք Մոսկվայում: Յացադոլի թողած ազդեցությունն անսահման էր: Սակայն երկու շաբաթ անց Նրանց առողջությանը լուրջ վտանգ է սկսում սպառնալ, ուստի Վազգեն Ա-ն այցելել է Նրանց և խնդրել, որ խնայեն իրենց շատ անհրաժեշտ կյանքը և դադարեցնեն հացադոլը: Վեհափառի եզրափակիչ խոսքն այսպիսին էր. «Առանց ձեզ ես չեմ վերադառնա Սուլք Էջմիածին»: Յարգելով Ամենայն Յայոց Յայրապե-

տի Եղրափակիչ խոսքը՝ մտավորականները սեպտեմբերի 29-ին դադարեցրին հացադուլը և 5 օր անց իրենց Վեհափառ Հայրապետի հետ միասին վերադարձան Երևան: Վազգեն Ա-ի այս քայլը ցայտող տպավորություն է թողնում խորհրդային ողջ պետությունում:

1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին անկախության հանրաքվե անցկացվեց Խորհրդային Հայաստանում: Երկու օր անց հայտարարվեց հանրաքվեի արդյունքը, և հօչակվեց անկախ Հայաստանի Հանրապետությունը: Վազգեն Ա-ի հայրապետական օրինությամբ կնքվեց Հայաստանի անկախության հանրաքվեի վավերագիրը, իրենց առաքելությունն ստանձնեցին նախագահը և խորհրդարանը: Նորանկախ հայոց հոդում Վեհափառ Հայրապետը բացականչեց. «Կեցցե՛ Հայաստանը, կեցցե՛ ազա՛ն Հայաստանը»:

1991 թ. սեպտեմբերի 29-ին Վազգեն Ա-ը կատարեց իր կյանքի վերջին՝ վեցերորդ Մյուլուսորինեքը: Վեհափառն այն անվանեց «Անկախության մյուլոն», որով նա օծեց Մայր տաճարի Ավագ խորանի «Տիրամայրը մանկան հետ» պատկերը՝ այն անվանելով «Անկախության Տիրամայր»: Մյուլուսորինեքի արարողության ժամանակ Վեհափառ Հայրապետը պատգամեց իր ժողովրդին. «Հայրե՛ր, հոգևոր զավակնե՛ր Մեր. այս սրբազն Մյուլուսով միացե՛ք, եղբայրացե՛ք, եղե՛ք մե՛կ կամք, եղե՛ք մե՛կ ուրախություն, եղե՛ք մե՛կ ցավ: Եղե՛ք մե՛կ ազգ, մե՛կ քնտանիք, մե՛կ ժառանգած երդում և հավատացե՛ք մեր այս մի բուր հայրենի հողին ու նրա գալիքին՝ սուրբարային Արարատի հայացքի տակ, Սուրբ Էջմիածնի օրինության ներք»:

Վազգեն Ա-ը ցանկանում էր տեսնել Արցախյան պատերազմի հաղթական ավարտը: Նա տեսնում էր ազատագրված տեսնել Արցախը, և Վեհափառ Հայրապետին բախտ վիճակվեց իր մահվանից երեք ամիս առաջ տեսնել գոյամարտի հաղթական ավարտը: 1994 թ. մայիսին կնքված գինադադարով պատերազմը դադար առավ: Բազմամյա ազգանվեր գործունեության համար 1994 թ. հուլիսի 28-ին Վազգեն Ա-ին շնորհվում է ՀՀ պետական ամենաբարձր պարզեց: Վազգեն Վեհափառն առաջինն ստացավ ՀՀ ազգային հերոսի բարձրագույն կոչումը և «Հայրենիք» շքանշանը: Նրան տրվեց նաև ՀՀ քաղաքացու ա-

ռաջին անձնագիրը: Այս պարզմներին արժանանալուց 20 օր անց դադարեց Վազգեն Ա Վեհափառի 86-ամյա Երկրային ուղին:

Այսպիսով, անգնահատելի է Վազգեն Ա սրբազնագույն կաթողիկոսի դերը Արցախյան շարժման մեջ: Ոմանք երբեմն փորձում են ստվեր գցել Արցախյան շարժման ընթացքում Վազգեն Ա-ի դերի վրա՝ մեջբերելով հեռուստատեսությամբ նրա այն ելույթը, որով նա կոչ էր անում ժողովրդին խոհեմ և զգույշ լինել ու չապստամբել և խոստանում էր հավերժ լրել, եթե իրեն ականջալուր չլինի իր հարազատ ժողովուրդը: Մինչդեռ Վեհափառը ցանկանում էր գերծ պահել իր ժողովրդին սարսափելի արյունահեղությունից՝ հրաշալի հասկանալով Խորհրդային Միության ղեկավարության կողմից ահավոր քայլերի հավանականությունը: Դրա փայլուն ապացույցը եղավ նրա կողմից լրության խախտումը, երբ ակնհայտ դարձավ անկախության ձեռքբերման իրական լինելը:

Անկասկած, Վազգեն Ա-ն Արցախյան շարժման ամենանշանավոր գործիչներից է, ինչի փայլուն ապացույցն է հանդիսանում Արցախի ողջ տարածքում պետական դրոշի խոնարհումը 1994 թ. օգոստոսի 20-28-ը՝ ի խոնարհումն Վազգեն Ա-ի Երկրային ուղուն և ի ճանապարհն Երևանային թագավորության:

Վազգեն Ա-ի անցած ուղին դիտարկելով՝ ևս մեկ անգամ համոզվում ենք, որ **Աստված ճիշտ պահին մեզ ճիշտ անհատ է ուղարկում:** Վազգեն Ա-ն այն անհատն էր, որը գահ բարձրացավ ստալինյան բանություններին անմիջապես հաջորդող ժամանակաշրջանում, տեսավ 1960-ական թթ. ազգային զարթոնքը և իր Երկրային կյանքն ավարտեց Արցախյան գոյամարտից անմիջապես հետո: Ծանր էր այս անհատի ուղին: Նա շուրջ չորս տասնամյակ ստիպված էր հաղթահարել նորանոր փորձություններ: Բայց նա երբեք չհուսալքվեց ու չընկրկեց:

Հայրապետը տեսչում էր հզոր և միաբանված տեսնել հայ ազգը և Հայոց եկեղեցին, պաշտպանված տեսնել հայոց սահմանները: Նա ձգուում էր Հայաստանի Հանրապետությունը, Արցախը և Սփյուռքը տեսնել մեկ ամբողջության մեջ:

Գրականություն

1. «Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ. 1988-1994 թթ.» հանրագիտարան, Երևան, 2004:
2. «Վազգեն Ա կաթողիկոս Ամենայն Հայոց. Նվիրվում է մահվան 10-րդ տարելիցին», Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2005:
3. Քոլանջյան Ս., Երշանկահիշատակ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի կյանքն ու գործը, հանգիստը և հուղարկավորությունը, Լու Ամշելես, 1996:

Роль католикоса Вазгена Первого в Арцахском (Нагорно-Карабахском) движении, - Вазген I был Католикосом Всех Армян в 1955-1994 гг. Он был одним из важнейших фигур Арцахского движения (1987-1994 гг.), организовав финансовую помощь из общин армянской диаспоры, периодически выступая посланиями к своему народу и несколько раз обращаясь просьбами к Михаилу Горбачеву о присоединении Арцаха к Советской Армении. Важнейшим событием было воссоздание Арцахской епархии в 1989 г., что дало возможность для поступления реальной помощи из Советской Армении в Арцах. За важнейший вклад в историю армянской нации, Вазген I стал первым человеком, получившим высшую награду Республики Армения – “Национальный герой Армении”.

The Role of Vazgen I in the Artsakh (Nagorno-Karabakh) Movement, - Vazgen I was the Catholicos of All Armenians from 1955 to 1994. He was one of the most significant figures of the Artsakh Movement (1987-1994), organizing financial help to Artsakh from the Armenian Diaspora, writing letters to Mikhail Gorbachev and giving speeches to the Nation. He reestablished the Artsakh diocese in 1989, which gave opportunity to organize aid to the native Armenian population of Artsakh. As a recognition of his great contribution to the national success, Vazgen I became the first person to be honored with the title of “National Hero of Armenia”, the highest national award of the RA.

«Ծողակն Արարատյան», 2010, թ. 9, էջ 4-5

**ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՌՐԴԻՆԱՏԱԵՐԻ
ՅԻՄԱԽՆԴԻՐԸ ԿԼԱՎԴԻՈՍ ՊՏՇՈՄԵՈՒ
«ԱՇԽԱՅՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ» ԵՐԿՈՒՄ**

Արշակունյաց հարստության իշխանության ժամանակաշրջանում Մեծ Հայքի թագավորության վարչաքաղաքական բաժանման համակարգի մասին ուսումնասիրություններ կատարելիս անչափ կարևոր սկզբնադրյուր է հանդիսանում ք. ձ. հ. 2-րդ դարում ստեղծագործած հույն նշանավոր մաթեմատիկոս, աստղագետ, ֆիզիկոս, աշխարհագետ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն» երկը¹: Մեծ Հայքի տեղը «Աշխարհագրություն» երկի համաշխարհային համակարգում դիտարկելիս բախվում ենք կարևոր մի խնդրի. արդյոք աշխարհագրական օբյեկտների տեղաբաշխումը նրա երկում համապատասխանում է ներկայիս բարտեղագրական տեղորոշմանը: Մեր աշխատանքի նպատակն է քննել աշխարհագրական կոորդինատների հիմնախնդիրը «Աշխարհագրություն» երկում՝ հիմք ստեղծելով Մեծ Հայքի վարչաքաղաքական համակարգի հետագա ուսումնասիրության համար:

Ալբյուրագիտական տեսանկյունից մեր աշխատանքի համար անկյունաբարային նշանակություն ունի հենց «Աշխարհագրություն» երկը, որի քննական բնագիրը հայերեն երբեք չի հրատարակվել: Ուստի անգիրեն և անգիրեն թարգմանություններն ել ամբողջական չեն, և այստեղ բացակայում են Մեծ Հայքին վերաբերող հատվածները: Մեծ Հայքին վերաբերող հատվածը (գիրք 5-րդ, գլուխ 13-րդ) հայերեն թարգմանվել և մասնակիորեն հրատարակվել է 2011 թ. «Հայ ժո-

¹ Կլավդիոս Պտղոմեոս, Աշխարհագրություն, հ. 2, գիրք 5-րդ, գլուխ 13-րդ, թարգմ.¹ Գ. Մուրադյանի:

ղովրդի պատմության քրեստոմատիա»-ի 2-րդ հատորում¹: Բարեբախտաբար, հընթացս մեր աշխատանքների ՀՀ ԳԱԱ թօթակից անդամ, պ. գ. դ., պրոֆ. Բ. Հարությունյանից 2013 թ. հունվարին ծեռք բերեցինք հայերեն թարգմանության՝ Մեծ Հայքին և Փոքր Հայքին վերաբերող ամբողջական հատվածների չհրատարակված տարբերակը, որ թարգմանվել է Գ. Մուրադյանի շանթերով «Claudii Ptolemaei Geographya, ed. Coranus Fridericus, Augustus Nobbe, Lipsiae, 1843-1845» լատիներեն հրատարակությունից:

Ունի որ «Աշխարհագրություն» Երկում Հայաստանին վերաբերող տեղեկությունները առանձին ուսումնասիրության նյութ չեն եղել, ուստի քննության եմ առել Ս. Երեմյանի² և Բ. Հարությունյանի³, «Աշխարհացոյց»-ին Նվիրված աշխատանքներում «Աշխարհագրության» առնչվող նյութերը: Օգտագործել ենք նաև Զ. Թումերի «Գիտական կենսագրությունների բառարան»-ը⁴ և պատմական քարտեզագրությանը նվիրված անգիտական մի շարք ուսումնասիրություններ:

Կլավդիոս Պտղոմեոսի կենսագրությունից մեզ սակավաթիվ տեղեկություններ են հասել: Դրանց հիմնական մասը իր իսկ աշխատանքներում է, գլխավորապես «Աստղագիտության մաթեմատիկական մեծ համակարգը 13 գրերով» (իսկական անվանումը՝ «Մեծագույն Երկ»), գիտական գրականության մեջ տարածված անվանումը՝ «Աստղաբաշխության համակարգը», հանրամատչելի գրականության մեջ առավել հայտնի անվանումը՝ միջնադարյան արաբերեն թարգմանությունից՝ «Ալմագեստ»⁵ Երկում, իսկ մնացյալ մասը՝ անտիկ ժամանակական ուշ շրջանի և բյուզանդական հեղինակների Երկերում⁶:

¹ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», հ. 2, կազմողներ՝ Պ. Յովհաննիսյան, Ա. Մովսիսյան, Երևան, 2011, էջ 10-12:

² Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երևան, 1963:

³ Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի Վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, մաս Ա, Երևան, 2001:

⁴ Toomer G., Dictionary of Scientific Biography: Ptolemy (Claudius Ptolemæus), New York: Scribner & American Council of Learned Societies, 1970.

⁵ Երեմյան Ս., էջ 10:

⁶ Տե՛ս Toomer G., էջ 186:

Պտղոմեոսի ծննդյան հստակ տարեթիվն անհայտ է: Արևմտյան և հայ ուսումնասիրողներն առաջ են քաշել տարբեր թվականներ 83-100 թթ. միջակայքում¹: 14-րդ դ. բյուզանդացի աստղագետ Թեոդորոս Մելիտենիոտեսի հաղորդմամբ՝ Պտղոմեոսը ծնվել է Վերին Եգիպտոսի հելլենարևակ Պտղոմայիս Հերմիոու (Ներկայիս՝ Ալ-Մանչահ) քաղաքում²: Ավելի վաղ շրջանի հեղինակների և հենց Պտղոմեոսի մոտ բացակայում են նրա ծննդյան վայրի Վերաբերյալ այլ տեղեկություններ: Նման պարագայում Թեոդորոս Մելիտենիոտեսի հաղորդած տեղեկությունը միանշանակ ընդունել չի կարելի, սակայն անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել նաև այն հանգամանքին, որ 6-րդ դ. ալեքսանդրիացի փիլիսոփա Օլիմպիոդորոս Կրտսերի հաղորդմամբ Պտղոմեոսը շուրջ 40 տարի ապրել է Կանոպուսում, որը գտնվում էր Ալեքսանդրիայից մոտ 20 կմ արևելք³: Կանոպուսը Արաբական խալիֆայության ժամանակաշրջանից սկսած՝ գտնվում է Ալեքսանդրիայի քաղաքային շրջագծում որպես արևելյան թաղամասերից մեկը:

Այսուհանդերձ, ուսումնասիրողների գերակշիռ մասը հակված է կարծելու, որ Պտղոմեոսը, ամենայն հավանականությամբ, գիտակցական կյանքը գրեթե ամբողջությամբ անցկացրել է Ալեքսանդրիայում: Նման եզրահանգման համար կարևոր աղբյուրագիտական հիմք են հիմնականում «Ալմագեստ»-ում առկա տեղեկությունները այն մասին, որ նա Ալեքսանդրիայում աստղագիտական դիտարկումներ է կատարել Հռոմի Հաղորիանու (117-138 թթ.) և Ալսունինու Պիոս (138-161 թթ.) կայսրերի կառավարման ժամանակաշրջանում՝ 127-141 թթ.⁴: Մարկոս Ավրելիոս (161-180 թթ.) կայսեր կառավարման տարիներին

¹ Ste'v Toomer G., էջ 186: «Դայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», հ. 2, էջ 9: Lechthaler M., The World Image in Maps - From the Old Ages to Mercator, "Cartography and Art", W. Cartwright, G. Gartner, A. Lehn (ed.), Springer Verlag, Berlin, Heidelberg, 2009, էջ 155-174: Երեմյան Ս., էջ 9:

² Ste'v "Ptolemy." Complete Dictionary of Scientific Biography.2008. *Encyclopedia.com* <http://www.encyclopedia.com/doc/1G2-2830903535.html> Հասանելի էր 24/04/2013:

³ Hetherington N., Ptolemy, prt%3A978-0-387-30400-7%2F16.pdf, p. 935-936. Հասանելի էր 24/04/2013:

⁴ Ste'v Toomer G., էջ 186:

ևս գիտական աշխատանքներ կատարելով՝ նա վախճանվել է 168 թ. Ալեքսանդրիայում¹:

«Պտղումայուս» անձնանուը ցույց է տալիս, որ Պտղումեոսը հունական կամ հելլենիստական աշխարհի Ներկայացուցիչ էր, և միևնույն ժամանակ Հռոմեական կայսրության քաղաքացի, ինչի ապացույցն է նրա անվանատիտղոսի մեջ «Կլավիդիոս»-ի առկայությունը:

Պտղումեոսի «Աշխարհագրություն» (ըստ Զ. Թոմսոնի և Ս. Երեմյանի՝ «Աշխարհագրության ծեռևարկ» կամ ավելի ճիշտ՝ «Քարտեզների կազմելու ծեռևարկ») երկը քարտեզագրական-նկարագրական մի աշխատություն է, որը, հեղինակի խոսքերով իսկ, նպատակ է հետապնդում՝ տալու գիտական քարտեզագրության հիմունքները և Ներկայացնելու Երկրի տեղագրական պատկերը՝ որևէ տեղ չնշելով, թե ինքը մտադիր է քարտեզ կազմել²:

Երկը կառուցվածքային առումով կազմված է 8 գրքից, որոնցից առաջինում տրված է, թե ինչպես պետք է գծել Օյկումենի (բնակեցված/քաղաքակիրթ աշխարհի) քարտեզը: 2-7-րդ գրքերում Ներկայացված են հեղինակին հայտնի Երկրների առավել կարևոր աշխարհագրական օբյեկտների, մասնավորապես առանցքային քաղաքների աշխարհագրական կոորդինատները՝ լայնություններն ու Երկայնությունները: 8-րդ գլխում նկարագրվում է աշխարհի քարտեզի տրոհումը 26 ինքնուրույն, առավել մանրամասն փոքր քարտեզների (Եվրոպա՝ 10 քարտեզ, Լիբիա (Աֆրիկա՝ 4, Ասիա՝ 12), որոնք ել, իրենց հերթին, կարելի են տրոհել Երկրամասերը պատկերող ավելի փոքր 63 քարտեզների³:

Չնայած Պտղումեոսն իր Երկում նշում է, թե փաստագրական նյութը վերցրել է մաթեմատիկական աշխարհագրության հիմնադիր, հույն աշխարհագետ, քարտեզագիր և մաթեմատիկոս Մարինոս Տյուրոսցու (մոտ 100-150 թթ.) աշխատանքից, սակայն հարկ է նշել, որ Պտղումեոսի աշխատությունը իր նախորդներից տարբերվում է մի շատ կարևոր առանձնահատկությամբ. այն աշխարհագրական նկա-

¹ «Большая советская энциклопедия», т. 21, Москва, 1975, с. 210.

² Երեմյան Ս., էջ 10:

³ Տե՛ս Կլավիդիոս Պտղումեոս, Աշխարհագրություն: Toomer G., էջ 198: Երեմյան Ս., էջ 10:

բագրության տեսանկյունից առաջինն է Յին Աշխարհում, որ ներկայացնում է ոչ թե որևէ միջօրեականից միևնույն հեռավորություն (ժամերով) կամ օրվա (ցերեկվա) միևնույն երկարություն (ժամերով) ունեցող աշխարհագրական օբյեկտների ցուցակը, այլ շուրջ 8 000 աշխարհագրական օբյեկտների կողրդինատներ¹:

Պտղոմեոսը, որպես ուսումնասիրող, նախևառաջ աստղագետ է և այնուհետև միայն աշխարհագետ: Նրա աշխարհագրական գիտելիքները, ի տարբերություն բազում ճանապարհորդություններ կատարած հոյվն աշխարհագետ Ստրաբոնի (թ. ա. 63 – թ. ծ. հ. 24 թթ.), հիմնված են գիտավորապես աստղագիտական դիտարկումների վրա: Ս. Երեմյանը ևս կարծում է, որ Պտղոմեոսն աշխարհագրությանը մոտենում է աստղագիտության տեսանկյունից, և նրա տեղագրական աշխատություններն իր իսկ տիեզերագիտական հայացքների գրաֆիկական արտահայտությունը պետք է լինեն²: Իր երկում Պտղոմեոսը մասնավորապես բացատրում է, թե ինչպես պետք է պատել գլոբուսը համապատասխան զուգահեռականների և միջօրեականների ցանցով, այնուհետև ներկայացնում է աղոյեկցիաների տարրեր մերորդեր՝ քարտեզը հարթ մակերևույթի վրա ևս պատկերացնելու համար³: Այսօրինակ հարցերում Ս. Երեմյանը հետևում է Զ. Թոմսոնի «Յին աշխարհագրության պատմություն» երկում շարադրված տեսակետներին, ինչպես նաև Յ. Ֆիշերի հայացքներին: Ընդ որում՝ նա վերջինիս կողմից 1932 թ. Լեյդենում հրատարակված «Աշխարհագրության» բևագիրը համարում է լավագույն հրատարակություն⁴:

Ս. Երեմյանն այն կարծիքին է, որ թե՛ Պտղոմեոսը և թե՛ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը առաջնորդվել են հետևյալ սկզբունքով. կազմել քարտեզ, ապա նրա տվյալների հիման վրա գրել առանձին գիրք՝ բացատրական թևագիր⁵: Որպես իր տեսակետի ապացույց՝ նա առաջ է քաշում Յ. Ֆիշերի ուշագրավ նկատառումը և 16-րդ դ. 2-րդ կեսի ոռւսական «Մեծ գծագրի գիրք» (ռուս.՝ «Книга большому чер-

¹Տե՛ս Երեմյան Ս., էջ 10: Toomer G., էջ 198:

²Երեմյան Ս., էջ 9-10:

³Կլավդիոս Պտղոմեոս, Աշխարհագրություն: Երեմյան Ս., էջ 10:

⁴Տե՛ս նույն տեղում:

⁵Նույն տեղում, էջ 10, 18:

თეჯუ») თელავრაკან აჯანთილებას იღისა კედელი სახით მოვალეობა და მის განვითარება უძრავი მიზანი იყენება. ამ მიზანის მიზანით ასეთი მიზანი არ არის მარტივი, მაგრამ ამ მიზანის მიზანით ასეთი მიზანი არ არის მარტივი.

Նման պարագայում անհրաժեշտ է հասկանալ, թե ինչ սկզբ բուևներով է առաջնորդվել Պտղոմեոսը իր երկը շարադրելիս, մասնավորապես մեր առջև ծառանում են մի քանի խնդիրներ.

1. Տրված աշխարհագրական կոորդինատների համար որպես Ելակետային 0° միջօրեականի որոշում (հաշվարկների համար ճշգրիտ հիմք ապահովելու համար),
 2. Դասարակածի հաշվարկային երկարության, այսինքն գլոբուսի չափերի իսկություն,
 3. Քարտեզագրական պրոյեկցիաների⁴ ճշգրտություն:

Երկար տարիներ Պտղոմեոսի երկերն ուսումնասիրողները խիստ անվստահությամբ են վերաբերվել «Աշխարհագրություն» երկասիրության մեջ Նշված աշխարհագրական կոռորդինատներին՝ համարելով դրանք աղճատված և ոչ ստույգ տեղեկություններ: Նման եզրահանգումների համար արևմտյան ուսումնասիրողների համար

1 Երեմյան Ս., էջ 10:

² Նույն տեղում, էջ 17-18:

³ Առաջնահայտություն է 11:

հիմք է հանդիսացել այն հանգամանքը, որ Պտղումեոսն իր «Ալմագեստ» երկում խոստանում է ներկայացնել աշխարհագրական կողորդինատները՝ հաշվարկային հիմք (0° միջօրեական) ընդունելով Ալեքսանդրիայի աշխարհագրական կոորդինատները: Նման պարագայում միանգամից ի հայտ են գալիս անհամաձայնություններ: Ուսումնասիրողների մեծ մասը որպես հաշվարկային հիմք դիտարկել է գրինվիժյան միջօրեականը, այսինքն՝ մերօրյա գիտական ձևորոշումներում ընդունված 0° միջօրեականը: Այս պարագայում ևս ի հայտ եկած անծառությունները թույլ են տվել ուսումնասիրողներին ենթադրելու, որ աշխարհագրական կոորդինատները կամայականորեն որոշված են մոդունչափերով:

Դայ ուսումնասիրողներից Պտղումեոսին առավել շատ անդրադառ Ս. Երեմյանը գտնում է, որ Երկրի հասարակածի Երկարությունը Ներկայականը՝ 40000 ստադիա Երկարությամբ¹, ինչն էլ հանգեցրել է նրան, որ պտղումեոսյան Երկրագունդն ավելի փոքր է, քան իրականում: Ս. Երեմյանի կարծիքով Պտղումեոսը Ներկայացնում է աշխարհագրական կոորդինատները՝ ըստ միջնաշափերի (պերիպլուսների և իտիներարիաների) տարածությունների թվական նշումների, որոնց ճգրտությունը սովորաբար կասկածելի է (Միևնույն կետը կարող է հիշատակվել միմյանցից հեռու գտնվող 2 տարրեր տեղերում), քանի որ դրանց գրառման ժամանակաշրջանում չկային կողմնացուց և կատարյալ ժամացուց²:

Իսկ ի՞նչ են պերիպլուսներն ու իտիներարիաները: Պերիպլուսը իին հունական գրականության տեսակ է, որ պարունակում է ծովային ափամերձ ճանապարհորդությունների ուղենշային նկարագրություններ³: Դրանք սովորաբար բաժանվում են 2 տեսակի՝

1. Ճանապարհորդությունների պարզունակ նկարագրություն,

¹ Երեմյան Ս., Էջ 10:

² Նույն տեղում, Էջ 10-11:

³ «Большая советская энциклопедия», т. 19, Москва, 1975, с. 419.

2. Ծովագնացի գործնական ուղեցույց, որտեղ մատնացուց են արվում ուղիների առանձնահատկություններն ու վտանգները, հարմարավետ նավահանգիստները, կայանատեղերի միջև հեռավորությունները¹:

Առաջին խմբին են պատկանում փյունիկեցի ճանապարհորդ Հանոնի (Թ. ա. 7-6-րդ դր., Աֆրիկան շրջանցելու մասին) և Նեարքոս նավապետի (Թ. ա. 4-րդ դ., հնդոս գետից մինչև Եփրատ գետ կատարած ճանապարհորդության մասին) աշխատանքները²:

Երկրորդ խմբին են պատկանում Կեղծ Սկիլակեսի (Թ. ա. 4-րդ դ. կեսեր, Միջերկրական և Սև ծովերի ափերի նկարագրությունը) և հունական դասական պատմագրության Ներկայացուցիչ Դիոդորոս Սիկիլիացու (Թ. ա. 90-23 թթ.) երկում տեղ գտած անհայտ հեղինակի՝ Կարմիր ծովի ափերի նկարագրությունը պարունակող աշխատանքները³:

Պերիպլուսների հօռմեական տեսակն էլ իտիներարիաներն են, որոնք արտահայտում են Հօռմեական կայսրության առանձնահատկությունները, քանի որ Ներկայացնում են ոչ միայն ծովային, այլև ցամաքային առևտորի և ռազմարշավների կարևորագույն ուղիների կայանների նկարագրությունը: Մեզ ամենից ծանոթ օրինակը՝ Պևտինգերյան քարտեզն է (5-րդ դ. սկիզբ):

Ցավոք, պերիպլուսների ու իտիներարիաների զգալի մասը մեզ չի հասել, իսկ մեզ հասած օրինակներն էլ ցույց են տալիս, որ կայանների միջև նշված հեռավորությունները մեծ մասամբ կամայական են: Հենց այս պատճառով են Ս. Երեմյանը և այս հարցում նրան հետևող Բ. Շարությունյանը կարծել, որ Պտղոմեոսի համար աղբյուրագիտական հիմք հանդիսացող մղոնաչափերը չեն ապահովում անհրաժեշտ քարտեզագրական ճշգրտություն:

Ի գիտություն ընդունելով այս Ենթադրության ճշմարտացիությունը՝ այսուհանդերձ պետք է ուշադրություն դարձնել այս հանգամանքին, որ Յին Յունաստանի և հետո հելլենիստական ու անտիկ աշ-

¹ Տե՛ս «Большая советская энциклопедия», հ. 19, էջ 419:

² Տե՛ս նոյն տեղում:

³ Տե՛ս նոյն տեղում:

խարիի գիտական շրջանակներում որպես 0° միջօրեական է դիտարկվել ոչ թե այն ժամանակ «անհայտ» Գրինվիչը, այլ Օրինյալ կղզեխումբը: Վերջինիս տեղադրության մասին կաև բազմաթիվ Ենթադրություններ, որոնց հիմնական մասը հանգում է Աֆրիկայի ատլանտյան ափին մոտ գտնվող, Ներկայումս հսպանիայի կազմում գտնվող Կանարյան կղզիներին¹: Նման պարագայում անհրաժեշտ է դիտարկել կղզեխմբի ծայր արևմուտքով անցնող 18° միջօրեականը որպես հաշվարկային հնարավոր հիմք: Զանի որ Կանարյան կղզիները (ամենաարևմտյանը՝ Էլ Յիերո կղզին) գտնվում են գրոյական միջօրեականից արևմուտք, ուստի աշխարհագրական յուրաքանչյուր օբյեկտի պտղոմեռյան կոորդինատներից անհրաժեշտ է հանել 18° , որպեսզի երևա, թե ստացված կոորդինատներն արդյոք համապատասխանում են իրական կոորդինատներին:

Այժմ փորձենք գործնականում տեսնել, թե մեր Ենթադրությունները որքան են մոտ իրականությանը: Ըստ Պտղոմեոսի՝ Տրապիզոն քաղաքի աշխարհագրական երկայնությունը $43^{\circ}50'$ է, մինչդեռ իրականում $39^{\circ}44'$ է: Ստացվում է, որ առաջանում է $4^{\circ}6'$ տարբերություն, այսինքն՝ մեր կողմից նախապես Ենթադրված 18° միջօրեականից $22^{\circ}4'$ հեռավորությամբ: Նման պարագայում պետք է ուշադրություն դարձնենք մյուս հիպոթեզներին, որոնք առաջ են քաշվում ուսումնասիրողների կողմից վերը նշված կղզիների համար, օրինակ՝ Մադեյրա, Ազորյան, Կաբո Վերդե, Բերմուդյան, Բալեարյան և այլ կղզիներ: Զանի որ քննարկվող օրինակում գրինվիչյան կոորդինատներն ավելի փոքր են, ուստի Օրինյալ կամ Յաջողության կղզիները պետք է փնտրել գրոյական միջօրեականից $4^{\circ}6'$ արևելք. դա Բալեարյան կղզիների արևելյան Մեսորկա կղզում է: Փաստորեն նշված օրինակով ստացվում է, որ Պտղոմեոսի նշած Օրինյալ կղզիները համապատասխանում են Բալեարյան կղզիներին:

Սակայն պետք է շեշտել, որ հաշվարկները ոչ միշտ են տալիս նույնական, ուստիև ճշգրիտ արդյունք: Վերը բերած օրինակով Տուպիտիս (Վան) քաղաքի համար հաշվարկ կատարելիս ստանում ենք $3^{\circ}32'$ -ի տարբերություն հորիզոնի նույն ուղղությամբ: Նման դեպքում

¹Տե՛ս Toomer G., էջ 187: Յասանելի էր 25/04/2013:

մոտ կես աստիճանի սահմաններում պարփակված անցությունը չի ստեղծում որևէ լուրջ տարբերություն՝ փաստելով, որ հաշվարկային հիմքը, այսինքն՝ գրոյական միջօրեականը կարող էր հանդիսանալ դեռևս Կրետեի թագավորության շրջանից հունական աշխարհին հայտնի Մեսորկա կղզին (չնայած այն հանգամանքին, որ Բալեարյան կղզիները հույսերի կողմից առավել հաճախ կոչվել են Գիլսեյյան կամ Խիմեսյան (հուն.՝ «Ամերկ») կղզիներ): Այդուհանդերձ, մեր ստացած ոչ այնքան օբյեկտիվ եզրակացություններին արժե վերադառնալ մի քանի այլ խնդիրների լուծումը գտնելուց հետո միայն:

Այսպես, գրոյական միջօրեականից զատ ի հայտ է գալիս նաև Նախահաշվարկային գուգահեռականի խնդիրը: Այս հարցում Պտղոմեոսն իր հաշվարկների հիմքում ունեցել է Մարինոս Տյուրոսցու՝ մոտ 100 թ. կատարած ուսումնասիրությամբ ներկայացված տվյալներից միայն Յոռոդս կղզու կրորդինատները (մոտ 36°)՝ մնացածը համարելով իրական տարածությունները աղճատող¹: Նման պատկերացումները ցույց են տալիս, որ Պտղոմեոսը հասարակածը ոչ ճիշտ գուգահեռականի դիրքում է պատկերացրել, այսինքն չի հմացել իրական գրոյական գուգահեռականի դիրքը:

Աշխարհագրական կոորդինատների տարբերակված արտահայտությունները և վերը նշված անհամապատասխանությունները հրապարակ են նետում այն հարցը, որ Պտղոմեոսի աշխատանքում կան քարտեզագրական պրոյեկցիայի համակարգի որոշակի առանձնահատկություններ: Իսկապես, Պտղոմեոսը առաջ է քաշում քարտեզագրական պրոյեկցիաների այլընտրանքային 2 համակարգ, որոնք նպատակ ունեին առավել ճշգրտելու իր ատլասային աշխատանքը:

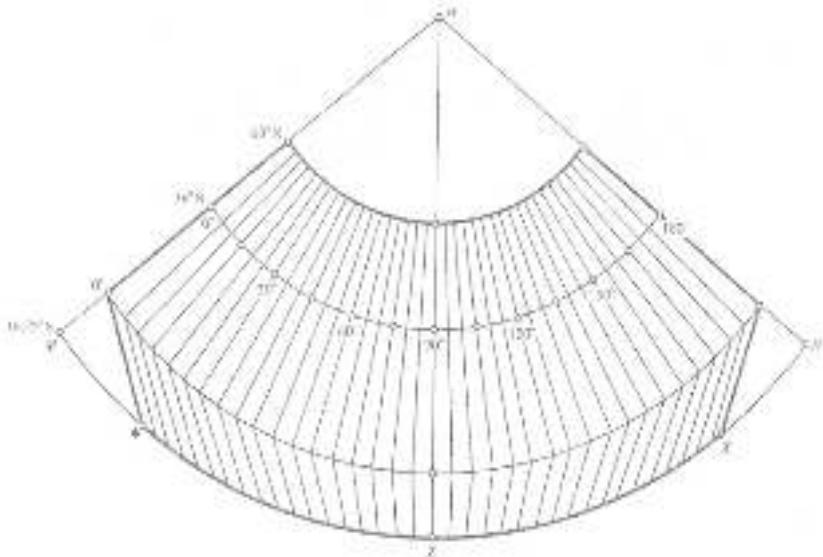
Պտղոմեոսի աշխատանքի ատլասային քննության ունենալու մասին է վկայում այն հանգամանքը, որ հեղինակը, ընթերցողների դատին ներկայացնելով սեփական քարտեզները, տպիս է նաև կոորդինատներ, որոնցով ընթերցողն իսկն էլ կարող է վերակազմել քարտեզը: Պտղոմեոսը դժգոհում է իր երկասիրության 1-ին գործի 4-րդ գլխում, որ իրենից առաջ ստեղծագործած հեղինակներից միայն հույն աստ-

¹ Տե՛ս Berggren J., Jones Al., Ptolemy's Geography: An Annotated Translation of the Theoretical Chapters, Princeton, Princeton University Press, 2000: Toomer G., Էջ 198:

դագետ, աշխարհագետ և մաթեմատիկոս Յյուլպարքոս (թ. ա. մոտ 190-120 թթ.) է Ներկայացրել մի քանի քաղաքների աշխարհագրական լայնությունները: Այս ամենը վկայում է, որ նա ոչ թե ինսդիր ուներ՝ հեղինակելու պատմանկարագրական բնույթի աշխատություն, ինչպիսիք, ըստ Եության, քիչ չեն, այլ կազմելու ատլասային աշխատանք՝ օգտագործելով մաթեմատիկայից, աշխարհագրությունից և աստղագիտությունից ունեցած փայլուն գիտելիքները:

Առաջին համակարգում (տե՛ս գծապատկեր 1)¹ աշխարհագրական լայնությունները ներկայանում են որպես H կենտրոն ունեցող շրջանագծի շառավիղներ: Այստեղ զուգահեռականներն ու միջօրեականները միևնույն հեռավորությունն ունեն միմյանցից Յոռդոս կղզու զուգահեռականում, 63° զուգահեռականում և հասարակածում: Այս պայմաններն ապահովում են պրոյեկցիայի որոշակիությունը՝ համաձայն կոնի հատույթի օրինաչափությունների, որոնք, սակայն, չեն գործում հարավային լայնությունների պարագայում²:

Գծապատկեր 1

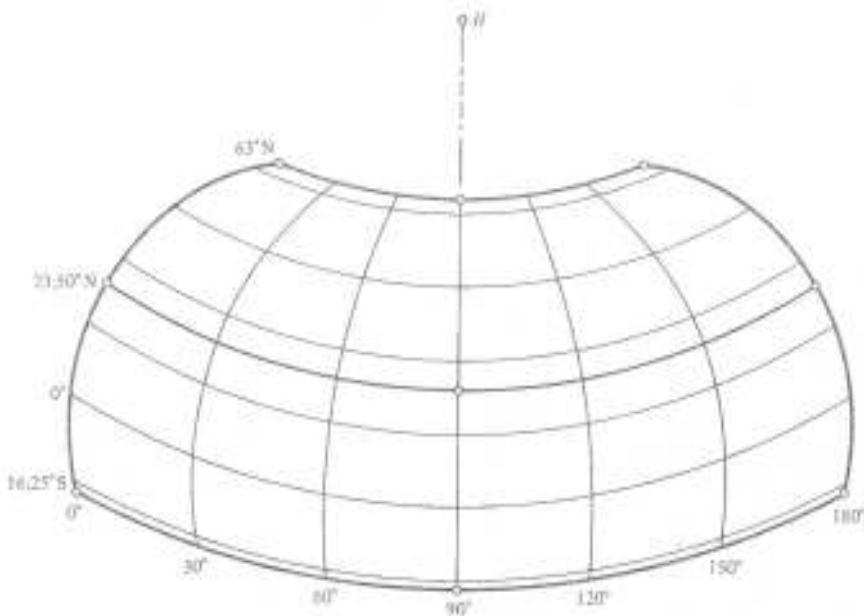

¹ Ըստ Զ. Թումերի վերակազմության:

²Տե՛ս Toomer G., էջ 200:

Երկրորդ համակարգում (տե՛ս գծապատկեր 2)¹ Պտղոմեոսի նպատակն է եղել ներդնել գլոբուսի ստեղծման համար անհրաժեշտ պրոյեկցիա: Այստեղ ևս գործ ունենք «ուղղորդիչ» 3 զուգահեռական-ների հետ՝ հս. լ. 63° , հս. լ. $23^{\circ}30'$ և հվ. լ. $16^{\circ}15'$: Սա, ըստ Էռթյան, շատ լուրջ քայլ էր քարտեզագրության ասպարեզում, քանի որ սրանով ևս մեկ քայլ էր կատարվում կոնի հատույթի ճշգրտությամբ քարտեզագրական պրոյեկցիայի ստեղծման ուղղորդյամբ²: Միայն շուրջ 1400 տարի անց՝ 16-րդ դ., Բերնարդուս Սիլվանոսի, ապա Յոնտերի կողմից քայլեր ձեռևարկվեցին նմանօրինակ պրոյեկցիայի կատարելագործման ու գործարկման ուղղորդյամբ, իսկ 18-րդ դ. ֆրանսիացի քարտեզագիր Դիգորերտ Բոննեի կողմից կատարելագործվելուց հետո նման մեթոդով պրոյեկցիան ստացավ «Բոննեի պրոյեկցիա» (տե՛ս գծապատկեր 3) անվանումը³:

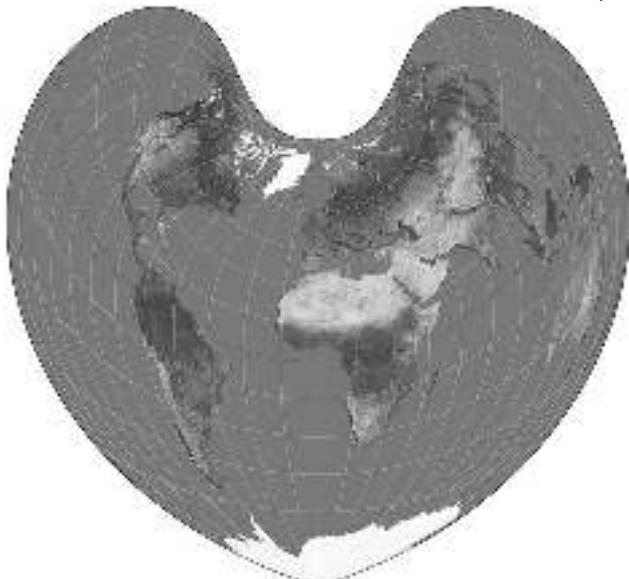
Գծապատկեր 2

¹ Ըստ Զ. Թումերի վերակազմնության:

²Տե՛ս Toomer G., էջ 200:

³Տե՛ս Snyder J., Map Projections – A Working Manual, Washington, 1987, էջ 138-140:

Որբան էլ Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն» երկասիրության մեջ առաջընթաց քայլեր ենք արձանագրում քարտեզագրության զարգացման բնագավառում, այնուհանդերձ պարտավոր ենք Նկատել մի քանի կարևոր հանգամանքներ.

1. Պտղոմեոսի պատկերացմամբ Երկիրն ավելի փոքր է, քան իրականում: Այստեղ հասարակածը հաշվված է շուրջ 33 300 կմ իրական 40 076 կմ-ի փոխարեն:
2. Աշխարհագրական երկայնությունների քանակը Օյկումենում մեկով ավելի է: Հստակ քանակը կարելի էր որոշել համաժամանակյա գրառված՝ Արեգակի կամ Լուսնի խավարումների միջոցով: Նման գրառումներից միայն մեկն է հայտնի եղել Պտղոմեոսին՝ թ. ա. 331 թ. սեպտեմբերի 20-ին Արքելայում և Կարթագենում գրառված լուսնի խավարումը: Սակայն նորօրյա աստղագիտական հաշվարկները ցուց են տալիս, որ Արքելայի գրառումը սխալ է եղել, և Պտղոմեոսը երկու բնակավայրերի միջև ժամերի տարբերությունը երկուսի փոխարեն երեք է գրանցել: Այս սխալ հաշվարկի հի-

ման վրա էլ նա կառուցել է ամբողջ աշխատանքը՝ թույլ տալով Միջերկրածովյան ավազանը մեկ ժամային գոտով (Ձ. Թումերը նշում է 20° -ով, սակայն իրականում ժամային գոտու հաշվարկով՝ 15° -ով) ընդարձակել¹: Արդյունքում Միջերկրական ծովը 42° -ի փոխարեն պտղումենոյան հաշվարկներում դարձել է 57° : Նույն կերպ Ասիան իրական չափերից շուրջ 50° -ով ավելի ընդարձակ է դարձել, և Ասիայի արևելյան ու Եվրոպայի արևմտյան ափերը միմյանց շատ մոտ են ստացվել²: Նման ձևով էլ 15-րդ դ. իրատարակվող քարտեզներում պատկերվել է աշխարհի քարտեզը, և դրանով ոգեշնչված՝ ծնվել են Աշխարհագրական մեծ հայտնագործությունների գաղափարահիմքերը: Այս քարտեզում բացակայել է Ամերիկա աշխարհամասը: Հենց այսօրինակ քարտեզագրումներն են հիմք հանդիսացել Ջրիստափոր Կոլումբոսի այն մտահոգման համար, թե Եվրոպային շատ մոտ գտնվում են Ասիայի ափերը, և կարելի է հեշտությամբ հասնել Ասիայի արևելյան ափերին՝ նավարկելով Արևմտյան Եվրոպայից դեպի արևմուտք, հետևապես՝ արևելք:

3. Աշխատանքի այն հատվածները, որոնք չեն վերաբերում Հռոմեական կայսրությանը, պարունակում են մասամբ ճգրիտ տեղեկություններ: Այստեղ, ի վերջո, զգացվում է այն հանգամանքը, որ հեղինակը ամենայն հավանականությամբ չի եղել իր նկարագրած Վայրերի մի մասում և չունի ամբողջական տեղեկություններ:
4. «Աշխարհագրության» մեզ հասած հնագույն ձեռագիրը թվագրված է 13-րդ դարով³: Սա նշանակում է, որ երկում կարող են լինել ընդմիջարկություններ և

¹Տե՛ս Toomer G., էջ 200:

²Տե՛ս Lechthaler M., էջ 159:

³Տե՛ս Kleineberg A., Marx Ch., Lelgemann D., Europa in der Geographie des Ptolemaios. Die Entschlüsselung des „Atlas Oikumene“: Zwischen Orkney, Gibraltar und den Dinariden, Darmstadt, 2010:

հետագա խմբագրություններ, որոնք բխել են տվյալ ժամանակաշրջանի իրողություններից:

Մեր կողմից առանձնացված այս չորս դիտարկումները մեզ ստիպում են վերանայել Տրապիզոն և Տոսպիտիս քաղաքների առնչությամբ մեր եզրահանգումները¹, որոնք այդ պահին հիմնավորված են լոկ պատմահամեմատական մեթոդով: Այժմ, հաշվի առնելով Վերը կատարված երկրաչափական և աստղագիտական դիտարկումները, պետք է փաստենք, որ $43^{\circ}50'$ կոորդինատի դեպքում գործ ունենք ոչ թե աշխարհագրական երկայնության, այլ լայնության հետ, ինչը լիովին փոխում է մեր հաշվարկները: Տրապիզոնի աշխարհագրական իրական լայնությունը 41° է, ուստի, Պտղոմեոսի հաղորդած տվյալների համեմատությամբ, տարբերությունը այնքան էլ մեծ չէ՝ $2^{\circ}50'$, ինչը որոշ չափով տեղափորվում է Պտղոմեոսի այս պատկերացումների մեջ, որ հասարակածը իրական չափերից փոքր է:

Ինչ վերաբերում է աշխարհագրական երկայնությունների և դրանց ճգրտման հետ սերտորեն կապված Օրինյալ կղզիների տեղորոշման խնդրին, ապա անհրաժեշտ է վերադառնալ այն տեսակետին, որ տվյալ պարագայում խոսքը, այնուամենայնիվ, Կանարյան կղզիների մասին է: Այստեղ պետք է միմյանց հետ համադրել Միջերկրական ծովի «լայնացման» կապակցությամբ մեր ստացած աստիճանների թվով և Կանարյան կղզիների աշխարհագրական երկայնությունը: Վերջինս ներկայացնելիս հարց է առաջանում՝ օգտագործե՞լ կղզիների արևմտյան կամ արևելյան ծայրամասի, թե կենտրոնական մասի տվյալները: Նետուելով երկում տեղ գտած օրինաչափությանը՝ անհրաժեշտ է մեր հաշվարկի ժամանակ օգտագործել կղզեխմբի կենտրոնով անցնող միջօրեականը՝ $15^{\circ}40'$ -ը, որին պետք է գումարել մինչ Մեծ Հայքի տարածքը Կանարյան կղզիներից դեպի արևելք հանդիպող կոորդինատային անճշտությունը՝ 15° -ը, և ստանում ենք $30^{\circ}40'$: Սա, փաստորեն, Պտղոմեոսի «զրոյական միջօրեականից» Տրապիզոնի հեռավորությունն է: Հաշվի առնելով այս, որ քաղաքի աշխարհագրական երկայնությունը ըստ Պտղոմեոսի $70^{\circ}50'$ է, պետք է այս թվից հանենք $30^{\circ}40'$ -ը, որպեսզի ստանանք Տրապիզոնի հեռավորությունը

¹ Տե՛ս սույն աշխատանքը, էջ 234:

գրինվիչյան միջօրեականից: Ի վերջո, ստանում ենք $40^{\circ}10'$ թիվը, որը գրեթե Տրապիզոնի աշխարհագրական իրական երկայնության ($39^{\circ}44'$) ցուցանիշն է՝ նշելով ընդամենը $24'$ րոպե անճշտություն:

Փաստորեն, կոնկրետ օրինակի միջոցով մենք ցույց տվեցինք, որ Կանարյան կղզիները Պտղոմեոսի գրոյական միջօրեականն են, որ ավելի կարևոր են. Պտղոմեոսի հաղորդած աշխարհագրական կոորդինատները ըստ Եռթյան մտացածին չեն, այլ իրական հաշվարկների վրա են հիմնված: Իհարկե, հենց մեր օրինակում էլ առկա էր փոքրիկ շեղում իրական կոորդինատներից, սակայն դա տվյալ ժամանակաշրջանի աստղագիտական թերի պատկերացումների արդյունք էր:

Այսպիսով, իր որոշ բացքողումներով և թերություններով հանդերձ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն» երկը կարևոր սկզբնաղբյուր է Յին աշխարհի, այդ թվում՝ Մեծ Յայքի և Փոքր Յայքի պատմական աշխարհագրության ուսումնասիրուման համար: Աշխարհագրական օբյեկտների կոորդինատներին մեր մատնանշած հաշվարկային մոտեցման պարագայում զգալի հնարավորություններ են ստեղծվում հետագա ուսումնասիրությունների համար:

Проблема географических координатов в «Географии» Клавдия Птолемея, - «География» Клавдия Птолемея является важным источником для исследования политической карты мира в середине II в. н. э.. Долгое время исследователи считали, что географические координаты, представленные Птолемеем, никак не совпадают с реальными координатами. Наше исследование показало, что они очень близки к настоящим координатам, если нулевым считается не гринвичский, а “канарский” меридиан (который считался нулевым в Древнем Мире).

The Problem of Geographic Coordinates in Claudius Ptolemy's “Geography”, - Claudius Ptolemy's “Geography” is an important source for the research on the political map of the world in the middle of the 2nd century A.D. Recently researchers have been thinking that Ptolemy's geographic coordinates do not match with the real ones. However, our research shows that Ptolemy's coordinates are too close to the real ones when we consider the Canary meridian (as it was considered in the Ancient World) as the zero degree instead of the Greenwich.

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

ՄԱՐԴՈՒ ԱՍՏՎԱԾԱՊԱՐԳԵՎ ԱՉԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՇՐՋԱԿԱ ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ

Գաղտնիք չէ, որ մարդկային գործունեության ցանկացած հարցում առաջնային դերակատարություն ունի գիտակցությունը, որը, իհարկե, բխում է բանականությունից: Մարդն իրեն տրված բանականությամբ օժտված է կատարյալ ազատությամբ, որն աստվածաբաններն անվանում են աստվածապարգև ազատություն:

Ազատություն ասելով՝ իրավաբանները հասկանում են օրենքների շրջանակում մարդու գործողությունների լիակատարության հևարավորություն, մինչդեռ փիլիսոփայական որոշ տեսությունների համաձայն «ազատություն» բառը կարող է ըմբռնվել՝ որպես սանձագերծվածություն, այսինքն՝ գործողությունների ազատություն առանց սահմանափակումների: Այս ընկալումների տարբերությունները հըստակորեն երևում են մարդ-շրջակա միջավայր հարաբերություններում, ուստի անհրաժեշտ է հասկանալ, թե, վերջին հաշվով, ինչպես հասկանանք ազատություն ասվածը:

Հայացք գցելով պատմական անցյալին՝ մենք տեսնում ենք, որ վաղուցեթ ազատության ըմբռնումը գիտակցվել է՝ որպես հնարավորությունների ամբողջական օգտագործում: Բավական է նշել, որ Եթենիկական հանրությունների մեծ մասը դարեր շարունակ զարգացրել է սեփական տնտեսությունը, մասնավորապես՝ գյուղատնտեսությունը, եքստենսիվ եղանակով, ինչը լիովին ենթադրում է հնարավորությունների օգտագործում սպառման ասպարեզում, մինչդեռ նույն բանական ազատությունը կարելի էր օգտագործել ինտենսիվ զարգացման ուղղությամբ, ինչի առաջին փորձերը կատարեցին Միջագետքյան քաղաք-պետությունների ու Վաղեգիպտական թագավորության թևակիշները, որոնք, առանց վնաս հասցնելու շրջակա միջավայրին, սահմանափակ տարածք ընդգրկող տարածքներում ծավալում էին իրենց տնտեսական գործունեությունը:

ՀՆարավորությունների ամբողջական օգտագործելիության դըրույթի նորագույն օրինակ է միջուկային, քիմիական և կենսաբանական գեների գյուտը, ինչը, իրենից ներկայացնելով մարդկության ապագային սպառնացող մեծագույն չարիք, միևնույն ժամանակ բավականին լրջորեն ցույց է տալիս մարդկային ազատության անշեղության երերունությունը:

Այսպիսով, մարդը շատ հաճախ չի կարողանում ընկալել սահմանն իրական ազատության և մոլորության միջև: Յենց այստեղ էլ մարդու գիտակցական ընկալելիությանն օգնության են հասնում կրոնները: Դեռևս անիմիստական պաշտամունքների (ոգեպաշտության) ժամանակաշրջանում շրջակա միջավայրը պատշաճորեն տեղ էր գտնում մարդու «վախ և հարգանք» ուղիղ համեմատական շղթայում:

Մարդը, օգտագործելով իր բանականությունը, դարերի ընթացքում բաղաքակրթական առաջընթաց էր ապրում, ինչի արդյունքը պետք է լիներ պաշտամունքային համակարգերի վերափոխումը և շրջակա միջավայրի պատվումը՝ հեթանոսական ոիցարանում թնության ուժերի աստվածների ու աստվածությունների ի հայտ գալու ճանապարհով:

Այսուհանդերձ, մարդ-շրջակա միջավայր հարաբերությունների գիտակցականության բարձրակետը ժամանակակից աշխարհի էթնիկական հանրությունների ճնշող մեծամասնության համար սահմանվում է համաշխարհային կրոնների կողմից: Թե՛ քրիստոնեությունը, թե՛ մահմեդականությունը և թե՛ բուդդայականությունն իրենց հետևորդների համար հստակ սահմանաբաժանումներ են դնում շրջակա միջավայրի նկատմամբ վարվեցողության ազատության չափի մեջ:

Մեզ՝ Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հետևորդներիս համար անչափ կարևոր են մարդ-շրջակա միջավայր հարաբերություններում քրիստոնեական ազատության ըմբռնման սահմանաբաժանումները, որոնցով էլ առաջնորդվել է հայ հասարակությունը իր պատմության միջնադարյան, նոր և, մասամբ՝ նորագույն ժամանակաշրջանում:

Այսպիսով, փորձենք տեսնել,թե ինչպես է քրիստոնեությունը տեսնում այս օրինաց կարգը մարդ-շրջակա միջավայր հարաբերություններում: Այս հարցում նախևառաջ ուշադրություն դարձնենք աշխարհի՝ Աստվածային արարքագործությանը: Չե՞ որ մարդուն տրվում է լիակատար ազատություն:

Սակայն այստեղ կա մի հանգամանք. հենց սկզբից Աստված փորձեց ստուգել մարդու բարոյական ազատությունը և բարու մեջ հաստատուն լինելու համար մարդուն պատվիրեց չճաշակել բարու և չարի իմացության ծառից: Այստեղ մարդը կատարում է առաջին կործանարար քայլը՝ գործում է առաջին մեղքը, ինչը կարող ենք դիտարկել նաև՝ որպես Եկողիգիական առաջին աղետ՝ զուտ հոգեբանական տեսանկյունից, քանի որ մարդ արարածը, չսահմանափակվելով իրեն տրված անսահմանափակ ազատությամբ, խախտեց միակ սահմանումը (այո՛, սահմանում, և ոչ թե սահմանափակում, քանի որ իրականում այդ ծառից պտղի ճաշակել կամ չճաշակելն ամենսին ել չէր սահմանափակում մարդու ազատությունը, այլ ընդամենը՝ սահմանում եր Նրա ազատությունների «օրենսգիրքը»), ինչը դարերի ընթացքում, և հատկապես՝ 20-21-րդ դարերում մարդկության ապագայի դիմախեղման ճանապարհ էր հարթում:

Այսպիսով, քրիստոնեությունը կատարում է կարևորագույն գործը Եկողիգիական աղետները չեզոքացնելու հարցում՝ ոչ թե վերացնելով հետևանքները, այլ գիտակցական բանականության շնորհիվ կանխելով Եկողիգիական ճգնաժամի դրսերումները:

Արարքագործությունից զատ՝ փորձենք դիտարկել նաև նորկտակարանյան մի օրինակ, որտեղ Յիսոս Քրիստոսն ինքը ցուց է տալիս սահմանումը մարդու և շրջակա միջավայրի փոխհարաբերություններում: Խոսքը, իհարկե, «Տասը մնամեր»-ի առակի (Ղուկ. 19: 11-27) մասին է, որտեղ ասվում է, որ մարդն Աստծուց իշխանություն է ստացել ընության վրա՝ ոչ միայն այն պահպանելու և անաղարտ տեսքով Աստծուն վերադարձնելու, այլ նաև այն բարձրացնելու, այսինքն՝ սրբացնելու, պայծառացնելու և Աստծու մեջ հաստատելու համար (տե՛ս S. Մինաս Քիլ. Մարտիրոսյան, Կ. Գրիգորյան, Ալ. Եսայան, Բնապահպանություն և աստվածաբանություն, Վաղ., 2007):

Այսպիսով, մարդու՝ բնության զարդը լինելու քրիստոնեական հաստատումը ոչ թե շրջակա միջավայրի նկատմամբ գուտ գերիշխող դիրք ունենալու մտադրությունների արտահայտությունն է, այլ աստվածապարզև ազատության շնորհիվ շրջակա միջավայրի պահպանան ու բարելավման գիտակցումը և մեխանիզմների ստեղծումն ու կիրառումն է:

Մարդու աստվածապարզև ազատության հարցի առնչությամբ, որպես ամփոփում, մտաբերեցինք հաճախ ինչող մի բարդագույն հարց՝ ինչու էին կաթոլիկ հոգևորականները հետապնդում, պատժում և անգամ այրում ուշ միջնադարում գիտական հայտնագործություններով հանդես եկող գիտնականներին:

Երկար տարիներ դասագրքերում տեղ գտնող այն ձևակերպումը, թե կաթոլիկ հոգևորականները խավարամիտ էին, և այդ պատճառով էին հետապնդում գյուտարար գիտնականներին, մեր օրերում ամենաին էլ համոզիչ չէ: Իհարկե, այս հրահրիչ հարցն ստիպում է մտածել, որ գուցեն իսկապես այդ գյուտերը կաթոլիկ հոգևորականների համար իրականում ոչ թե գյուտեր, այլ սրբազն գաղտնիքներ էին:

Ծայրահետ դեպքում կարելի է խորհել, որ, փաստորեն, գուցե այդպես նրանք ցանկանում էին փրկել հասարակությանը հախուռն զարգացումից և ներկային Եկողիքիական աղետալի ճգնաժամից՝ դարերի խորքից հասկանալով այդ գյուտերի նաև բացասական հետևանքները, քանի որ սանձազերծ ազատությամբ օժտված մարդ արարածը, սահմանումներ չճանաչելով իր ազատությունների մեջ, ցանկացած ամենադարական գիտական հայտնագործության համար գըտնում է նաև բացասական կիրառություն (օրինակ՝ միջուկային ներգետիկա → միջուկային գենեք):

Եկե՛ք պարզապես խորհենք այս ուղղությամբ, և վերստին արժևորենք քրիստոնեական արժեհամակարգի՝ մարդ-շրջակա միջավայր հավասարակրված հարաբերությունների բաղկացյալի կատարելությունը, որը կօգնի մեզ մշտապես արթուն լինել մեր բանականության մեջ:

«Քրիստոնյա Դայաստան», 2011, թ. 5, էջ 7

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Յեղինակի կողմից 6

ԲԱԺԻՆ Ա

Յայաստանի պատմական ժողովրդագրություն 7

Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան տերության
առաջացումն ու հզորացումը. ժողովրդագրական
գործընթացների ազդեցությունը 17-րդ դարի հայ
ազատագրական մտքի վրա 9

Հակոբ Կարնեցու «Տեղագիր Վերին Յայոց» երկը՝
պատմաշխարհագրական հետազոտությունների
սկզբնադրյուր (ժողովրդագրական և վարչաքաղաքական
ուսումնասիրություն) 34

Սիմեոն Երևանցու «Զամբո» երկի աղբյուրագիտական
արժեքը Յայաստանի պատմական
Եթոնժողովրդագրության համար 60

Արևելյան Յայաստանում 1828-1830 թթ.
հայ բնակչության Եթնիկական գերակշռության
վերականգնման խնդրի շուրջ 70

Կարսի մարզի տարածքի բնակչությունը Ռուսական
կայսրության տիրապետության հաստատման
նախօրյակին (1830-1877 թթ.) 93

Восточно-славянское население Карской
области в 1877-1918 гг 104

Կարսի մարզի հովին բնակչությունը 1880-1917 թթ 108

Վանի նահանգի բնակչությունը Յայոց
ցեղասպանության նախօրյակին 114

Երևանի բնակչության թվաքանակի
փոփոխությունը 20-րդ դարում 126

ԲԱԺԻՆ Բ

Արդի ժողովրդագրական գործընթացներ	133
Ժողովրդագրական գործընթացները Երևանում 21-րդ դարասկզբին (2001-2011 թթ.).....	135
«Ժողովրդագրական ձմեռը» Եվրոպական պետություններում արդի ժամանակաշրջանում (20-րդ դ. Վերջ - 2011 թ.).....	146

ԲԱԺԻՆ Գ

Հայ սփյուռքի պատմություն և աշխարհագրություն	157
Ազգային ինքնագիտակցության մարտահրավերները Հայ սփյուռքում.....	159
Հայ-իրանական բարեկամության մշակութային խաչմերուկը՝ Նոր Զուրա	171
Ավստրալիայի հայ համայնքը.....	178
Հայկական համայնքները Միջին Ասիայում և Ղազախստանում.....	183

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Personalia (Պատմական անհատներ)	193
Անհայտ հայտնին՝ Փավստոս Բուզանդի «Պատմութիւն Հայոց» Երկը.....	195
Հակոբ Կարնեցու կենսագրության և մատենագրական ժառանգության որոշ խնդիրների շուրջ.....	207
Վրամ Մանուկյանը՝ Վանի նահանգապետ.....	215
Վազգեն Ա-ի դերը Արցախյան շարժման մեջ	220
Աշխարհագրական կողոդիմատների հիմնախնդիրը Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն» Երկում.....	226

Վերջաբանի փոխարեւ.

Մարդու աստվածապարգև ազատությունը և շրջակա միջավայրը	242
--	-----

ՄԻԶԱՅԵԼ ՄԱԼԻԱՅԱՅՆ

ՊԱՏՄԱԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՂՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

1

Կազմող՝

Տ. Աբրահամ քին. Մալխասյան

Խմբագիր՝

Լենա Ասրյան

Սուբագրիչ՝

Արմեն Մալխասյան

Դամակարգչային շարվածքը՝

Միքայել Մալխասյանի

Տպագրված է Time to Print օպերատիվ տպագրությունների սրահում
ք. Երևան, Խանջյան 15/55

Չափը՝ $60 \times 84^{1/16}$: Ծավալը՝ 15,5 մամուլ:

Տպաբանակը՝ 100 օրինակ:

ԵՊԲ հրատարակչություն
Ք. Երևան, 0025, Ալ. Մանուկյան 1

ԴՐԱՄԱՐԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 2015